

Наталія Сорочинська, Ольга Гісем

Всесвітня ІСТОРІЯ

клас

7

IV-VII ст.

Велике переселення народів

486 р.

Утворення Франкської держави

622 р.

Зародження ісламу

VII-VIII ст.

Арабські завоювання

800 р.

Заснування імперії Карла Великого

962 р.

Заснування Священної Римської імперії

1054 р.

Поділ християнської церкви на католицьку і православну

1066 р.

Нормандське завоювання Англії

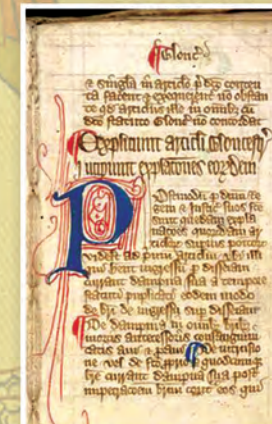
1096-1270 рр.

Хрестові походи

1215 р.

Велика хартія вольностей

1237-1242 рр.

Монгольська навала на Східну Європу

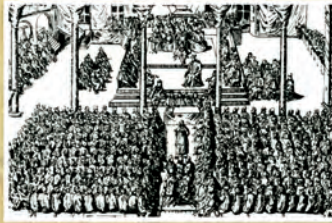
1265 р.

Заснування
англійського
парламенту

1302 р.

Скликання
Генеральних
штатів

1337-1453 рр.

Столітня
війна

1347-1353 рр.

Епідемія чуми
в Європі

1419-1434 рр.

Гуситські війни

1445 р.

Винайдення
друкарського верстата
Й. Гутенбергом

1453 р.

Падіння
Константинополя

1477 р.

Завершення
об'єднання Франції

1492 р.

Завершення
Реконкісти

Наталія Сорочинська
Ольга Гісем

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ

закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2020

УДК 94(100 : 075)
С 65

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 25.03.2020 № 449)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Сорочинська Н. М., Гісем О. О.

С 65 Всесвітня історія : підручник для 7 кл. закладів загальн. серед. освіти / Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2020. — 176 с.

ISBN 978-966-10-6119-3

Підручник містить систематизований виклад Всесвітньої історії для 7-го класу. Матеріал відповідає оновленій програмі Міністерства освіти і науки України.

Для учнів 7-х класів закладів загальної середньої освіти та вчителів історії.

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:

bohdan-books.com/6119-3

Тех. підтримка: (0352) 52-06-07, 067-352-09-89; admin@bohdan-digital.com

ISBN 978-966-10-6119-3

© Сорочинська Н. М., Гісем О. О., 2020
© Навчальна книга–Богдан, виключна
ліцензія на видання, оригінал-макет, 2020

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Ці матеріали підручника подано тільки в електронному вигляді. На сторінках друкованого видання їх виділено жовтим кольором. Доступ до матеріалів за

QR-кодами.

Історичні терміни і поняття

Цікаво знати

Подано додаткову цікаву інформацію для тих, хто хоче знати більше.

Мовою документа

Подано тексти уривків з писемних джерел, що знадобляться для глибшого засвоєння матеріалу.

Подано запитання до параграфа.

Пригадайте:

Подано запитання для перевірки знань, засвоєних з попередніх тем.

Закріпимо знання та вміння

Подано питання для закріплення знань, засвоєних у процесі вивчення матеріалу параграфа, і вдосконалення вмінь.

ЛЮБІ ДРУЗІ ТА ПОДРУГИ!

Перш ніж розпочати вивчення нового періоду історії людства — середніх віків, необхідно ознайомитися зі змістом та структурою підручника, з яким ви працюватимете. Матеріал цього навчального видання об'єднано у шість розділів, кожен з яких містить кілька параграфів, що, своєю чергою, поділяються на пункти. Дати основних подій, історичні поняття і терміни, імена історичних діячів, на які необхідно звернути увагу і бажано запам'ятати, виділені в тексті жирним шрифтом.

Для засвоєння матеріалу важливе значення мають історичні документи, ілюстрації, карти та схеми. Тому працюючи з параграфом, необхідно прочитати вміщений у ньому текст документа й відповісти на запитання до нього. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, що пояснюють зміст зображеного. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де саме відбувалися події, про які йдеться у тексті, або які територіальні зміни вони спричинили. Наведені в параграфах схеми розкривають зв'язки між складниками історичних явищ, пояснюють їхні особливості тощо.

Наприкінці кожного параграфа подано запитання й завдання до нього. Звертайте увагу на умовні позначення поряд із ними — вони підкажуть, що і як необхідно виконувати. За допомогою узагальнювальних запитань та завдань ви зможете підсумувати опрацьований за темою матеріал, а користуючись тестовими завданнями — здійснити самоперевірку рівня засвоєних знань.

ВСТУП

Що таке історія середніх віків?

1. Місце Середньовіччя в історії людства

Цього року ви вивчатимете період в історії людства, який називається **середніми віками**, або **Середньовіччям**. Він протривав тисячу років — від **падіння Західної Римської імперії у 476 р.** до **першої морської подорожі Христофора Колумба 1492 р.**, у ході якої він досягнув берегів Америки. Звісно, ці дати є умовними. Насправді життя європейців у 1491 р. не надто відрізнялося від 1492 р. та навіть 1493 р. Тому не буде помилкою сказати, що середні віки тривали з V по XV ст.

Періодизація історії людства

Чому відтинок часу з V по XV ст. так називається? Звісно, люди, які тоді жили, не думали про свій час як середину між чимось і чимось. Так його назвали набагато пізніше, у XVI ст. італійські вчені. «Середніми віками» вони іменували відтинок між двома епохами піднесення та розквіту культури — Античністю та Відродженням. Середньовіччя вони ще називали «темними віками» і загалом вважали, що це був час занепаду і дикунства, коли люди втратили дорогоцінну спадщину Античності. Згодом звичку назвати період V–XV ст. середніми віками перейняли й в інших країнах.

Коли італійці XVI ст. говорили про середні віки, вони мали на увазі перш за все територію сучасної Західної та Центральної Європи та її найближчих географічних сусідів — Північної Африки та Близького Сходу. Проте нерідко трапляються терміни «середньовічний Китай» чи «середньовічна Індія». Це не зовсім точно. Індійська, китайська та інші світові цивілізації мали зовсім інші віхи розвитку, ніж західноєвропейська. Протягом V–XV ст. там могло й не бути тих процесів та явищ, що у Європі. Так само ті процеси та явища, що відбувалися на теренах України, не завжди збігалися у часі із західноєвропейськими, а іноді були і зовсім іншими. Історичний розвиток українських земель було перервано монгольською навалою та зазіханнями більш сильних сусідів, які не так від неї постраждали.

Отже, **середні віки** — це **період** в історії Європи, що охоплює відрізок часу **V–XV ст.** і, як правило, поділяється на три періоди:

- Раннє Середньовіччя (кінець V–X ст.);
- Зріле (Високе) Середньовіччя (XI— перша половина XIV ст.);
- Пізнє Середньовіччя (друга половина XIV— кінець XV ст.).

Цій періодизації приблизно відповідають такі періоди середньовічної історії України: 1) V–X ст. — Велике розселення слов'ян, становлення Русі-України; 2) XI– перша половина XIV ст. — розквіт Київської держави, дроблення (децентра-

лізація) Русі, Галицько-Волинська держава (Королівство Руське); 3) друга половина XIV— кінець XV ст. — інкорпорація руських удільних князівств до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, інших держав та утворення Кримського ханства.

Історичний період, що тривав після середніх віків, у нас зазвичай називають Новим часом або ранньомодерною епохою (відтинок часу, коли почав формуватися сучасний (модерний) світ).

2. Середньовіччя як період розвитку людства

Період **раннього Середньовіччя** тривав з **кінця V по X ст.** У цей час було закладено підвалини середньовічного світу. Після падіння Західної Римської імперії на її землях виникли нові держави:

- Східна Римська імперія, яка тепер називалася Візантійською, у VI ст. переживала свій розквіт. За імператора Юстиніана вона завоювала Західне Середземномор'я.
- Землі Західної Римської імперії заселили германські племена. Тут вони заснували низку своїх королівств. У VIII–IX ст. Карл Великий об'єднав ці «варварські королівства» у єдину імперію.

Обидві названі держави сповідували одну і ту ж релігію — християнство. Тим часом, у VII ст. на Аравійському півострові виникла нова релігія — іслам. Вона швидко поширилась на захід, до узбережжя Середземного моря, а також Азією та Африкою. На основі цієї релігії сформувалася нова мусульманська цивілізація.

За **Високого Середньовіччя (XI – перша половина XIV ст.)** закладена у попередній час система організації суспільства та влади — **феодалізм** — у західноєвропейських країнах досягла свого розквіту. Те ж саме можна сказати про християнську Церкву — вона постала як складна організована структура, що відіграла одну із ключових ролей у європейській політиці, впливала на життя всіх європейців.

У час пізнього Середньовіччя (друга половина XIV – кінець XV ст.) вже розпочалося формування сучасного світу: в Італії зародився гуманізм та розпочалося Відродження, приблизно у сучасних межах сформувалися такі країни: як Іспанія, Португалія, Франція, Англія та Швейцарія. Поряд з цим ті зміни у суспільстві, які відбувалися в цей час, призвели до занепаду феодальних відносин.

- Коли розпочався та закінчився період середніх віків?

3. Джерела вивчення історії середніх віків

Знання про будь-яку історичну епоху ми здобуємо завдяки **історичним джерелам**. Історичні джерела — це все, що було створене у процесі людської діяльності. Досліджуючи їх, вчені дізнаються про те, яким було життя людей минулого.

Середньовіччя віддалене від наших часів меншим відрізком часу, ніж стародавня історія, тому історичних пам'яток і різноманітних історичних джерел для вивчення середньовічної епохи набагато більше. Для вивчення історії Середньовіччя ви-

користовують **речові джерела**. До них належать залишки матеріальної культури минулого, зокрема різноманітні будівлі, знаряддя праці, меблі, зброя, одяг тощо.

Велике значення мають **писемні джерела** — документи, історичні твори хроніки або інші писемні свідчення. Вони доповнюють те, про що можна дізнатися за речовими пам'ятками, і допомагають повніше відобразити картину життя середньовічної людини, думки й погляди людей тієї доби.

Велике значення мають **етнографічні джерела**. Етнографічними історичними джерелами для вивчення Середньовіччя є збережені до нашого часу давні звичаї, вигляд житла, елементи побуту, різноманітні технології та фольклор.

! **Етнографія** — історична наука про особливості життя, побуту та господарства різних народів.

До наших часів збереглося чимало легенд, переказів, казок, пісень тощо з епохи Середньовіччя. Всі вони становлять масив **усних джерел**. Вони дають розуміння того, як сприймався світ середньовічною людиною, а іноді оповідають про події, які не відображають інші джерела.

Також значну цінність становлять **мовні джерела**. Мова не є сталою. Вона розвивається і змінюється, відбиваючи зміни у розвитку суспільства. Аналіз мов дає безцінний матеріал для розуміння зовнішніх впливів, рівня розвитку суспільства тощо.

Лише **поєднання інформації з усіх цих джерел** дозволяє створити повну картину життя середньовічної людини та її світу.

Типи історичних джерел	
Речові джерела	Усні джерела
Залишки будівель, поховання, знаряддя праці, побуту, зброя, прикраси тощо	Легенди, билини, перекази, казки, пісні тощо
Писемні джерела	Мовні джерела
Літописи, документи, договори тощо	Дані з історії розвитку мови
Етнографічні джерела	
Результати досліджень етнографів	
Зображальні	
Фрески, книжкові мініатюри, картини тощо.	

? Закріпимо знання та вміння

1. На які періоди сучасні вчені поділяють історію людства? 2. Які хронологічні межі епохи середніх віків? 3. Чому середні віки так називаються? 4. На які менші періоди поділяється епоха Середньовіччя? 5. Що таке історичні джерела? Як їх використовують історики? 6. Висловіть власні міркування щодо того, чому терміни «Середньовіччя», «середні віки» не завжди доцільно використовувати для історії, наприклад, Далекого Сходу.

РОЗДІЛ І. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

ТЕМА 1. ВАРВАРСЬКІ КОРОЛІВСТВА. ІМПЕРІЯ ФРАНКІВ

§ 1. Велике переселення народів. Утворення «варварських королівств»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
t1p1.pdf

Пригадайте:

1. Коли перестала існувати Західна Римська імперія? 2. Якими територіями володіла Римська імперія за часів свого розквіту?

1. Занепад Римської імперії. Велике переселення народів

Скільки існувала Римська імперія, стільки її сусідами були варварські племена. **Варварами** у Стародавньому Римі називали всіх іноземців, мову яких не розуміли. Римляни у чужоземних розмовах могли лише розчути «вар-вар-вар» (звідси й назва). Уважалося, що всі варвари — дикі люди, які не мають анінайменшого уявлення про культуру.

Та все ж таки саме варварські племена германців у I ст. змогли зупинити просування римлян на схід — за Рейн. У 9 р. у Тевтобурзькому лісі військо германського вождя Армінія знищило легіони полководця Вара. Ця поразка була настільки катастрофічною та неочікуваною для римлян, що вони відмовилися від спроб завоювати землі на схід за Рейном.

Римляни створили **лімес** — систему укріплень на кордоні з германцями, які мали не давати їм проникнути на територію Римської імперії. Але вийшло так, що організація постійних поселень дала зворотний ефект — римляни та германці почали торгувати між собою. В обмін на бурштин з берегів Балтики германці отримували від римлян золоті та срібні монети. Згодом германська молодь перейняла звички римлян, вчилася їхньої культури. Також римляни наймали германських воїнів для захисту кордонів своєї імперії від

Засідка германців у Тевтобурзькому лісі (сучасне зображення)

нападів інших племен. У III ст. германці почали масово переходити за лімес та селитися на території Римської імперії. Причина цього переселення знаходилася за тисячі кілометрів на схід — у Китаї.

► Кого у Давньому Римі називали варварами?

У II–III ст. китайці почали розселятися на північ, витісняючи місцевих кочовиків — гунів. Відтепер гунам не було де випасати свої численні стада, тож вони рушили на захід, на своєму шляху зганяючи інші племена. Так гуни розпочали **Велике переселення народів**, яке тривало до VII ст. Різні племена — остготів і вестготів, вандалів, бургундців, франків,

Поселення германців
(сучасна реконструкція)

англів, саксів під тиском зі сходу покидали свої поселення і рушали далі на захід, доки не вийшли до кордонів Римської імперії. Тут вони не зупинилися, а почали здійснювати набіги на римські провінції, а також засновувати на їх території власні поселення. Це відбувалось у IV ст.

Ще з III ст. Римська імперія переживала затяжну кризу, яка дедалі поглиблювалася. Вона вже давно не вела завойовницьких війн, завдяки яким раніше

захоплювала рабів — головну робочу силу. Всюди бракувало робочих рук. До цього додалася політична криза — римські правителі виявлялися нездатними керувати імперією. Римські легіони зазнавали однієї поразки за одною від різних варварських племен, які доходили навіть до Італії. Більшість легіонерів становили найманці з германських племен, а не римські громадяни. Рим втрачав владу над своїми володіннями. У 395 р. імператор Феодосій I поділив Римську імперію на Західну з центром у Римі та Східну — зі столицею у Константинополі.

Реконструкція «довгого будинку» давніх германців (сучасна реконструкція)

Остаточно Західна Римська імперія припинила своє існування в **476 р.** Вождь відносно невеликого германського племені Одоакр відібрав у правлячого імператора Ромула Августула імператорський титул. Імператорські ж регалії — діадему і пурпурову тогу — він надіслав у Константинополь.

1. Охарактеризуйте кризові явища Римської імперії III ст.
2. Чому пограбування Рима вестготами так вразило сучасників?

! **Регалії** — предмети, які символізують владу монарха.

2. Варварські королівства

Після пограбування Рима вестготами 410 р. Римська імперія ще продовжувала існувати, але від її володінь мало що залишилося. На захоплених територіях варварські племена позасновували свої держави, які історики називають **варварськими королівствами**. У цих королівствах діяли порядки і закони, прийняті у племен, які їх заснували.

Керували племенем **вождь** та **рада старійшин**. Важливі рішення, які стосувалися всього племені, вони ухвалювали спільно, потім їх затверджували на загальноплеменних зборах. Вождем зазвичай обирали найбільш досвідченого та розсудливого воїна, але, починаючи з IV ст., влада вождів у деяких племен стала передаватися у спадок. Головною опорою вождя була **дружина** — загін особисто відданих йому воїнів.

Військова слава, захоплення здобичі, перемоги над ворогами, подвиги — ось що найбільше цінувалося в цьому суспільстві. Про видатних воїнів склалися перекази. Існував культ зброї. Праця на землі, ремісництво вважалися заняттями для незнатних людей.

Більшість варварських королівств проіснувала недовго і не залишила по собі помітного сліду в історії. Окремо можна розглянути королівства вандалів та остготів.

! **Варварські королівства** — державні утворення племен, що постали на територіях Західної Римської імперії в результаті Великого переселення народів.

Королівство **вандалів** заснував правитель на ім'я **Гейзеріх (428–477)**. Це він організував розграбування Рима в 455 р. Племена вандалів потрапили до Римської імперії з території сучасної Швеції, пройшовши землями сучасних Польщі та Франції. Свій рух на південь вони розпочали ще в I ст. За Гейзеріха вандали мешкали на півдні Іберійського півострова (сучасна Іспанія), але він змусив свій народ переселитися ще далі — до Північної Африки, туди, де стояло місто Карфаген. Тут вандали і заснували власне королівство. Правління Гейзеріха тривало 50 років. У цей період його флот контролював західну частину Середземного моря, а саме королівство було достатньо потужним, щоб відбивати напади численних ворогів і вести активну зовнішню політику.

- Прослідкуйте шлях вандалів від їхньої батьківщини до власного королівства. Як це може допомогти охарактеризувати Велике переселення народів?

На території Апеннінського півострова своє королівство заснували **остготи**. Його найвидатнішим правителем був **Теодоріх (475–526)**, який зумів поширити свою владу на весь півострів, а також Сицилію. Столицею королівства було місто Равенна. Теодоріх намагався об'єднати два народи — римлян та остготів — в один. За його правління вперше за тривалий час на цих землях запанував мир. За це Теодоріх отримав титул Великий. У народній пам'яті він залишився як народний герой Дітріх Бернський.

- Перелічіть відомі вам племена, які в IV–V ст. переселилися на територію Римської імперії.

Мавзолей Теодоріха у Равенні, VI ст. (сучасний вигляд)

➔ Висновки

У IV ст. гунни спричинили Велике переселення народів, яке тривало до VII ст. У його ході численні германські племена вторглися на територію Римської імперії. Деякі з них заснували власні держави, відомі як варварські королівства. Більшість з них проіснувала досить недовго.

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Коли тривало Велике переселення народів? 2. Внаслідок якої події припинилося територіальне розширення Римської імперії на захід? 3. Що таке лімес? Для чого його створили? 4. Охарактеризуйте організацію влади більшості германських племен. 5. Коли припинила своє існування Західна Римська імперія? Що ознаменувала собою ця подія? 6. Що таке варварські королівства? Коли вони існували?

Опрацюйте разом

1. Поміркуйте, чому народ залишив добру пам'ять про Теодоріха, незважаючи на те, що він був жорстоким правителем. 2. Як відомо, регалії останнього імператора Західної Римської імперії Одоакр відправив до Константинополя. Обговоріть у групах, що означав цей вчинок. Чому Одоакр залишив живим останнього римського імператора? 3. Обговоріть у парах причини, через які германські племена прагнули оселитися на території Римської імперії. 4. Складіть хронологічну таблицю подій та явищ, що відбувалися на території Римської імперії у I–VI ст. 5. Підготуйте короткі повідомлення про побут та звичаї різних варварських племен, а також історію варварських королівств. 6. Пригадайте державний устрій Римської імперії. За потреби скористайтеся додатковими джерелами інформації. Порівняйте його з ладом, який панував серед германських племен.

§ 2. Розквіт та занепад Франкської держави

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
t1p2.pdf

Пригадайте:

1. Що таке Велике переселення народів? 2. Які племена засновували варварські королівства на теренах Західної Римської імперії?

1. Франкська держава за Хлодвіга

Одним з германських племен, яке у V ст. переселилося на територію Римської імперії, були **франки**. Вони жили вздовж ріки Рейн. У той час одним із наймогутніших вождів франків був Меровеї. Саме він започаткував першу королівську династію франків — **Меровінгів**. Найславетнішим представником цієї династії став онук Меровея — **Хлодвіг** (481–511).

У 486 р. Хлодвіг уклав союз із вождями інших племен і вирушив у римські володіння. Поблизу міста Суасон у вирішальній битві франки розбили римські війська і завоювали Північну Галлію, де заснували **Франкське королівство**. Тепер під владою Хлодвіга опинилися величезні володіння. Він обдарував свою дружину великими земельними наділами. Вона, разом з місцевими землевласниками, які визнали владу Хлодвіга, перетворилася на нову знать Франкського королівства.

Прості франки, отримавши невеликі ділянки землі, стали дрібними землевласниками. Вождів, з якими він разом завойовував нові землі, Хлодвіг наказав стратити. Так він став королем — єдиним правителем держави.

Франкські прикраси часів Меровінгів, VI ст.

- Держава франків у другій половині V ст.
- Території, приєднані до Франкського королівства за правління Хлодвіга (481–511 рр.)
- Франкське королівство за правління королів династії Меровінгів (до 715 р.)
- Території, приєднані до Франкського королівства за правління перших Каролінгів: Карла Мартелла (715–741 рр.) і Піпіна Короткого (741–768 рр.)
- Традиційні резиденції франкських королів
- Кордони Франкського королівства на 768 р.
- Напрями та роки найважливіших походів військ Карла Великого (768–814 рр.)
- Території, завойовані Карлом Великим
- Кордони Франкської імперії 814 р.
- Аахен** Столиця імперії Карла Великого
- Держава Само (623–658 рр.)
- Землі, залежні від Франкської імперії за Карла Великого
- Території, населення яких сплачувало данину франкам
- Район повстання саксів (774–792 рр.)
- ✕ 778 Місця і роки найважливіших битв
- ♀ Резиденції архієпископів
- Володіння Візантійської імперії на початку IX ст.

► Які території колишньої Римської імперії увійшли до складу імперії Карла Великого?

! **Король** — титул монарха — правителя королівства, який набув поширення у Західній Європі. На території Східної Європи королівський титул міг як передаватися у спадок, так і бути виборним. На території України першим, кого коронували, був Данило Романович (1253 р.).

Усі питання Хлодвіг вирішував самостійно або радився з довіреними особами. У розпорядженні короля була постійна військова дружина, на утримання якої, за римським звичаєм, почали збирати податки. Найвищим суддею у Франкському королівстві був сам король. Для того, щоб впорядкувати судочинство і об'єднати державу, він наказав зібрати всі закони франків у єдиний текст — «**Салічну правду**» (за назвою франкського племені, із якого походив Хлодвіг — салічні франки). Документ став першим збірником писаних законів у франків.

У 496 р. Хлодвіг разом із дружиною прийняв християнство.

Нащадки Хлодвіга не були настільки ж успішними. У другій половині VII ст. Франкське королівство переживало занепад. Сучасники назвали цю добу «часом ледачих королів». Хоча королі з династії Меровінгів залишалися при владі, та насправді державою керували управителі королівських маєтків — **майордоми**. Вони мали настільки велику владу, що почали затверджувати кожного короля, який мав посісти престол.

► Як утворилася нова знать Франкського королівства?

2. Правління Каролінгів. Карл Великий

Наприкінці VIII ст. майордоми заснували нову династію, яка замінила Меровінгів. За іменем її найвидатнішого представника Карла Великого (768–814) королів цієї династії називають **Каролінгами**.

Майордом **Карл Мартел** (718–741) уславився тим, що у 732 р. переміг військо арабів у битві при Пуатьє. Вона мала вирішальне значення для долі європейської християнської цивілізації Середньовіччя — вдалося зупинити наступ арабо-мусульманських військ на Європу.

Військові перемоги Карла Мартела стали можливими завдяки новому війську, основною ударною силою якого була важка кіннота. Спорядження такого вершника було дуже дорогим, і більшість франкських воїнів не мала змоги його придбати. Тому Карл Мартел почав відбирати землі у Церкви й передавати їх у довічне володіння окремим воїнам за умови несення ними військової служби. Селяни, які жили на цих землях, повинні були працювати на своїх нових власників. Така форма володіння землею називалася **бенефіцій** (від лат. *beneficium* — благодіяння).

Битва між франками та арабами (сучасне зображення)

Воїни, які стали землевласниками, тепер мали достатньо ресурсів для утримання коней і купівлі необхідного спорядження. Зі створенням важкої кінноти було започатковане середньовічне **лицарство** (від нім. Ritter — вершник, кінний воїн).

Син Карла Мартела — **Піпін Короткий** (714–768) став першим королем з нової династії Каролінгів. Він, як і його батько, був ушавленим воїном, якого підтримували військова дружина та народ. Правлячий король з династії Меровінгів, навпаки, не викликав поваги у населення. Тому в **751 р.** Піпін Короткий надіслав до Папи Римського листа із запитанням, яка влада краща для франкського королівства. Папа відповів: «Краще, коли титул короля належить тому, хто має справжню владу, ніж тому, хто цієї влади не має». Після цього за давнім франкським звичаєм провели ритуал обрання нового короля, а щоб підкреслити священний характер своєї влади, Піпін запросив папу здійснити обряд помазання на царство. Останнього короля з династії Меровінгів він відправив до монастиря.

Карла Великого (роки правління: 768–814) вважають найвидатнішим представником династії Каролінгів. Усе своє життя він провів у воєнних походах, збільшуючи територію своєї держави. Успіхам Карла сприяла важка кіннота, створена Карлом Мартелом. Унаслідок завоювань Карла Великого під його владою опинилася значна територія, що за розмірами наближалася до територій колишньої Західної Римської імперії. Найдовше — понад 20 років — тривала війна Карла з племенами саксів, що мешкали на схід від Рейну.

Серед оточення Карла виникла ідея за прикладом римлян проголосити його імператором. Після того як Карл Великий допоміг Папі Римському повернути

Бронзова статуєтка Карла Великого. Копія статуї IX ст., відлита в XVI ст.

владу, перемігши римську знать, той запросив монарха до Рима. Під час урочистого різдвяного молебню 25 грудня **800 р.** він, несподівано для присутніх, увінчав уклінного короля імперською короною й оголосив його римським **імператором**. У 812 р. Східна Римська імперія (Візантія) визнала Карла імператором Заходу.

Для того, щоб ефективно керувати своєю державою, Карл Великий реформував систему управління за давньоримським зразком. З'явилося багато чиновників, які керували різними сторонами життя його володінь: фінансами, судом, військом. Найвищі посадовці жили у місті Аахен в імператорській резиденції, а на місцях їхні рішення втілювали у життя місцеві чиновники. Також Карл Великий видав більше 250 указів, які називалися капітулярії. Державною мовою Франкської імперії була латина.

Карл Великий піклувався про розвиток культури. Недарма цей час учені згодом назвали «**Каролінзьким відродженням**». То був період розвитку освіти, відродження інтересу до праць давніх римських і грецьких мислителів, майже повністю забутих за попередніх століть. При цьому сам Карл Великий так і не навчився писати.

Держава Карла Великого була поділена на окремі округи — **графства**. Призначені королем графи збирали податки, здійснювали судочинство, очолювали місцеве ополчення. Для перевірки їхньої діяльності існували спеціальні королівські ревізори, яких призначали за згоди Карла.

- Якими були обов'язки графів у державі Карла Великого?

3. Загибель імперії Карла Великого

Карл Великий помер 814 р. і був похований в Аахені, де жив останні роки. Після смерті Карла створена ним імперія проіснувала недовго. Причини розпаду полягали у самому характері держави, створеної Карлом Великим. Він силою об'єднав народи, різні за рівнем розвитку і культурою, у яких спільною була лише християнська віра. Між різними областями імперії були відсутні торгові зв'язки.

Графи, які управляли окремими землями, хотіли закріпити їх за собою, щоб передавати в спадщину своїм нащадкам. Навіть власники дрібних бенефіціїв уважали їх своєю власністю. Графства й окремі землеволодіння перетворювалися на центри політичного і господарського життя. Оскільки таких володінь було багато, а міцної системи управління у Франкській імперії не існувало, то вона почала швидко розпадатися.

За онуків Карла Великого — Лотара, Людвіга Німецького і Карла Лисого — протистояння загострилося. Два молодші брати — Людвіг і Карл — не хотіли визнавати імператорського титулу за старшим братом Лотарем, тому розпочали спільну боротьбу проти нього. Лотар не мав достатніх сил для перемоги об'єднаних військ братів і був змушений піти на поступки — погодитися на поділ імперії.

У **843 р.** на з'їзді у Вердені онуки імператора уклали угоду про поділ імперії на три частини. Імператорський титул зберігався за Лотарем, але жодних особливих прав стосовно

Верденський поділ

братів, які стали самостійними королями, він не мав. Верденським поділом імперії онуки Карла Великого започаткували три майбутні західноєвропейські держави — Німеччину, Італію та Францію.

- ▶ Порахуйте, через скільки років після смерті Карла Великого його імперія припинила існування.

➔ Висновки

У V ст. на території північної Галлії вождь салічних франків Хлодвіг заснував Франкське королівство. У 496 р. він та його дружина прийняли християнство. Хлодвіг наказав створити писану збірку законів — «Салічну правду». Нащадки Хлодвіга виявились слабкими королями, тому замість них почали правити королівські розпорядники — майордами. Один із них, Піпін Короткий, заснував нову династію — Каролінгів. Найвидатнішим представником цієї династії став Карл Великий. У 800 р. він був коронований імператорською короною. Проте після його смерті Франкська імперія занепала і була розділена між його нащадками. Це стало початком утворення сучасних країн: Франції, Італії, Німеччини.

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Як постало Франкське королівство? 2. Закінчіть таблицю.

Правитель	Характеристика
Меровей	
	Уклав «Салічну правду»
Карл Мартел	
	Перший король з династії Каролінгів
Карл Великий	

3. Хто такі майордами? Як вони вплинули на історію держави франків? 4. У чому надання землі як бенефіцію відрізнялося від надання землі у повну власність? 5. Як у королівстві франків відбулася зміна династії Меровінгів на Каролінгів? 6. Які європейські держави було започатковано внаслідок Верденського поділу?

Опрацюйте разом

1. Що могло спонукати Хлодвіга прийняти християнство? Обговоріть у групах можливі аргументи «за» і «проти» прийняття християнства, які мав Хлодвіг. 2. Як з'явилася «Салічна правда»? 3. Поміркуйте, чому розвиток культури за правління Карла Великого називають «Каролінзьким відродженням». 4. Охарактеризуйте військову реформу Карла Мартела. Якими були її наслідки? 5. Чому було важливим, щоб Візантія визнала Карла Великого імператором? 6. Розкрийте причини розпаду Франкської імперії. Як він відбувався? Якими були його наслідки?

ТЕМА 2. ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

§ 1. Візантійська імперія доби Юстиніана I.

Організація влади та суспільства

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
t2p1.pdf

Пригадайте:

1. Унаслідок яких подій припинила своє існування Західна Римська імперія?
2. Що трапилося з регаліями останнього римського імператора?

1. Народження Візантійської імперії

- Знайдіть на карті Константинополь. Охарактеризуйте його географічне положення.
- Які території входили до складу Візантійської імперії за правління Юстиніана?

У 395 р. імператор Феодосій I розділив Римську імперію на дві частини — Західну та Східну. Західна впала під натиском варварів у 476 р. Східна проіснувала майже на тисячу років довше.

Константинополь — столицю Східної Римської імперії — імператор Константин Великий збудував на місці Візантію — старовинного грецького міста-колонії. Взагалі культура Візантійської імперії мала більше спільного з грецькою та східною, ніж з класичною римською. Її населяли різні народи: греки, фракійці,

сирійці, болгари, вірмени, євреї, слов'янські племена, які впродовж VI–VIII ст. розселилися на Балканах.

Константин не просто так обрав місце для нової столиці. Її розташування давало імперії змогу контролювати торгівлю на Середземному і Чорному морях, між Європою та Азією. Такою і стала Візантійська імперія — містком між цими двома світами, але однаково чужою для них обох.

- Поміркуйте, яке зі згаданих вище історичних явищ називається «слов'янізацією Балкан».

2. Візантія за доби Юстиніана I

У V ст. території колишньої Римської імперії захопили численні варварські племена, тому перші імператори Візантійської імперії боролися за повернення втраченого. Особливих успіхів у цьому досяг **імператор Юстиніан I** (527–565). По-перше, він правив достатньо довго, щоб проводити послідовну політику, а по-друге, його оточували надзвичайно талановиті полководці: Велізарій, Нерсес та Ліберій. Вони відвоювали Північну Африку, ключові міста Італії та південне узбережжя Іберійського півострова. Територія імперії, як наслідок, збільшилася удвічі.

Для того, щоб захистити кордони імперії від набігів племен слов'ян, болгар та аварів, Юстиніан I майстерно використовував різноманітні хитрощі, аби сварити вождів цих племен між собою, не давати їм об'єднатися і перетворитися на серйозну загрозу для Візантії.

Аби зміцнити державу зсередини, Юстиніан наказав створити єдину для всієї імперії систему законодавства. Закони, які мали діяти на всій території Візантії, об'єднали у так званий **Кодекс Юстиніана**.

Юстиніан правив разом зі своєю дружиною Феодорою. Вони уславилися як законотворці та реформатори, котрі відродили могутність імперії. За їхнього правління візантійська культура набула довершеності, її взірцем став закладений у 530 р. храм Святої Софії у Константинополі.

За старою назвою столиці Східну Римську імперію вчені іменують Візантійською. Самі мешканці цю назву ніколи не використовували. Вони вважали себе римлянами (по-грецьки «ромеями»), а свою державу величали імперією ромеїв, тобто римлян. Так називали її і сусіди.

- Пригадайте, що в давнину називалося Візантія.

Мозаїка, що зображає імператора Юстиніана з почтом.
Міститься у соборі Святого Віталія у Равенні, VI ст.

Звід громадянського права, укладеного Юстиніаном	
Кодекс Юстиніана	12 книг римських та візантійських законів
Дигести	50 книг висловів знаменитих юристів
Новели	Нові закони, видані за правління Юстиніана
Інституції	Офіційний підручник з права

- Чому до Кодексу Юстиніана було включено римські закони?

Дружиною Юстиніана була Феодора, в минулому — циркова артистка. Для того, щоб з нею одружитися, Юстиніан змінив закони, які забороняли знатним людям укладати шлюб з простолюдинами. Феодора брала активну участь у політиці й мала великий вплив на імператора. Багато законів Юстиніан прийняв за порадою своєї імператриці. Коли спалахнуло повстання «Ніка» і Юстиніан уже був ладен тікати з міста, Феодора зупинила його словами: «Хто носить царський вінець, той не має боятися його втратити». Сучасники не любили Феодору за те, що вона оточувала себе підлабузниками, багато інтригувала, була підступною.

*Імператриця Феодора.
Фрагмент мозаїки із
собору Святого Віталія
у Равенні, VI ст.*

Візантія підтримувала жваві торгові зв'язки навіть з найвіддаленішими країнами світу. В Константинополі збиралися купці і товари з Аравії, Ефіопії, Персії. Також за Юстиніана у Візантії з'явилося виробництво шовку. Довгий час цей секрет був відомий лише у Китаї, доки, за переказами, шпигун не вивіз кілька личинок шовкопряда, сховавши їх всередині свого посоха.

Правління Юстиніана не було безхмарним. Загрози приходили не лише ззовні, у формі постійних війн з численними сусідами, а зсередини країни. Неодноразово невдоволені правлінням Юстиніана намагалися за допомогою палацових інтриг повалити його владу. Часто населення Константинополя піднімало бунти проти свого правителя. Найбільшим стало повстання «Ніка» 532 р. Але його вдалося придушити, вбивши при цьому близько 35 тис. людей.

За правління Юстиніана Візантійська імперія досягла zenіту своєї могутності та величі. Всі наступні імператори безуспішно намагатимуться наблизитися до цієї вершини.

- Як довго тривало правління Юстиніана?
- Перелічіть головні здобутки правління Юстиніана.

3. Організація влади і суспільства у Візантійській імперії

Візантійці вірили, що їхній імператор, якого вони називали «**басилевс**», є намісником Бога на землі. Влада басилевса була необмеженою. Більше того,

Константинополь (сучасна реконструкція)

у Візантії вважали, що він стоїть вище від будь-яких інших земних правителів. До IX ст. у Візантії діяло зібрання представників знаті та вищих чиновників — **синкліт**. Він виконував функції дорадчого органу при імператорі, а також здійснював судочинство.

В імператорському палаці у Константинополі була окрема кімната зі стінами з червоного каменю — порфіру. Там народжували дітей законні дружини басилевсів. Така дитина мала титул «багрянородний (порфірородний)».

Але в історії Візантії майже половина імператорів була незнатного походження. Річ у тім, що священною та недоторканною вважалась посада імператора, але не його особа. Імператор не успадковував трону, а обирався синклітом та армією. Імператорів нерідко вбивали або позбавляли престолу політичні противники або ж повстале населення.

Населення Візантійської імперії підкорялося не особисто імператору, а державі, яку він очолював. Функціонування держави забезпечували численні **чиновники** (логофети). Вони контролювали майже всі сторони життя мешканців імперії.

Церква у житті візантійського суспільства відігравала значну роль, але залежала від державної влади. Головою Церкви був Патріарх Константинопольський, а призначав його імператор. Він же міг його і змістити. Те ж стосувалося й інших церковнослужителів.

Басилевси безперешкодно втручалися до справ Церкви. Показовим є приклад імператора **Лева III Ісавра** (717–747), який правив у VIII ст. Коли йому знадобилися

Упродовж століть морські перемоги Візантії забезпечувала таємнича суміш, відома як «грецький вогонь». Її винайшов сирійський вчений Каллікон. Це була запальна суміш, котра, як вважають, складалася із сірки, смоли, селітри та нафти. Її під тиском викидали зі спеціальних помп або наливали у мушлі й катапультами закидали на ворожі кораблі. «Грецький вогонь» мало того, що перетворював усе на попіл, його неможливо було загасити: він горів і на воді.

- Де більше використовувався «грецький вогонь» — на суші чи на морі?

гроші на війну з арабами, він втрутився у протистояння між **іконоборцями** та шанувальниками ікон. Іконоборці виступали проти вшановування ікон, порівнюючи його з поклонінням язичницьким ідолам. Лев III став на бік іконоборців та у такий спосіб зумів відібрати у численних монастирів земельні володіння і віддати їх військовим. Так імператор зміг створити армію, яка зупинила наступ арабів. Боротьба довкола вшановування ікон завершилася аж через століття поразкою іконоборців. Ця внутрішня війна надзвичайно ослабила Візантійську імперію.

- ▶ У яких століттях існував рух іконоборців?

За правління Юстиніана населення Візантійської імперії налічувало близько 30 млн осіб. Більшість з нього становили **селяни**. Вони сплачували податки, а також вирощували їжу для себе і щоб прогодувати порівняно велике міське населення імперії. **Міщани** займалися ремісництвом та торгівлею, також були дрібними чиновниками. Чиновники на високих посадах належали до знаті.

- ▶ Що вважалось основною проблемою візантійського чиновництва?

Висновки

Візантійська імперія виникла внаслідок поділу Римської імперії на Західну та Східну. На її території проживало багато різних народів, але всі вони корилися владі імператора — **басилевса**. Він видавав закони, керував усіма внутрішніми справами, міг втручатися у справи Церкви. Свого найбільшого розквіту Візантійська імперія досягла за імператора Юстиніана. За його правління здійснено численні завоювання, впорядковано законодавство.

Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. За яких обставин виникла Візантійська імперія? **2.** Якою була самоназва візантійців? **3.** Як Візантійська імперія обороняла свої кордони? **4.** Що таке синкліт? Які функції він виконував? **5.** Проти чого і чому виступали іконоборці? **6.** Яка соціальна верства становила більшість населення Візантії? Якими були її обов'язки?

Опрацюйте разом

1. Хто призначав главу візантійської Церкви? Про що це може свідчити? **2.** Обговоріть у парах, чому Лев III Ісавр підтримав іконоборців. Чи виправдала себе ця політика у майбутньому? **3.** Поясніть, як ви розумієте фразу «священною та недоторканною вважалась посада імператора, але не його особа». До яких наслідків у політичному житті Візантії це призводило? **4.** Накресліть схему соціальної структури візантійського суспільства. **5.** З якою метою Юстиніан наказав впорядкувати візантійське законодавство? **6.** Користуючись матеріалами підручника та додатковими джерелами, підготуйте короткі повідомлення про повсякденне життя представників різних соціальних верств у Візантії.

§ 2. Візантія за Македонської династії та династії Комнінів. Культура

Пригадайте:

1. Чим уславився імператор Юстиніан? Коли він правив? 2. Як називався титул правителя Візантії? Чи була ця посада спадковою?

1. Візантія за Македонської династії та династії Комнінів

Після смерті Юстиніана Візантійська імперія пережила ще два періоди відносного розквіту: у другій половині IX–X ст. та на рубежі XI–XII ст.

Перший з цих періодів пов'язаний з правлінням **Македонської династії**. Її засновником став **Василій I** (867–886). Доба правління Македонської династії відзначилася перш за все розвитком торгівлі. Завдяки цьому імператорська скарбниця отримувала такі прибутки, яких не мав жоден правитель Західної Європи. Також Візантія вчергове розпочала боротьбу за розширення свого впливу. Вона розсилала християнських проповідників до сербів, болгар, чехів. Саме тоді прийняв християнство і київський князь Аскольд.

- Як розширенню впливу Візантії мало сприяти поширення християнства?

Візантійські імператори повернулися до завоювань. Особливо у цьому відзначився імператор **Василій II Болгаробійця** (976–1025). Він вів успішні війни з Болгарським царством, у Закавказзі та на східних рубежах імперії. Імператор уклав союз із правителем Русі — князем Володимиром. В обмін на військову допомогу він погодився видати за нього свою сестру Анну, але за умови, що Володимир прийме християнство.

Василій II зробив Візантійську імперію наймогутнішою державою свого часу, але й став причиною її занепаду в майбутньому. Всі ресурси він витрачав не на її зміцнення, а на нові завоювання. Тому імперія не змогла протистояти новому ворогові — туркам-сельджукам, які у **1076 р.** завдали візантійському війську нищівної поразки у битві біля **Міріонкефала**. Це дозволило їм впритул підійти до Константинополя. На захоплених територіях вони заснували Румський (від слова Рим) султанат (також його називають Іконійський султанат).

Візантійська імперія вже стояла на краю загибелі від нападів турків-сельджуків, коли імператорський престол посів досвідчений воєначальник **Олексій I Комнін** (1081–1118). Він став засновником династії Комнінів, за якої Візантія хоча б частково змогла відновити колишню славу та могутність.

Оборонні мурі Константинополя (сучасний вигляд)

Олексій I почав з того, що приборкав константинопольську знать, яка противилася його владі, відібрав у неї майно і на ці кошти набрав найману армію. За допомогою армії та дипломатії він спровадив ворогів від кордонів Візантії. Але цей успіх був нетривалим.

Після Комнінів до влади прийшла **династія Ангелів**. Її представники мало відповідали своєму прізвищу. Син одного з базилевсів, що загинув від рук змовників, втік до Венеції, звернувся до рицарів, що готувалися до чергового військового походу у Палестину (Четвертий хрестовий похід) із проханням допомогти йому повернути трон батька. За це він обіцяв визнати зверхність Папи Римського над візантійськими християнами та заплатити величезну суму грошей. Так у **1204 р.** на Візантію напали та завоювали західноєвропейські армії хрестоносців. Уперше за все її існування Константинополь захопив ворог.

На завойованих землях хрестоносці заснували власну державу — **Латинську імперію** (інша назва Латинська Романія), якою правили більш ніж 50 років. Але вони не змогли підкорити всі візантійські володіння — тут утворилося три держави,

Візантійський важкоозброєний воїн-вершник — катафрактарій (сучасна реконструкція)

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
t2p2-1.pdf

Розпад Візантійської імперії

- Складіть перелік держав, які утворились внаслідок розпаду Візантійської імперії.

які вважалися наступницями імперії — Епірське царство, Трапезундська імперія та Нікейська імперія. Правитель останньої, **Михайло VII Палеолог**, у 1261 р. зумів повернути Константинополь і відновити Візантійську імперію. Але тепер вона займала лише частину Балканського півострова, невелику територію у Малій Азії та кілька островів в Егейському морі. Відродженій державі одразу почала загрожувати нова небезпека — турки-османи. Саме вони у **1453 р. захопили Константинополь**, чим поклали кінець існуванню Візантії. Згодом Константинополь османи перейменували на Стамбул, а панівною релігією на території колишньої Візантії став іслам.

► Як називалася остання візантійська династія?

2. Культура Візантії

Візантія розташовувалась між Європою та Азією, між Заходом та Сходом. Вона була прямою наступницею Давнього Риму, тому візантійці зберігали спадщину античності, коли у Європі її вже встигли забути і почали відкривати заново. Надзвичайно великий вплив мало християнство. Це все визначало те, якою була візантійська культура. Її центрами, окрім Константинополя, були Александрія, Нікея, Антіохія та Равенна.

Державною мовою у Візантії упродовж IV–VI ст. була латина, а від VII ст. — грецька. Державною релігією було християнство (після церковного розколу 1054 р. — східного обряду). Центрами науки та культури були монастирі. Там створювалися історичні хроніки, богословські трактати, які вплинули на все християнство. Візантійські богослови розвинули християнське віровчення, впорядкувавши та структурувавши його. Найвидатнішими серед них вважаються Іоанн Дамаскін (675–753) та Іоанн Златоуст (350–407).

Християнство значною мірою вплинуло на мистецтво Візантії: численні **фрески** (картини, написані фарбами на свіжій вогкій штукатурці) і **мозаїки** (зображення, виконані з окремих різнокольорових шматочків скла, камінчиків тощо, закріплені на цементі) зображали біблійні сюжети, фрагменти із життя святих тощо. Візантійські мозаїки і зараз вражають своєю витонченістю, багатством барв. Високого розвитку досяг **іконопис**. У релігійному живописі та іконописі існувало жорстке зведення правил — **канон**. Він чітко визначав, що і як має зображатися та у яких частинах храму повинні розміщуватися ці зображення. Іконами прикрашалися не лише храми, а й оселі

Візантійська жіноча корона XIII ст. (сучасний вигляд)

Фрагмент мозаїки із собору Святої Софії, VI ст.

візантійців, їх дарували друзям на знак особливої прихильності, брали із собою у військові походи. Візантійці вірили, що ікони, які увібрали в себе частку Божої сили, можуть захистити людину у важкі часи. Книжки у Візантії теж багато декорувались і прикрашалися мініатюрами.

Візантійські архітектори зуміли зберегти і примножити спадщину Давнього Риму. Вони зводили могутні укріплення, такі як стіни Константинополя, акведуки та мости, палаці, а також храми. Давні греки та римляни здійснювали релігійні обряди перед воротами своїх храмів, фасади яких багато декорувалися. Християни, навпаки, збиралися всередині. Для них була важливою їхня внутрішня оздоба, а також місткість. Тому всередині візантійські храми багато декорувалися фресками і мозаїками, підлога встелялась мармуровими плитами, колони виточувалися з цінного каменю, розкішно — шовком і золотом — оздоблювали церковний вівтар.

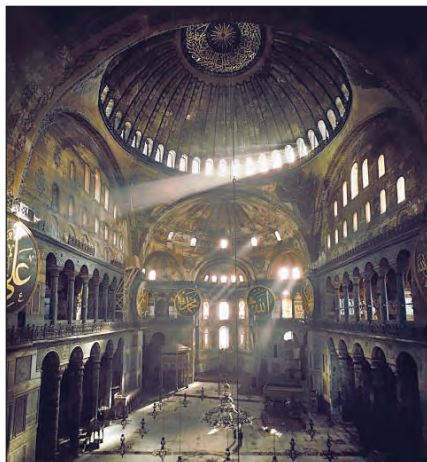
Візантійці будували церкви хрестово-купольного типу: сам храм у плані нагадував рівноконечний хрест, над центральною частиною вивищувався купол. Такий тип церков поширився і в Київській Русі. Тип храму з видовженою передньою частиною називався **базилікою**.

Вершиною візантійського церковного зодчества є константинопольський **собор Святої Софії** (Айя-Софія), будівництво якого закінчилось у 535 р. Він був головним, а тому найбільшим і найкраще оздобленим храмом цілої імперії. Після захоплення Константинополя турками-османами собор перетворили на мечеть Айя-Софію, а вже у 1935 р. — на музей, відкритий для всіх охочих. У храмі Святої Софії найбільше вражає купол діаметром 32 м. Під ним по колу розміщено сорок вікон, через які ллється світло. Завдяки цьому здається, ніби сам купол висить у повітрі.

У Равенні в Італії збереглася базиліка Святого Віталія, збудована у VI ст. Її мозаїки вважаються другими за красою та вишуканістю після тих, що збереглися у храмі Святої Софії.

*Айя-Софія
(сучасна реконструкція)*

*Інтер'єр Айя-Софії
(сучасний вигляд)*

Мовою документа**Візантійський придворний історик Прокопій Кесарійський
про собор Святої Софії:**

«Цей храм являє собою чудесне видовище... Він піднімається вгору до самого неба, виділяючись серед інших будівель, як човен у бурхливих хвилях відкритого моря... він весь сповнений сонячного світла, і здається, ніби храм сам випромінює світло».

1. Що вплинуло на формування візантійської культури? 2. Що таке базиліка?

Висновки

Протягом VIII–XII ст. Візантійська імперія пережила два періоди відносного розквіту, пов'язані з правлінням Македонської династії та династії Комнінів. Проте впродовж всього свого існування вона, у більшості випадків не маючи союзників, була змушена боротися з численними ворогами, які, зрештою, її здолали. Візантія залишила світові величезну культурну спадщину, значно вплинула на історію сусідніх країн та народів.

Закріпимо знання та вміння**Перевірте себе**

1. Правління якої династії відзначилося бурхливим розвитком міжнародної торгівлі? 2. Під час правління якого візантійського імператора було охрещено Київську Русь? 3. За яких обставин Олексій I Комнін прийшов до влади? 4. Якими були наслідки битви біля Міріонкефала? 5. Коли Константинополь захопили хрестоносці? 6. Як називається найвизначніша візантійська архітектурна пам'ятка? Коли її створили?

Опрацюйте разом

1. Схарактеризуйте культуру Візантії та її джерела. 2. Перелічіть основні здобутки візантійських науки та мистецтва. 3. Обговоріть у групах, чи було падіння Візантійської імперії закономірним явищем. 4. Підтвердьте або спростуйте таке твердження: правління династії Комнінів — «останнє століття слави» Візантії. 5. Підготуйте короткі повідомлення про культурні зв'язки між Візантією та її сусідами. 6. За допомогою карт атласу і тексту підручника складіть перелік сусідів Візантії у V–VIII ст. За потреби скористайтеся додатковими джерелами інформації.

Візантія та її сусіди				
	Північ	Схід	Південь	Захід
V–VIII ст.				
VIII–XII ст.				

ТЕМА 3. МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ

§ 1. Виникнення ісламу

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
t3p1.pdf

Пригадайте:

1. Який візантійський імператор зумів зупинити просування арабів? 2. Коли відбулася битва при Пуатьє? Яким був її результат?

1. Природа та клімат Аравії

На схід від Африки розкинувся **Аравійський півострів**. Це найбільший півострів у світі. Його площа дорівнює приблизно третині площі Європи.

Майже повністю Аравійський півострів вкривають піщані та кам'янисті пустелі, де іноді трапляються оази — джерела води, оточені заростями чагарників та фінікових пальм. Клімат тут надзвичайно посушливий, лише подекуди на узбережжі Червоного моря є окремі регіони, придатні для сільського господарства.

Ці землі населяли племена арабів. Вони знайшли спосіб, як пристосуватися до таких непростих природних умов. Частина з них постійно кочувала між оазами, де араби випасали свої стада овець, кіз та верблюдів. Ці люди називаються **бедуїнами** — «мешканцями пустелі».

Більшість населення Аравії оселялося поблизу оаз, у долинах річок, що час від часу пересихають, — ваді, біля пустельних колодязів, які викопували там, де підземні води підходили близько до поверхні землі. Люди вирощували посухостійкі рослини, наприклад фінікову пальму.

Бедуїни все своє майно перевозили із собою на верблюдах. Вони жили у переносних шатрах. Осілі араби зводили свої будинки із глини.

Араби активно торгували між собою та зі своїми північними сусідами — спочатку з Римською, потім — Візантійською імперіями. Арабські купці споряджали каравани верблюдів, які йшли з півдня на північ, перевозячи такі місцеві товари, як верблужа шерсть та фініки.

Араби жили родами, які об'єднувалися в племена. На чолі кожного роду був старійшина — **шейх**, а племенем керував **емір**. Племена та роди боролися між собою за доступ до обмежених природних ресурсів, нерідко влаштовували грабіжницькі походи. Тому військово мистецтво було звичним для арабів. Вони воювали верхи на конях та верблюдах, озброєні списами, мечами (шаблями вони почнуть користуватися пізніше) та луками.

Природа Аравійського півострова

- 1. Як називається кочове населення Аравії? 2. Опишіть природні умови Аравійського півострова. Як вони вплинули на життя місцевого населення?

2. Поява нової релігії

Араби вірили в існування духів та демонів, у таємних місцях облаштовували святилища з ідолами — статуями богів, яким поклонялися та влаштовували жертвопринесення. Крім того, існувала святина, яку однаково шанували всі араби — **Кааба**.

У VII ст. серед арабських племен поширилася нова релігія — **іслам**. Її засновником вважається **пророк Мухаммед**. Він народився у Мекці у 570 р. За легендою, коли Мухаммеду було 40 років, архангел Джебраїл (Гавриїл) з'явився перед ним і сказав йому, що він є пророком Аллаха (по-арабськи це слово означає «бог»), а також продиктував закони нової віри, які згодом було записано у **Корані** — священній книзі.

У рідному місті Мухаммед почав проповідувати віру в єдиного Бога — Аллаха та закликав містян дотримуватися його законів, зокрема, вести простий спосіб життя, відмовитися від надмірностей, вважати усіх інших людей, які також вірять в Аллаха, своїми братами. Цю релігію називали **ісламом** (дослівно з арабської — «смирненість»), а людей, які її сповідували, — **мусульманами** (з арабської — «вірні»).

Заможна частина населення Мекки не сприйняла проповідей Мухаммеда і розгорнула переслідування мусульман. Тому в **622 р.** він разом із прихильниками був змушений покинути Мекку й оселитися в іншому місті — **Медині**. Це переселення називається **хіджра** (по-арабськи — «політ»). Від хіджри мусульмани ведуть своє літочислення.

У Медині Мухаммед продовжив проповідувати іслам. Тут він швидко здобув багато прихильників. Згодом вони вже контролювали все місто, а у 630 р. Мухаммед

*Це **Кааба** — кам'яний храм кубічної форми, у одну зі стін якого вмурований чорний камінь. За легендою, колись цей камінь був білим, але почорнів від людських гріхів. Кааба розташована у місті **Мекка**, яке також вважається священним*

Мечеть «Купол скелі» у Єрусалимі VIII ст. Вважається, що під нею міститься камінь, з якого Бог розпочав творення світу (сучасний вигляд)

на чолі великої групи прихильників повернувся до Мекки. З того часу Мекка почала вважатися головним центром ісламу, а Кааба стала мусульманською святинєю.

- 1. Від якої події мусульмани ведуть своє літочислення? 2. Що таке Кааба?

Іслам сформувався як монотеїстична релігія: мусульмани вірять у те, що лише один всемогутній Бог — Аллах. Пророком Аллаха є Мухаммед, якого він послав, аби навчити всіх людей, як жити відповідно до своїх законів, що записані у священному для всіх мусульман тексті — Корані.

- ❗ **Іслам** — монотеїстична релігія, що передбачає віру в єдиного Бога — Аллаха та дотримання п'яти «стовпів віри».
  - ❗ **Коран** — священний для ісламу текст, який, як вірять мусульмани, передав пророкові Мухаммеду ангел.
- Де записані закони, за якими мають жити мусульмани?

➡ **Висновки**

У першій половині VII ст. в Аравії сформувалася нова релігія — іслам, яка передбачає віру в єдиного Бога — Аллаха. Її головним провідником був пророк Мухаммед. Священна книга мусульман називається Коран. Мусульмани ведуть своє літочислення від 622 р. — дати, коли Мухаммед переселився з Мекки до Медини.

❓ **Закріпимо знання та вміння**

Перевірте себе

1. Хто такі шейхи та еміри? 2. Коли виник іслам? 3. Які поняття і терміни відповідають цим визначенням? *Релігія, що заснована на покорі єдиному Богові — Аллаху; переїзд Мухаммеда з Мекки до Медини; люди, які сповідують іслам; священна війна, яку мусульмани ведуть проти невірних; слово, яке буквально означає «бог» по-арабськи.* 4. Який зараз рік за мусульманським літочисленням? 5. Назвіть два священні міста мусульман. Чому вони вважаються священними? 6. Що називається Кораном? Яке значення він має для мусульман?

Опрацюйте разом

1. Якими були релігійні вірування на Аравійському півострові до поширення ісламу? 2. Висловіть власні припущення щодо того, чому іслам зміг швидко здобути багато прихильників. 3. Охарактеризуйте спосіб життя середньовічних арабів. 4. Які основні положення ісламу? Чого навчає мусульманська релігія? Своїми міркуваннями поділіться з однокласниками. 5. Як в ісламі обґрунтовується необхідність вірних допомагати один одному? 6. Обговоріть у групах, як дотримання «п'яти стовпів віри» впливає на повсякденне життя людини. Як це могло вплинути на поширення ісламу?

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
3p2.pdf

§ 2. Арабські завоювання та халіфати

Пригадайте:

1. Хто такий Мухаммед? 2. Чому для мусульман є священними міста Мекка та Медина?

1. Початок арабських завоювань

- ! **Халіфат** — тип держави, у якій всі сторони життя регулюються законами ісламу. Виник внаслідок арабських завоювань VII–IX ст.
- ! **Експансія** — розширення сфери панування, впливу, поширення чого-небудь за початкові межі.
- ! **Теократія** — форма правління, за якого влада належить духовництву (релігійним діячам).

Мухаммед помер у 632 р., залишивши широке коло друзів і прихильників, які прагнули поширювати іслам. Їх назвали **халіфами** — заступниками пророка на землі після його смерті. Перші чотири халіфи, які правили упродовж 632–661 рр., були родичами Мухаммеда. Вони розпочали епоху арабських завоювань. Араби-мусульмани вірили, що у такий спосіб — завойовуючи нові землі та поширюючи там владу ісламу, вони наближають встановлення раю на землі, але не менш дієвими були обіцянки багатієї воєнної здобичі, які щедро роздавали халіфи. Крім того, існувало повір'я, що борці за поширення ісламу після смерті одразу потрапляють до раю, де на них чекатимуть численні насолоди.

Мечеть Омейядів в Дамаску, VIII ст.
(сучасний вигляд)

Так, протягом нетривалого часу після смерті Мухаммеда араби-мусульмани захопили територію сучасних Єгипту, Сирії, Палестини, Лівії та Іраку, а менше ніж за 100 років вони вже контролювали Іран, Афганістан, Центральну Азію, Пакистан, Північну Африку та Іберійський (Піренейський) півострів. Так у ході цих завоювань виникла величезна імперія — **Арабський халіфат**.

Майже одразу після виникнення в Арабському халіфаті розгорнулася боротьба за владу. У її ході двох халіфів — Османа та Алі — було вбито. У 661 р. халіфом став намісник Сирії на ім'я Муавія з роду Омейя. Він став засновником династії **Омейядів**, яка правила до 750 р. Сам Муавія був родом з Дамаска, тому наказав перенести туди свою столицю. Він продовжив завоювання, розширивши території халіфату далеко на захід, на землі Північної Африки. Цей регіон араби назвали Магриб — дослівно «Захід».

У 750 р. владу у халіфаті захопила династія **Аббасидів**. Новий халіф Абул-Аббас Кривавий переніс столицю до Багдада. Аббасиди правили до 1055 р. Цей період історії халіфату прийнято вважати «золотим віком» Арабського халіфату. Але потроху контроль халіфів над своїми віддаленими володіннями почав слабнути. У 1055 р. Багдад завоювали турки-сельджуки, що поклало край існуванню халіфату.

- Чим халіф Муавія з роду Омейя відрізнявся від усіх попередніх халіфів?

2. Військове мистецтво арабів

Основною ударною силою арабського війська була **легка кіннота**. Вона стрімко нападала на ворога і за необхідності так само блискавично відступала. Але утримувати коня в пустелях Аравійського півострова було недешевим задоволенням. Значна частина арабського війська билася пішою, а в походах їхала на верблюдах.

Саме в здатності швидко пересуватись і з'являтися в найнесподіваніших для противника місцях по-

Арабський халіфат

Унікальний спіральний мінарет у Самаррі поблизу Багдада, IX ст. (сучасний вигляд)

Арабський вершник (сучасна реконструкція)

лягала основна сила арабського війська. Також воно активно використовувало військові хитрощі: влаштувало засідки, нападало перед світанком, засилало шпигунів.

Арабам вже були відомі винайдені китайцями стремена. Також арабський вершник мав один або два міцні луки, запас стріл, спис, а іноді ще й сокиру. У арабському війську широко застосовували військові механізми — балісти, катапульти і тарани. Араби здогадалися за допомогою катапульт закидати за стіни ворожих фортець горщики з палаючою нафтою.

- ▶ Які чинники дозволили арабському війську здійснити численні успішні завоювання?

3. Структура влади Арабського халіфату

Внаслідок активних завоювань араби почали контролювати величезні території. Головою держави був халіф, який мав усю повноту політичної та релігійної влади на підконтрольних йому землях. Допомогали халіфові в управлінні головний міністр — **візир** та **еміри** — керівники окремих областей (намісники). Раніше емірами називали вождів окремих арабських племен.

Все судочинство у халіфаті здійснювалося на основі Корану та доповнення до нього — Сунни. Ці релігійні закони називаються **шаріат**. Відповідно до його норм суддя — **каді** — здійснював правосуддя.

При завоюванні нових територій всі землі оголошувалися власністю держави, а розпоряджатися ними мав халіф та еміри. На практиці більшість земельних володінь араби залишали за старими власниками, але з уточненням: після смерті власника все майно переходить до держави, і чиновники вирішували, чи передавати його нащадкам померлого. Щодо селян, то завойованим мусульманами народам дозволялося сповідувати свою релігію, але вони мали сплачувати податки: 1) харадж — 1/3 або 2/3 від врожаю; 2) джизію — подушний податок. Мусульмани як податок віддавали лише 1/10 від врожаю, а торговці-мусульмани сплачували удвічі менші мита, ніж усі інші. З одного боку, це сприяло переходу представників підкорених народів у іслам, але, з іншого, податки, які запроваджували завойовники, все одно були набагато меншими, ніж ті, що сплачувалися Візантії.

Тому місцеве населення нерідко не противилося новій владі.

- ▶ Що спонукало представників місцевої знаті підтримувати добрі стосунки з арабами-завойовниками?

Висновки

Ще за життя Мухаммеда розпочалась доба арабської воєнної експансії, яка тривала близько 200 років. У її результаті від владою арабів-мусульман опинилися Близький Схід, Центральна Азія, Північна Африка та Піренейський півострів. Так виникла теократична держава — Арабський халіфат. Влада у ньому спочатку належала кровним родичам і друзям Мухаммеда, а потім — династіям Омейядів та Аббасидів.

Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Хто такі халіфи? Які владні повноваження вони мали? 2. Коли до влади у Арабському халіфаті прийшли Омейяди? Як довго вони правили? 3. Дайте визначення цим поняттям: «Емір»; «Візир»; «Халіф»; «Харадж»; «Магриб». 4. На які три періоди можна поділити історію Арабського халіфату? 5. Внаслідок якої події Арабський халіфат припинив своє існування? 6. За якими нормами здійснювалось судочинство у халіфаті? Як називалися люди, які здійснювали правосуддя?

Опрацюйте разом

1. Чи можна Арабський халіфат назвати імперією? Обґрунтуйте свою думку. 2. Чому, на вашу думку, одразу після завоювання нових земель араби не поспішали нав'язувати іслам місцевому населенню? 3. Як араби ставилися до місцевої знаті на завойованих територіях? 4. Що спонукало арабів-мусульман до нових військових походів? 5. Порівняйте суспільний лад Арабського халіфату та Франкського королівства часів Хлодвіґа. 6. Заповніть хронологічну таблицю у зошиті.

Держава	Роки	Здобуті території
Праведний Арабський халіфат		
	661–750 рр.	Лівія, Алжир, Туніс, Марокко
Арабський халіфат Аббасидів		

§ 3. Розвиток арабо-мусульманської культури

Пригадайте:

1. Перелічіть головні закони ісламу.
2. Як називається держава, де влада належить представникам духовництва?

1. Наука та мистецтво

Арабський халіфат простягався від берегів Атлантичного океану до кордонів Індії. Він об'єднував різні народи та території, що раніше належали іншим державам з науковими та культурними традиціями. Деякі з них, як-от Іран та Візантія, користувалися надбаннями Вавилонії, елліністичних держав, Римської імперії. Весь цей спадок опинився у руках арабських завойовників. Багато чого вони перейняли, але ще більше було зруйновано. Тривалий час араби відмовлялися сприймати все «язичницьке». Так, халіф Осман наказав зруйнувати чи не найбільшу тогочасну книгозбірню — Александрійську бібліотеку — зі словами: «Всі необхідні мусульманам знання є в Корані».

Релігія визначала, яким має бути мистецтво та культура, а також за якими законами житиме суспільство. Наприклад, іслам забороняє зображати людей

*Фонтан з левами
в Альгамбрі, Гранада
(сучасний вигляд)*

*Карта світу Аль-Ідрісі, XII ст.
Автор спочатку зобразив південь взгорі карти*

*Мечеть Сіді Укба у Тунісі, VII ст.
(сучасний вигляд)*

і тварин. Тому вся увага в образотворчому мистецтві була зосереджена на рослинних орнаментах та абстрактних візерунках — **арабесках**. Також набуло розвитку мистецтво красивого письма — **каліграфія**.

Мовою міжнародного спілкування була арабська. Вона ж стала мовою еліти, вчених та митців. На арабську перекладали спадщину античної літератури: Архімеда, Птолемея, Гіппократа. Перш за все перекладалися ті тексти, які давали практичні знання з медицини, географії, астрономії, алхімії тощо. На їхній основі та власному досвіді арабські вчені створювали свої наукові праці. Особливо цінними стали твори арабських учених з географії, медицини та математики. Сприяло розвитку науки й те, що у VIII ст. арабські мандрівники привезли з Китаю секрет виготовлення паперу.

Вчених у халіфаті дуже поважали (це приписував Коран), існувало навіть таке повчання: «Без чотирьох речей не може обійтися людина: не можна не встати перед своїм батьком, не можна не пошанувати гостя, не можна не турбуватися про свого коня та не можна не поважати вченого».

Центром науки і культури став **Багдад** — столиця халіфату Аббасидів. Це місто вражало сучасників своїми розмірами та багатством, розкішними палацями халіфа та його приближених. На вулицях Багдада можна було зустріти людей з усіх куточків світу, а на ринках — найрізноманітніші товари: шовк з Китаю, спеції з Індії, хутра зі слов'янських земель.

Арабська література найяскравіше виразилась у **касидах** — коротких поемах з 80–120 віршованих рядків. Вони не були пов'язані між собою ні за сюжетом, ні за стилем, але які, попри все, зображали цілісну картину.

Арабо-мусульманська культура мала значний вплив на Західну Європу. Підконтрольна халіфатові територія сучасної Іспанії для європейців стала джерелом освіченості. Європейці-християни приїжджали на навчання до Кордови, яку вони називали «світлою красою світу, юним дивовижним містом, що сяє у блиску своїх багатств». Звідси вони привозили до Європи перекладені арабською мовою античні тексти, а також оригінальні праці арабських учених. При європейських монастирях існували центри перекладу з арабської на латину. У такий спосіб досягнення арабів поширювалися Європою.

Проте, за винятком невеликого прошарку освіченої еліти, яка складалася з представників різних країн і розмовляла між собою по-арабськи, населення величезного халіфату лишалося вкрай строкатим, яке ніщо, по суті, не об'єднувало. Згодом це стало однією з причин розпаду Арабського халіфату на низку менших держав.

- Поміркуйте над тим, чому Багдад досяг найбільшого розквіту саме за правління Аббасидів.

2. Течії ісламу

Іслам недовго був монолітним. Невдовзі після смерті пророка Мухаммеда в ісламі сформувалися три течії: сунізм, шіїзм та рух хариджитів. Протистояння між представниками цих течій надзвичайно впливало на політику всередині халіфату.

*Пам'ятник видатному
медику та вченому
Ібн Сіні (Авіценні)
(980–1037 рр.)
(сучасний вигляд)*

*Сторінка із книги Авіценні «Канон медицини»
(1030 р.) може слугувати
прикладом арабської
каліграфії*

Суніти вважають, що халіфом може стати лише вчений-богослов, якого обере громада. Також, крім Корану, за джерело законів вони використовують **Сунну** — записані вислови та вчинки Мухаммеда. До сунітів належить переважна більшість мусульман.

На думку **шиїтів**, халіфа можна обрати лише серед кровних нащадків Мухаммеда. Шіїзм набув поширення на території сучасного Ірану.

Хариджити були першим релігійно-політичним угрупованням, що виникло в ісламі. Вони у 657 р. виступили проти халіфа Алі й відселилися від решти мусульман. Хариджити вважають, що судити й ухвалювати закони має не халіф, а спеціальна рада. У наш час вони мешкають в Омані.

- У чому полягають принципові відмінності між різними течіями ісламу?

➔ Висновки

Культура халіфату сформувалася на основі арабської та культур завойованих арабами народів, а також під великим впливом норм ісламу. Свого розквіту висока арабо-мусульманська культура досягла за правління Аббасидів.

? Запитання і завдання

Перевірте себе

1. Якими були джерела формування культури Арабського халіфату?
2. Яка з течій ісламу була і залишається переважаючою на території Ірану?
3. Які книги давніх авторів перш за все перекладалися на арабську? З чим це було пов'язане?
4. Назвіть одну з головних особливостей арабо-мусульманського образотворчого мистецтва.
5. Якими були зв'язки між арабо-мусульманським та західноєвропейським світом?
6. Як уміння виготовляти папір вплинуло на розвиток науки у халіфаті?

Мініатюра, виготовлена у Багдаді в XIII ст.

Опрацюйте разом

1. Як норми ісламу вплинули на арабське мистецтво?
2. Обговоріть у групах, чи вплинули досягнення високої культури на життя пересічного населення. Які це мало наслідки?
3. Висловіть власні припущення щодо того, що стало запорукою високих здобутків арабо-мусульманської культури.
4. Створіть презентації про самостійно обрані визначні пам'ятки арабо-мусульманської архітектури.
5. Підготуйте повідомлення про видатних учених та митців Арабського халіфату.
6. На основі презентацій і виступів та/або користуючись додатковими джерелами інформації у класі, складіть перелік досягнень арабо-мусульманської культури.

Практичне заняття №1.

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
PZ1.pdf

Підготовка до оцінювання за матеріалами розділу I

«Перші середньовічні держави»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
UZ1.pdf

Завдання для тематичного оцінювання

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
TO1.pdf

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
r2t1p1.pdf

ТЕМА 1. ФЕОДАЛІЗМ

Пригадайте:

1. Як було влаштоване управління у королівстві франків? 2. На які держави було поділено франкську імперію внаслідок Верденського поділу?

1. Феодальна система

Наприкінці VIII ст. Карл Великий, король франків, об'єднав великі території Західної Європи та проголосив себе імператором. Проте після його смерті імперія була розділена на три королівства. У IX–X ст. вони зазнали численних нападів норманів, мусульман, угорців. Тому монархи зобов'язували представників знаті, які мали власні озброєні загони, брати участь в організації оборони від цих нападів.

Король надавав земельні наділи — **феоди** представникам знаті та духовним особам. В обмін на право спадково володіти своїми феодами ці знатні люди склали клятву вірності — **омаж**, згідно з якою зобов'язувалися служити королю, перш за все збройно. Віднині король для них був покровителем — **сеньйором** (від лат. *senior* — старший), а вони ставали його **васалами** (від лат. *vassus* — слуга). Дрібні землевласники, шукаючи порятунку від спустошливих набігів ворогів, почали переходити під захист сильних покровителів. Вони теж давали васальні клятви більш знатним і могутнім **феодалам** — «слугам» короля. Цей процес став початком **феодалізму**.

Васалітет — система взаємин між феодалами, яка полягає у залежності одних феодалів від інших.

Феод — земельне володіння, яке сеньйор надавав васалові як плату за службу.

Феодалізм — соціально-економічний і політичний лад, що панував за часів Середньовіччя.

Феодальна драбина (феодальні сходи) — система ієрархії феодалів, базована на відносинах «сеньйор — васал». На вищому «щаблі» перебували найбільші, на нижчому — середні, ще нижчому — дрібні феодали.

Васальний договір укладався при свідках і вважався непорушним. Сеньйор, надаючи васалові у користування феод, тим самим обіцяв йому своє покровительство і спадкове право на цей земельний наділ. Якщо сеньйор не дотримувався

клятви, його васали мали право звернутися за допомогою до рівних за статусом феодалів, які могли колективно звільнити васала від клятви і таким чином дати можливість обрати собі нового сеньйора.

Головною ударною силою військ у середньовічних королівствах були важкоозброєні вершники — **лицарі**. Феодал роздавав частину власної землі таким воїнам, узявши з них васальну клятву. В обмін на це лицарі зобов'язувалися зброєю служити сеньйору. Так одна людина була одночасно васалом короля і сеньйором свого лицаря.

Отже, король надавав земельні володіння знатним особам в обмін на їхню службу, а ті, своєю чергою, надавали частину з цих земель своїм васалам. Таким чином склалися взаємини між сеньйорами і васалами. Ці відносини нагадували драбину або піраміду. На вершині цієї драбини був король, його васалами були знатні особи: герцоги та графи, які мали своїх васалів — маркізів та баронів. Але король не міг нічого наказати, наприклад, васалові герцога, а лише самому герцогові. У середні віки це правило звучало так: *«васал мого васала — не мій васал»*.

► У чому клявся васал сеньйорові?

2. Середньовічне суспільство

У середньовічному суспільстві все населення поділялося на нерівні за обсягами прав та обов'язками групи — **стани**. У саму добу Середньовіччя вважалося, що є всього три стани: «ті, хто працюють» (селяни, ремісники та ін.), «ті, хто моляться» (священники і монахи) та «ті, хто воюють» (першочергово — лицарі, але загалом до цього стану зараховували всю знать). Людина народжувалась і залишалася належною до одного стану протягом усього життя. Соціальний статус успадковувався від батька до сина.

! **Суспільні стани** — це великі групи людей, які різняться правами, привілеями, родом заняття і становищем у суспільстві.

► Представники яких з трьох станів були привілейованими?

Кожному стану належав певний набір обов'язків та, якщо пощастить, привілеїв. До привілейованих належали «ті, хто моляться» та «ті, хто воюють», а третій стан — «ті, хто працюють», до якого належали селяни, ремісники та купці, мав сплачувати численні податки та виконувати повинності на користь двох привілейованих станів.

У середні віки слова «феодал» і «феодальне суспільство» не використовувалися. Їх стали вживати значно пізніше, у XVII–XVIII ст. Спочатку вони мали лайливе значення та позначали відсталі суспільний лад і тих людей, що його захищали. В історичній науці ці слова стали використовуватися ще пізніше, але набули широкого вжитку. Проте єдиного розуміння, що таке «феодалізм», не існує.

В ідеальному середньовічному суспільстві знатне походження, багатство та могутність були синонімами. На практиці королі ж нерідко позичали гроші у заможних купців, а лицарі харчувалися гірше, ніж селяни. Проте в очах тогочасного суспільства найостанніший лицар, який не мав нічого, крім іржавого меча та шкапи, стояв набагато вище, ніж найуспішніший селянин, ремісник чи купець.

- Поміркуйте, якими були причини того, що до стану «тих, хто воюють» належала знать.

3. Лицарі та знать

Система васалітету (залежності) скидалася на драбину чи піраміду, вершиною якої був король. Він уважався намісником Бога на землі. Місією монарха було мудро правити підданими свого королівства відповідно до норм християнської моралі. Король виконував обов'язки головного воєначальника, верховного судді, а також встановлював розміри та види загальнодержавних податків. В управлінні та ухваленні рішень королем допомагала Королівська рада. Вона складалася з представників знаті та духівництва.

Територія королівства складалася із земель монарха (**королівський домен**) та володінь тих, хто приніс йому васальну клятву. Ранньосередньовічні королівства не мали постійних столиць. Король у супроводі свого почту переїздив з одного замку до іншого. До королівського почту входили його родичі, друзі, радники та воїни. Королівський почет також називають **королівським двором**.

Головним заняттям знатних людей у Середньовіччі була військова справа. За винятком церковнослужителів, усі вони належали до стану «тих, хто воює». Вони не сплачували податків, але були зобов'язані займатися військовою справою.

Хлопці знатного походження з раннього віку навчалися їздити верхи та володіти зброєю. З 14 років і до повноліття вони були зброєносцями — кінними озброєними слугами лицаря. У 21-річному віці вони давали лицарську клятву.

Завданням лицаря було насамперед захищати власні земельні володіння та землі свого сеньйора, а також брати участь у військових походах, які той організовував. За вірну службу лицарі отримували від нього нові наділи, коштовні речі, привілеї. Взагалі

Битва. Книжкова мініатюра XIII ст.

Ієрархія знатних людей, організована у вигляді так званої феодальної драбини

будь-який лицар мав багато привілеїв: на відміну від селян та ремісників, він не працював, не сплачував податків і мав право носити зброю.

Лицар був не просто озброєним вершником, а самостійною бойовою одиницею. Для захисту лицар носив кольчугу — сорочку зі скріплених між собою металевих кілець. Згодом її замінили ковані лати, що захищали лицаря з ніг до голови. Крім того, воїн прикривався в бою щитом, на якому було зображено **герб** — розпізнавальний знак його роду. Озброєння лицаря складалося з довгого важкого списа і меча (рідше бойової сокири або палиці).

*Лицарський турнір
(сучасний малюнок)*

Лицарі прагнули воїнської слави. Здобути її можна було на війні або під час **лицарських турнірів** — змагань у силі та вправності, під час яких лицарі намагалися не вбити противника, а просто вибити його із сідла або роззброїти.

Замок був одночасно і фортецею, і житлом для феодала, його сім'ї, лицарів та слуг. Під час небезпеки там ховалося населення навколишніх сіл та містечок. У замку сеньйор приймав васалів, вершив правосуддя, сюди звозили податки його підданих у вигляді грошей та продуктів.

*У головній залі замку
(сучасний малюнок)*

Серцем замку був **донжон** — центральна, найкраще захищена вежа, де жив його господар із сім'єю. Її підвали пристосовували для зберігання припасів.

- За поданим зображенням складіть оповідь про заняття феодала та його сім'ї у замку.

Навколо донжона добудовували численні господарські приміщення: комори, кузню, пекарню, стайні, хліви тощо. Все це обносилось захисними спорудами: до XI ст. переважно дерев'яним частоколом, а пізніше — кам'яними стінами з вежами та укріпленими воротами.

- Що вважалось головною місією монарха на землі?
- Яку роль відігравали лицарські турніри у середньовічному суспільстві?

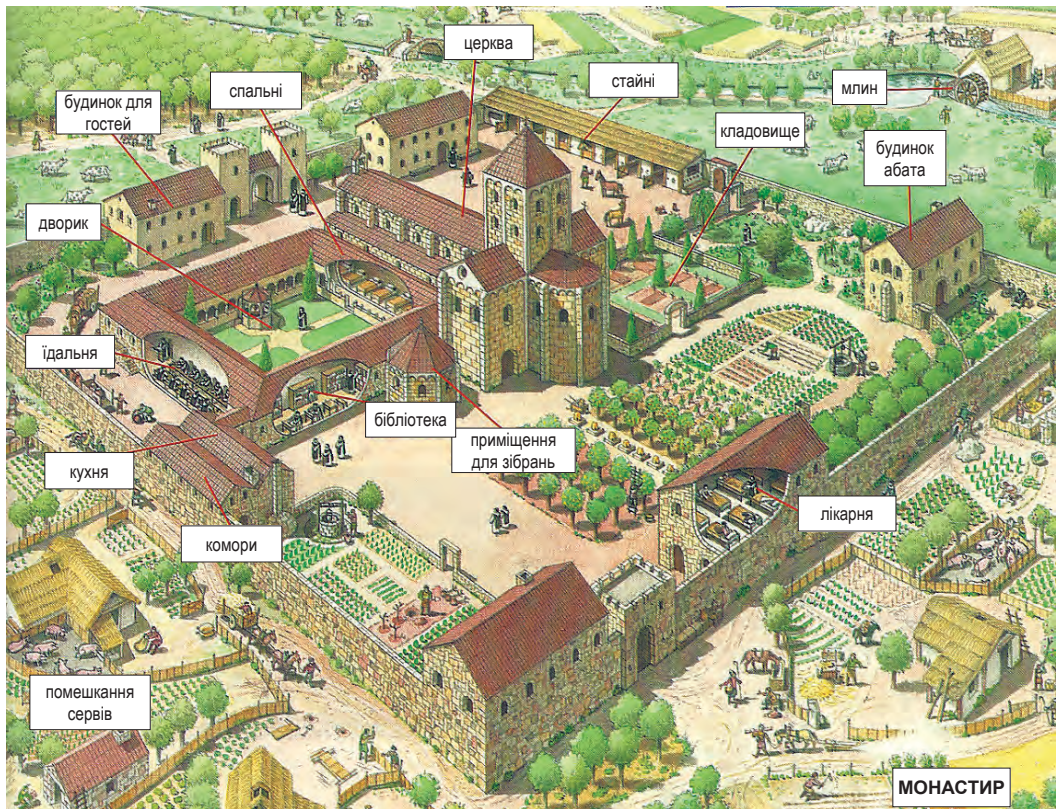
4. Духівництво

До стану «тих, хто молиться» належали монахи та священники. Їхнім головним завданням було піклуватися про спасіння християнських душ. Це заняття в уяві людей того часу було важливішим за будь-які земні справи.

Середньовічне суспільство протягом століть залишалося бідним, люди часто голодували. І все ж, не рахуючись із витратами, силою і часом, європейці будували величезні собори і численні церкви, віддавали духовництву **десятину** — десятю частину врожаю та інших прибутків. Бажаючи врятувати свої душі, багаті та бідні дарували церкві своє майно і земельні володіння. Навіть більше, суспільство віддавало Церкві найбільш здібних й освічених синів, які присвячували своє життя служінню Богу. Майже всі відомі вчені й мислителі, як і значна частина письменників і поетів, художників, музикантів, належали до духовництва. Церква відігравала величезну роль у житті середньовічної людини. Тому одним із найстрашніших для неї покарань було **відлучення від Церкви** (інтердикт (лат. interdictum) — заборона), яке проголошувалося Папою Римським або єпископами.

У містах і країнах, на які наклали інтердикт, закривалися храми, заборонялося здійснювати християнські обряди — хрещення, вінчання, поховання тощо.

- Чому для середньовічної людини відлучення від Церкви було дуже важким покаранням?

- Розгляньте зображення. Монастир — це одна будівля чи їхній комплекс?
- Чому монастирі мали самостійно забезпечувати себе всім необхідним? Як це впливало на облаштування монастиря?

Церква була величезною політичною, економічною і духовною силою. Поступово вона стала найбільшим землевласником у Європі, а життя верхівки Церкви нічим не відрізнялося від життя світських феодалів. Духівництво вже не обмежувалося у своїй діяльності лише церковною службою та молитвами. Воно здійснювало правосуддя, брало участь в управлінні державою, виконувало функції феодалів, навчало в школах та університетах.

У середні віки центрами релігійного життя були **монастирі**. У монастирях жили монахи — священнослужителі, які давали обітницю безшлюбності, послуху та бідності.

Через велике значення християнства і Церкви у тогочасному суспільстві на монастирі не нападали під час численних феодалських міжусобиць. Монастирі не сплачували податків, не страждали від свавілля феодалів, мали власні земельні угіддя, тому людей, які прагнули стати монахами, не бракувало.

Головним обов'язком (**послухом**) монахів була молитва. В інший час вони мали виконувати різні роботи, наприклад, у монастирському господарстві. Одним із найважливіших послухів було переписування старих книг і написання нових. Монахи трудилися у **скрипторіях** — спеціальних приміщеннях для переписування. Крім того, монастирі надавали притулок подорожнім, утримували лікарні, допомагали бідним, удовам та сиротам.

► Що таке скрипторій?

➔ Висновки

Середньовічне суспільство було строго ієрархізованим. Це означає, що кожна людина протягом життя належала до певного стану, який визначав коло її прав та привілеїв, а також можливих занять. Всього станів було три: «ті, хто моляться», «ті, хто воюють» та «ті, хто працюють».

У середні віки існувало чимало жіночих монастирів, де жінки займалися як господарством, так і наукою. Однією з найвідоміших середньовічних монахинь-учених стала Хільдегарда з Бінгена (1098-1179) — абатица монастиря в німецьких землях. Вона створила численні наукові трактати з природознавства, медицини та богослов'я. Її медичні спостереження були підтверджені сучасними лікарями. У 2012 р. вона була канонізована як свята та отримала титул Вчителя Церкви.

*Монахи у скрипторії
(сучасне зображення)*

Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Хто такі сеньйор та васал? Накресліть схему, яка відображає взаємовідносини між сеньйором та васалом.
2. Дайте визначення поняттю «феод».
3. Хто такі лицарі? Яким було їхнє основне заняття?
4. Чи багато лицарів гинуло під час війн? Чому?
5. Поясніть значення слів «донжон», «турнір», «десятина», «інтердикт».
6. Назвіть заняття монахів у монастирях.

Опрацюйте разом

1. Якими були права та обов'язки кожного з трьох станів?
2. У парах складіть перелік причин, чому сини селян або ремісників прагнули перейти у стан «тих, хто молиться».
3. У малих групах обговоріть роль Церкви у середньовічному суспільстві. Свої висновки запишіть.
4. Поміркуйте, хто у середні віки мав виняткове право носити зброю.
5. Поясніть, як пов'язані поняття феодалізму та васалітету.
6. Зазвичай королі були проти того, аби їхні васали будували власні замки. За допомогою умовлянь або погроз королі примушували господарів руйнувати уже збудовані. Спробуйте пояснити, чому королі виступали проти такого будівництва.

bohdan-books.com/
upload/data_files/
imp_catalog/
r212.pdf

ТЕМА 2. СЕЛЯНИ У СЕРЕДНІ ВІКИ

Пригадайте:

1. Що таке феодалізм?
2. На які стани поділялося феодальне суспільство?

1. Селяни у феодальній системі

У середні віки більшість населення Європи була сільською, тобто належала до стану «тих, хто працює». Селяни забезпечували себе і всю країну продуктами харчування, сплачували податки, які феодалі витрачали на свій розсуд, працювали у маєтку свого феодала, служили у його війську тощо.

Усі землі, які належали феодалу, поділялися на дві категорії: ті, які орендували селяни, і ті, які були його власними. Всі луки, ліси та дороги вважалися власністю сеньйора. За можливість жити на землі феодала та обробляти її селяни-орендарі (**віллани**) сплачували численні **податки** та виконували **повинності**.

До 20% селян були **сервами**. Серви не мали жодних прав: вони не могли вільно змінювати місце проживання, не мали ніякого майна, були змушені працювати на землях феодала. За це сеньйор мав їх захищати і забезпечувати всім необхідним.

У XII ст. на ринках Західної Європи з'явилося багато предметів розкоші: шовкових тканин, срібного та скляного посуду, нових прянощів (використовувались не лише в кулінарії, а й як лікарські засоби), зброї, прикрас та коней з Близького Сходу, хутра тощо. За всі ці товари феодалі мусили платити золотом купцям, які привозили їх з далеких країв. Щоб мати більше дзвінкої монети, вони поча-

ли збільшувати обсяги грошових податків, які вимагалися із селян. Тому останні були змушені обробляти більше землі, щоб мати продукти, які можна було продати у місті.

Але при цьому сільський світ був і ще довго продовжував залишатися замкнутим. Мешканці одного села рідко цікавилися, що відбувається довкола, вороже ставилися до чужинців. До найближчого міста їздили один–два рази на рік — на ярмарок. Майже все необхідне виготовлялося на місці. У більшості сіл був свій коваль. У кожному домі ткалися тканини, шилися одяг та взуття, виготовлявся глиняний та дерев'яний посуд. Таке господарство називалося **натуральним**: все необхідне для життя виготовлялось і споживалося в межах одного поселення, а замість грошової торгівлі панував обмін.

Обробіток землі у середні віки був надзвичайно важкою працею. Багато чого залежало від природних умов. Якщо літо видавалося занадто посушливим, або, навпаки, дощовим, врожай був малим, селянам загрожував голод. Такі роботи, як корчування лісу під нове поле, були не під силу не те що одній людині, а й цілій родині. Як організувати таку роботу, необхідну всьому селу, як розподілити дні відробітку повинностей, а в голодні роки — запаси їжі, розв'язувати дрібні суперечки між господарями, відремонтувати місцеву церкву — всі ці питання вирішувала **сільська громада**.

- ▶ Хто такі серви? Чим вони відрізнялися від більшості селян?
- ▶ Що таке податки та повинності? Хто і на чию користь їх сплачував і відробляв?

Мовою документа

Серед усіх міфів, переказів, казок та легенд селяни найбільше любили оповідь про країну, яку в Італії називали Кукканья, в Англії — Кокейн, Франції — Кокань, Німеччині — Шлараффія. Це чарівна країна, де ріки з молока, а береги — з меду. Там все не так, як у реальному житті, а якраз навпаки. Найкраще живе той, хто найменше працює. Їжі завжди вистачає на всіх, а з-під землі б'ють джерела, проте не води, а вина. Врожай дозріває чотири рази на рік, а доглядати за ним не треба. Щодня — свято, Пасху та Різдво тут святкують чотири рази на рік, зате Великий Піст буває раз на 20 років. У країні Кокань немає старих та хворих, бо чудодійний фонтан перетворює всіх знову на молодих.

- ▶ Спираючись на поданий уривок, зробіть висновок про ті проблеми, які найбільше турбували селян у середні віки.

У кожному сільському дворі був невеликий город, де вирощували капусту, салат, моркву, цибулю, горох (сучасне зображення)

Феодалні податки та повинності			
Повинності		Податки (оброк)	
Роботи, які селяни безкоштовно мали виконувати на користь землевласника певну кількість днів на рік.		Частина врожаю, яку селянин віддавав феодалові на рік за користування його землею.	
Панщина	Обробіток полів феодала певну кількість днів на рік.	Грошовий податок	Певна сума монет.
Військова повинність	Селяни мали ставати до війська феодала за його закликком, а також певну кількість днів на рік витратити на військову підготовку.	Відкупне	Сума, яка сплачувалася селянином, якщо він не хотів відбувати військову повинність.
Будівельна повинність	Якщо феодал розгортав будь-яке будівництво, селяни мусили працювати на ньому чорноробами, а нерідко самотійно заготовляти для цього будівельні матеріали: пісок, деревину тощо.	Покійницьке	Частина майна померлого родича, яка при успадкуванні передавалася феодалові.
Суд	Сеньйор особисто здійснював судочинство у своїх володіннях.	Господщина	Селяни повинні були користуватися виключно тими млинами, виноробнями та пекарнями, які належали їхньому землевласнику. За користування ними вони сплачували податок.
Збір мит	Землевласник встановлював для всіх мандрівників плату за проїзд та перевезення товарів його дорогами, мостами, причалами.	Дольщина	Частина врожаю зернових та винограду.
Міри та ваги	Феодал вирішував, якими мірами та вагами користуватимуться його піддані. Так, одиниця об'єму «міра» у Парижі — 274 л, а в Бургундії — 268 л.	Винна пільга	Спочатку вино продавав феодал, а лише потім — селяни.
Монета	Деякі заможні феодали налагоджували випуск власних монет, а також визначали, у яких монетах їм потрібно сплачувати податки.	Судові штрафи	Сеньйор особисто здійснював судочинство у своїх володіннях. Всі штрафи, які він призначав, ішли до його скарбниці.

2. Зміни у житті селян XI–XIII ст.

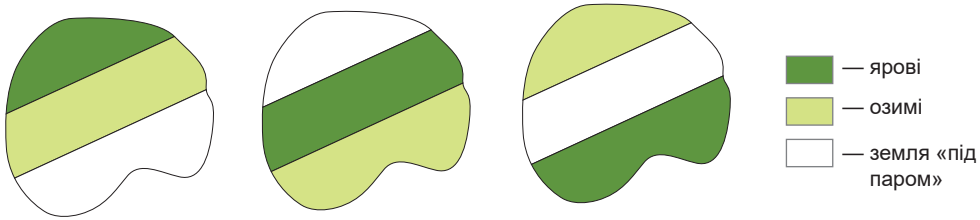
У XI–XIII ст. зменшилася кількість внутрішньоєвропейських війн. Цей період відносного затишшя сприяв розвитку землеробства. Було запроваджено

новації: трипільну систему обробітку землі, більш досконалі механізми та інструменти: важкий залізний плуг, борони з металевими зубцями, хомут, металеві підкови та вітряний млин. Колісний плуг із залізним лемешем глибше занурювався і краще розрізав ґрунт, ніж попередній дерев'яний.

Розвинулося і скотарство. Тварин почали утримувати у хлівах біля будинків, а їхній гній використовували як ефективне добриво. Було запроваджено навіть «гнійну повинність»: селяни двічі на рік — у березні та листопаді мали відвезти сеньйору певну кількість возів гною.

У селах Франції люди вирощували напівдиких свиней. Їх годували жолудями.
Малюнок сучасного художника

Трипільна система обробки землі. Щороку один і той же земельний наділ використовувався по-іншому. На третій рік землю не засівали — залишали «під пар». Це запобігало їй швидкому виснаженню.

- Користуючись поданою схемою, складіть коротку розповідь, що пояснює, як влаштована система трипільля.

Завдяки численним сільськогосподарським нововведенням XI–XII ст. врожайність зросла у 3–4 рази. Оскільки їжі стало більше, населення західноєвропейських країн швидко зростало, і його теж потрібно було годувати. Тому площа оброблюваних земель теж збільшилася. Селяни мусили розорювати ті землі, які раніше вважалися непридатними для обробітку. Осушувалися заболочені місцини (меліорація), удобрювалися менш родючі кам'яністі ґрунти. Також почали активно вирубуватися ліси. Нові й нові території розчищалися під поля, городи; там, де колись були хащі, з'являлися хутори і села.

Описаний процес освоєння нових земель у Європі назвали **внутрішньою колонізацією**. Вважається, що не менш ніж третина сільськогосподарських земель, які й сьогодні обробляються у Західній Європі, були освоєні саме в XI–XIII ст. Різниця між внутрішньою колонізацією та зовнішньою полягала у тому, що в першому випадку освоювались не далекі землі, а ті, що лежали поблизу, але з різних причин раніше не використовувалися.

Щодо **зовнішньої колонізації**, то європейські правителі і Церква організували військові кампанії, щоб захопити нові землі. Це були Хрестові походи, Реконкіста, «наступ на Схід» тевтонських лицарів. На завойованих територіях вони засновували свої держави, переселяли туди селян, які мали на них працювати.

У середні віки ліс сприймали як похмурий світ, цілковито ворожий людині. Але при цьому до лісу йшли монахи-скитники, дроворуби, селяни; випалювали деревне вугілля, виготовляли поташ (попіл деяких рослин, який використовувався при виробництві скла), збирали смолу та хмиз (сухі гілки дерев, що використовувались як паливо), мед та віск диких бджіл, ягоди та гриби, у дібровах випасали свиней (їх відгодовували жолудями), таємно (мисливство було справою виключно знаті) полювали на звірів заради їхнього м'яса та хутра, а також тікали у хащі від гніву сеньйора. Ліс був невід'ємною частиною життя середньовічної людини.

- ▶ Як селяни сприймали ліс? Спробуйте пояснити, що стало причиною такого ставлення.

➔ Висновки

Селяни становили основну масу населення Європи у середні віки. Вони забезпечували решту мешканців країни всім необхідним, перш за все продуктами харчування. Селяни не володіли землею — вона належала феодалам. У X–XII ст. у сільське господарство було впроваджено багато покращень, внаслідок чого зросла врожайність. Це призвело до різкого збільшення населення. Земель для обробітки почало бракувати, тому селяни стали використовувати угіддя, які раніше вважалися непридатними.

❓ Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. До якого стану належали селяни?
2. Що таке натуральне господарство?
3. Чому у XII ст. феодалаи почали збільшувати обсяги грошових податків, які вимагалися з селян?
4. Хто здійснював правосуддя над селянами?
5. Як пов'язані між собою процеси зростання населення та внутрішньої колонізації?
6. Якими були обов'язки селян в обмін на захист феодала та можливість обробляти землю?

Вулиця середньовічного міста. (малюнок сучасного художника)

Опрацюйте разом

1. Обговоріть у групах таку тему: взаємозв'язок середньовічної людини з природою. 2. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте коротке повідомлення або презентацію про повсякдення середньовічних селян: житло, харчування, одяг, роботи, які вони виконували протягом року. 3. Поміркуйте, як війни між феодалами впливали на життя селян. 4. Яку роль відігравала громада у житті середньовічного селянина? Висловіть свою думку щодо того, чи могли селяни не створювати громади. 5. Поясніть різницю між зовнішньою та внутрішньою колонізацією. 6. Складіть таблицю, яка б відображала причини та наслідки змін, що відбулися у сільському господарстві у XI–XII ст.

ТЕМА 3. МІСЬКЕ ЖИТТЯ

§ 1. Розвиток міського життя

Пригадайте:

1. Що таке Велике переселення народів? Які воно мало наслідки?
2. Коли існували варварські королівства?

1. Виникнення середньовічних міст

Після падіння Римської імперії та нашествия варварів міське життя у Європі завмерло. Багато поселень було розграбовано і зруйновано. Вони опустіли і згодом перетворилися на руїни. Люди покинули старі міста, а щоб вижити, мусили займатися землеробством. Постійні війни між королівствами, вторгнення племен аварів, угрів, арабів, вікінгів, сутички між окремими феодалами не сприяли відродженню міст. Так тривало протягом 400 років.

Завдяки новаціям X–XI ст. у сільському господарстві збільшилися і врожаї. Тепер частину вироблених продуктів селяни могли продати тим, хто займався не землеробством, а ремеслом. На той час процес виробництва був настільки тривалим та копітким, що ремісник не міг витратити час на ще щось, окрім виготовлення своєї продукції. Тому ремісникам було зручніше купувати продукти харчування або вимінювати їх у селян на свої вироби.

На перехрестях торгових шляхів, біля річкових переправ та мостів почали регулярно влаштовувати **ярмарки**. Тут ремісникам було зручно обмінювати свої вироби на продукти харчування, які привозились із навколишніх сіл, а ще — продавати їх мандрівним купцям. Згодом ремісники почали селитися поряд з місцями проведення ярмарків, а деякі з них перетворилися на постійно діючі ринки. Крім того, люди намагалися селитися поряд з місцями, де можна було сховатися у випадку небезпеки: біля укріплених монастирів, замків. Так виникали середньовічні міста. Їхній розквіт припав на XI–XIII ст.

- Коли у Європі розпочався активний розвиток міського життя?

Мовою документа

Із легенди про виникнення міста Брюгге (IX ст.)

Спочатку, щоб задовольнити потреби мешканців замку, до його воріт почали сходитися торговці, згодом — крамарі, потім там почали селитися власники заїжджих дворів, які давали їжу і притулок тим, хто часто бував там у справах, вони ж почали зводити готелі для тих, хто не міг жити всередині замку. За звичкою люди говорили: «Йдемо до мосту». Це поселення настільки розрослося, що невдовзі утворилося велике місто, яке до сих пір простою мовою називається «Міст». Тодішньою говіркою «Брюгге» означало «міст».

1. Чому місто Брюгге так називається?
2. Які головні причини виникнення міста Брюгге?

2. Життя у середньовічному місті

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
r2t3p1.pdf

3. Боротьба міст за самоврядування

Яким би процвітаючим та заможним не було місто, земля, на якій воно стояло, завжди комусь належала: місцевому феодалові або королю. Сеньйор збирав з міщан податки і призначав керівника міста. Більшість феодалів ставилися до міст як до великих сіл і вимагали від міщан виконання таких самих обов'язків, що й селяни. Ремісники віддавали частину своїх виробів, купці могли сплачувати податок товаром або грошима, інші мешканці міста мали відробляти повинності. Мешканці міст вважали ці податки й повинності обтяжливими та намагалися їх позбутися.

Міста, де цехи та гільдії були достатньо заможними, аби зібрати достатню суму, щоб викупити у сеньйора право самим розпоряджатися зібраними податками, мати власний суд та ополчення. Тоді це право переходило до ради з представників найвпливовіших об'єднань ремісників та купців. Такі самоврядні міста називалися **комунами**.

Якщо містам не вдавалося досягти свого за допомогою перемовин та підкупів, вони розпочинали збройну боротьбу за власну незалежність. Цей рух виник у XI ст. у густозаселених і заможних землях Північної Італії та сучасної Німеччини, а найбільш активним став у XII ст.

Міста Північної Італії, скориставшись боротьбою між папами та імператорами Священної Римської імперії, одне за одним проголошували своє самоврядування. Всі спроби імператора придушити такий рух успіху не мали. Зрештою, він мусив змиритися з їхньою незалежністю, а комунальний рух за прикладом італійських міст став поширюватися по Європі. Так з'явилися міста-держави — Генуя та Венеція в Італії, Гамбург та Любек у німецьких землях.

Самоврядування — можливість громади самостійно вирішувати питання внутрішнього життя.

Міська комуна — форма міського самоврядування, яка сформувалась у середньовічній Західній Європі.

Мешканці самоврядних міст мали особисту свободу. Це спонукало селян, які прагнули позбутися влади сеньйора, тікати до міста. Багато де існував закон, згідно з яким якщо будь-яка людина зуміла прожити в місті один рік і один день, вона ставала вільним жителем міста. Звідси пішла приказка «Міське повітря робить людину вільною».

Символом міської незалежності була **ратуша** — споруда, де відбувалися засідання органів міського самоврядування.

Проте часто здобуття права на самоврядування для більшості міського населення не означало настання справедливості. Посади в органах самоврядування обіймали представники патриціату. Вони могли встановлювати вигідні для себе закони і ще більше багатіти, тоді як для пересічних міщан та плебсу життя не відрізнялося від того, що було за сеньйора. Їм не було кому скаржитися на несправедливість, бо суди теж контролювалися патриціями. Це призвело до того, що у XIII–XIV ст. містами-комунами прокотилася хвиля повстань плебсу проти патриціїв.

- ▶ Що було символом міського самоврядування?

Висновки

Тривалий час міське життя Західної Європи перебувало у глибокому занепаді. Лише в XI ст. воно почало поступово відроджуватися завдяки розвитку сільського господарства і ремісництва. Тому середньовічні міста стали перш за все центрами ремесла та торгівлі. Зміцнівши, вони почали вимагати у сеньйорів права на самоврядування. Люди, які жили з цих занять, становили основну масу міського населення. Попри це, середньовічні міста не могли вижити без села, яке постачало їх продовольством.

Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Опишіть вулиці середньовічних міст. 2. Як регулярні ярмарки пов'язані з виникненням нових міст у середні віки? 3. На які дві великі категорії поділялось міське населення? 4. Що таке комунальний рух? Де він розпочався? 5. Як були пов'язані село та місто у середні віки? 6. Поясніть вислів «міське повітря робить людину вільною».

Опрацюйте разом

1. Охарактеризуйте міське життя Західної Європи у V–XI ст. 2. У парах складіть перелік типових ознак середньовічного міста. 3. Спільно визначте чинники, які сприяли розвитку міського життя у XI–XIII ст. 4. Об'єднайтеся в малі групи і складіть схему виникнення середньовічного міста. 5. Користуючись матеріалами підручника, складіть коротку (5–7 речень) розповідь про повсякденне життя у середньовічному місті. 6. Багато європейських міст у своїх назвах мають такі

частки, як «бург» (нім. «фортеця»), «хафен» (нім. «гавань»), «честер» (лат. «табір»), «фурт» (нім. «бідж»), «бідж» (англ. «міст») тощо. Знайдіть на сучасній карті Європи населені пункти, які в своїх назвах містять ці частки. Поміркуйте, коли і як могли виникнути ці назви. Про що це може свідчити?

bohdan-books.com/
upload/data_files/
imp_catalog/
r213p2.pdf

§ 2. Цехи та гільдії

Пригадайте:

1. Що зумовило відродження міського життя в Західній Європі у X–XI ст.?
2. З кого складалася основна маса середньовічного міського населення?

1. Гільдії

Сама по собі людина у середньовічному світі не могла вижити. Постійна загроза голоду, навіть попри зростання продуктивності сільського господарства, численні хвороби, напади розбійників — це перелік лише деяких найпоширеніших небезпек. Ремісники та купці шукали підтримки у своїх колег. Так з'явилися перші професійні об'єднання. Купці постійно подорожували між місцями виробництва та продажу товарів. Дорога завжди була пов'язана з великою кількістю небезпек. Далекі подорожі були нелегкими: пірати на морях чи розбійники на суші грабували купців. На товар і гроші готові були «накласти лапу» і деякі сеньйори, володіннями котрих пролягали торгові шляхи.

! **Корпорація** — об'єднання представників однієї професії.

! **Гільдія** — середньовічне об'єднання купців задля взаємної підтримки і самозахисту.

Тому в XI ст. купці Англії, Франції, німецьких земель, Фландрії почали об'єднуватися в **гільдії** і спільно організовувати свої поїздки. Купецькі гільдії переважно контролювали торгівлю всередині країни, для ведення міжнародної торгівлі гільдії окремих міст об'єднувалися у союзи. Торгівлю на Балтійському і Північному морях контролював торговий союз міст, який дістав назву **Ганза**.

Розвиток європейської торгівлі призвів до того, що активно почали використовуватися золоті та срібні монети. Найбільш поширеними стали золоті флорини, які карбувалися в італійських містах Флоренції та Генуї, а також дукати із Венеції. Крім того, багато різних міст і країн мали власну монету. Набула поширення професія **мінйяла** — людини, яка обмінювали чужоземні монети на ті, які використовувались у конкретному місті,

Мандрівний торговець
(сучасне зображення)

а також вміла відрізнити справжні гроші від фальшивих.

Проте досить швидко купці зрозуміли, що постійно тримати при собі велику кількість золотих монет важко, незручно, а головне, небезпечно. Розвинулася нова система розрахунків за допомогою векселів.

Наприклад, для того, щоб не везти за собою скриню золота, купець відносив гроші у представництво торгової контори, у якої він хотів придбати товар, там отримував вексель на необхідну суму. В іншому місті, де теж було представництво цієї контори він обмінював його на бажану продукцію.

*У будинку міняйла
(сучасне зображення)*

- ❗ **Вексель** — це письмове зобов'язання виплатити його власнику певну суму монетами.
- ❗ **Лихварство** — це надання грошей у борг з умовою, що при поверненні боргу той, хто позичає, отримує певний відсоток від суми позики. Людину, яка займається лихварством, називають лихварем.

Для того, щоб вести масштабну торгівлю, купці нерідко потребували більше грошей, ніж мали. Вони могли позичити гроші у своїх колег або ж звернутися до *лихварів* — осіб, які позичали гроші під відсотки. Це означало, що якщо купець позичав 100 дукатів під 13% річних, то наприкінці року він мав повернути лихвареві 113 монет.

У XIV ст. лихварі та міняйли стали засновниками банків. Перші банки надавали дві основні послуги: зберігали гроші й надавали позички.

► Що таке Ганза?

Ганза — об'єднання купецьких міст, що вели посередницьку торгівлю. Започатковано 1241 р. союзом між містами Гамбург та Любек. Остаточно союз сформувався в 1356 р. До нього входило майже 80 міст Північної Німеччини, Прибалтики і нижньорейнських земель. Метою союзу було утримання монопольного права на торгівлю з Англією, Нідерландами, Скандинавськими державами й Руссю. Ганзейські факторії (торговельні поселення) розміщалися від Лондона до Новгороду. Хоча Ганза не була політичним об'єднанням, вона відіграла величезну роль у політичному житті сусідніх держав, вела війни, укладала союзи. Кожне місто, що входило до Ганзи, було повністю незалежним у внутрішньому житті. Єдиним органом управління, рішення якого були обов'язковими до виконання всіма учасниками, був з'їзд представників міст. З кінця XV ст. Ганза почала занепадати. Це було зумовлено переміщенням головних торговельних шляхів до Атлантичного океану і зростанням морської могутності Нідерландів та Англії. Остаточного удару Ганзі було завдано в роки Тридцятилітньої війни, коли торгівля в Балтійському морі майже припинилася.

2. Цехи

Ремісники, які виготовляли один вид товару, для захисту своїх інтересів об'єднувалися у **цехи**. Цех обіцяв своїм членам захист та підтримку на випадок хвороби, проблем із владою, а також брав на утримання сім'ю майстра у разі його смерті. В Італії такі об'єднання почали виникати ще у IX ст., у Франції — в XI ст., в Англії та німецьких землях — у XII ст.

! **Цех** — у середні віки об'єднання ремісників однієї спеціальності, наприклад ливарників, пекарів, сукнярів тощо.

Усередині цеху встановлювалася сувора ієрархія: майстер — підмайстер — учень. Лише **майстри** вважалися членами цеху і мали право володіти власною майстернею.

Ремісники жили на горішніх поверхах своїх будинків. Перший поверх відводився під майстерню. Це приміщення завжди мало велике вікно, яке відчинялося на вулицю. На його підвіконні ремісник розставляв свої вироби.

Підмайстри допомагали майстрам й отримували за свою роботу плату. Щоправда, її ледве вистачало, аби не вмерти з голоду. Щоб стати майстром, підмайстер повинен був оволодіти тонкощами і секретами своєї спеціальності, потім пройти випробування і створити виріб, який засвідчив би його майстерність. У Франції такий виріб називався **шедевром** — дослівно з французької — «найкраща робота».

З часом підмайстрам ставало дедалі важче отримати статус майстра. Прагнучи ще більше усунути конкуренцію, цехи максимально обмежували вступ нових членів, надаючи перевагу родичам дійсних майстрів.

Ще нижче за підмайстрів стояли **учні**. Це були підлітки, яких батьки віддали на науку до майстра, аби вони з часом оволоділи якимось ремеслом.

Цехи встановлювали жорсткі критерії якості роботи, слідкували, аби жоден майстер не працював довше звичайного часу, не мав більшого числа підмайстрів і учнів, ніж інші, не купував більшої кількості сировини, ніж було дозволено статутом цеху, і щоб якість товару та його ціна відповідали встановленому стандарту. Цехи забороняли виготовляти більш досконалі знаряддя праці, вводити будь-які покращення у процес виготовлення. Вони стежили за тим, аби всі міські ремісники належали до цеху.

Усі правила та обмеження, які запроваджували цехи, існували для того, аби дати кожному з

*Виготовлення шедевра
(сучасне зображення)*

*Міська пекарня
(сучасне зображення)*

членів корпорації мати можливість себе прогодувати, аби одні майстри не вивищувались над іншими. Але з часом це призвело до негативних наслідків. Цехи стали гальмувати розвиток ремесла. Бували випадки, коли майстри знищували винаходи і переслідували винахідників.

Мовою документа

Зі статуту цеху з виготовлення шовку, Кельн, 1469 р.

«...Забороняється майстриням та їхнім чоловікам виготовляти шовкові вироби із пряжі, яка була виготовлена не в Кельні, та віддавати їх на фарбування. Порушення цього правила карається тим, що шовк буде конфісковано, половина з нього віддадуть бургомістрові та міській раді, а інша половина піде на користь цехових старшин...»

Жодна належна до цього цеху жінка не має права вважатися головною майстринею з виготовлення шовку, якщо до того вона не провчилася і не пропрацювала у цьому цехові упродовж трьох років. Навчання вона має пройти у головних майстринь цеху...

Якщо цехові старійшини визначать, що робота виконана неправильно і товар не є належної якості, то вони конфіскують його і передадуть представникам влади. Той, у кого його знайдуть, має сам розрізати його на шматки...

...Головна майстриня має право одночасно тримати у себе не більш як чотири учениці ... не рахуючи її власних дітей...»

Укажіть, в якому з наведених уривків йдеться про таке:

- Цехи слідували за дотриманням стандартів якості товару;
- Цехи боролися з конкурентами з інших міст;
- Цехи слідували за тим, щоб лише майстри, які пройшли відповідне навчання, могли займатися ремеслом;
- Цехи турбувалися про те, щоб одні майстри не вивищувалися над іншими.

Крім виробництва, цехи організовували і побут ремісників. Вони будували власні церкви, школи, разом відзначали свята. У дні міських та релігійних свят цехи обов'язково брали участь в організації святкувань. У разі облоги міста члени цеху під власним прапором утворювали окремий бойовий підрозділ, який повинен був обороняти певну ділянку міської стіни або вежі.

Народження численних нових міст, а потім їхній розвиток змінив подальший хід історії. Розвій ремесла, торгівлі та банківської справи, як наслідок — встановлення постійних зв'язків між різними країнами Європи, а також зі Сходом, змінило погляди європейців на світ, сприяло обміну знаннями та технологіями. Великі зміни відбулися у господарстві: на зміну натуральному прийшло товарне виробництво, коли продукція почала виготовлятися на продаж і розповсюджувалася за межами місць продукування.

Міста змінювали спосіб життя людини. За способом мислення та поведінкою міщани почали значно відрізнятися від селян. Міські жителі були більш енергійними та підприємливими, і сприйнятливими до новацій. Темп їхнього життя був значно вищим. Міщани завжди поспішали, цінували час, тож, мабуть, не випад-

ково перший годинник винайшли у місті — так само, як і окуляри. Вважають, що це було пов'язано з тим, що у містах люди мали працювати і після заходу сонця при тьмяному світлі свічок, а також в обмеженому міському просторі погіршувалася здатність очей фокусуватися на далеких об'єктах.

Жителі міст прагнули до успіху, намагалися розбагатіти, примножити те, що їм діставалося у спадок. У їхньому розумінні багатство давало свободу, а особиста свобода вважалася найбільшою цінністю міста. Згодом нащадки жителів середньовічних міст змінили Європу і весь світ.

➔ Висновки

Життя середньовічних міст тісно пов'язане з функціонуванням цехів та гільдій. Перші об'єднували ремісників однієї спеціальності, а другі — купців з одного міста. Цехи дозволяли ремісникам здобути необхідну підтримку від своїх колег, контролювали, аби всі майстри мали приблизно однакову можливість прогудувати свою сім'ю. З іншого боку, з часом цехи почали обмежувати розвиток ремісництва.

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Що таке гільдія? Чим гільдія відрізнялася від цеху?
2. Охарактеризуйте внутрішню структуру середньовічного цеху.
3. Чому ремісники прагнули об'єднуватися у цехи?
4. Що мав зробити підмайстер, щоб його визнали майстром?
5. Чому цехи забороняли своїм членам удосконалювати процес виробництва?
6. Хто такі міняйли? Чим вони займалися?

Опрацюйте разом

1. Поясніть, як розвиток банківської справи сприяв торгівлі.
2. Які послуги надавали середньовічні банки? Порівняйте їх з найбільш поширеними послугами, які надають сучасні банки.
3. Висловіть і обґрунтуйте власні припущення щодо того, хто першим почав об'єднуватися у корпорації — дрібні торговці чи купці, які займалися міжнародною торгівлею?
4. Складіть перелік із заголовком «Участь цехів у міському житті».
5. Обговоріть у парах причини виникнення купецьких корпорацій.
6. Об'єднайтеся у кілька малих груп. Визначте позитивні та негативні наслідки масового поширення цехів у середні віки.

Практичне заняття №2.

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
PZ2.pdf

Підготовка до оцінювання за матеріалами розділу II «Середньовічний світ Західної Європи»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
UZ2.pdf

Завдання для тематичного оцінювання

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
TO2.pdf

РОЗДІЛ III. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV ст.

ТЕМА 1. СКАНДИНАВІЯ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Пригадайте

1. Пригадайте з уроків історії України, що таке «шлях із варягів у греки».
2. Хто такий Рюрик? Як його доля пов'язана з історією України?

1. Природні умови та господарство

На півночі Європи знаходиться регіон, який називається Скандинавією. Це територія сучасних Норвегії, Швеції та Данії. Природа цього краю не надто гостинна: літо коротке і прохолодне, зима тривала, земля кам'яниста і малородюча, більшість території вкрита густими лісами. Люди в основному заселяли морське узбережжя та родючі долини.

Місцеве населення гуртувалося навколо трьох центрів:

- На півдні данські племена мали столицю у місті Росквіл та заснований на перехресті морських торгових шляхів порт Хедебю;
- Шведи гуртувалися навколо Упсали — міста, де жив їхній верховний король-жрець, а торговими центрами були Бірка та острів Готланд;
- На норвезькому узбережжі існувало одразу кілька малих королівств.

Населення Скандинавії об'єднували спільні культура, релігія та суспільний устрій. Основу населення становили вільні люди, які володіли землею, худобою, кораблями, а нерідко й рабами.

Сучасний вигляд місця, де розташовувалось Хедебю. Півколо дерев позначає, де проходили межі міста

Скандинавський будинок (сучасне зображення)

- Назвіть заняття мешканців цього будинку.

ЄВРОПА в IX - XI ст.
ПОХОДИ НОРМАНІВ

Скандинавські країни - батьківщина норманів	Воєнні походи арабів у IX - X ст.	ПОЛЯНИ Східнослов'янські племена
Походи норманів у IX - XI ст.	Напади угорців на Німеччину і розгром їх Оттоном I у 955 р.	Етнічна Русь
Території, завойовані та колонізовані норманами в IX - X ст.	Кордони Священної Римської імперії	Похід князя Олега на Київ у 882 р.
Території, завойовані норманами в XI ст.		Цифрами на карті позначено:
Країни, які були підвладні Кануту Могутньому (1017-1035 рр.)		1 - герцогство Нормандія
		2 - князівство Чехія
		3 - королівство Бургундія (Арелат)
		4 - володіння Папи Римського
		5 - лангобардські князівства

- ▶ Знайдіть на карті королівства Норвегію, Швецію та Данію.
- ▶ Прослідкуйте основні напрямки походів вікінгів.

Сім'ї вільних людей об'єднувались у роди, а роди — у племена. На чолі союзу з кількох племен стояв **конунг** (король). Також були **ярли** — вожді у військових походах. Питання внутрішнього життя вирішувались спільно на загальних зборах роду або племені.

Тривалий час на території Скандинавії не було державних утворень, доки наприкінці IX ст. конунгу **Гаральду Прекрасноволосому** не вдалося підкорити більшість норвезьких племен, а у X ст. конунг **Гаральд Синьозубий** зумів об'єднати під своєю владою всю Данію. В XI ст. король **Канут Великий** (995–1035 рр.) зміг зібрати під своєю владою землі Англії, Данії, Норвегії та узбережжя Швеції. Він виявився успішним правителем, який чеканив власну монету і створив окреме військо із представників знатних родів. Його володіння називають імперією Північного моря.

- Назвіть головні особливості природи Скандинавії.

2. Вікінги

Земля Скандинавії не могла прогодувати всіх своїх жителів, тому для них важливими стали інші заняття: морська торгівля, поєднана з піратством та розбійними нападами на чужоземні поселення. Так мешканці Скандинавії залишили помітний слід у європейській історії.

Європейці цих морських розбійників називали норманами, тобто «північними людьми». Самі себе вони називали «**вікінги**». Точне значення цього слова, як і його походження, ще не з'ясоване. Можливо, воно утворилося від давньонорвезько-

- ! **Вікінги** — ватаги скандинавських воїнів, що у IX–XI ст. здійснювали численні морські експедиції до берегів Європи та Близького Сходу. Займалися переважно грабіжництвом.

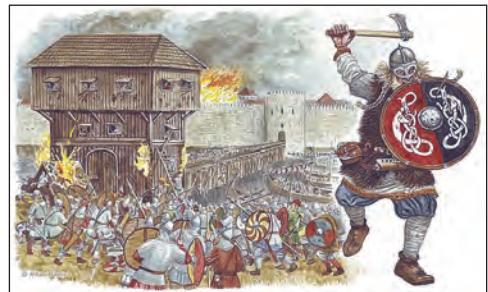

Гаральд Синьозубий зумів усадити за стіл переговорів ворогів, домовившись з кожним з них окремо. Це надихнуло творця технології Блютус (англ. Bluetooth — «синій зуб»), яка дозволяє різним пристроям комунікувати один з одним, на створення назви та логотипу. У логотипі він скомбінував перші руни імені короля (ᚷ, Гаґалаз) та (ᚱ, Беркана).

Скандинавський воїн (сучасний малюнок)

- Назвіть основні елементи спорядження та зброї вікінга.

Напад вікінгів на поселення (сучасне зображення)

го «vík» — «затока», адже саме із заток кораблі вікінгів вирушали у свої мандри. На Русі вікінгів називали варягами.

Епоха вікінгів тривала протягом IX–XI ст. За цей час вони здійснили стільки жорстоких нападів на європейські поселення, що мешканці Англії, Франції, Німеччини, які найбільше страждали від їхніх нападів, молилися: «Боже, позбав нас від люті норманів». Першим зафіксованим нападом вікінгів вважається 8 червня 793 р., коли вони пограбували монастир Св. Кутберта на острові поблизу північно-східного узбережжя Англії. В XI ст. вони здобули контроль над усією територією Англії, а також заснували власне королівство на території Сицилії та південної Італії.

Вікінги на своїх кораблях — **дракарах** — запливали у гирла річок та підіймалися ними до найбагатших поселень. Під час нападу вікінги вбивали тих, хто чинив спротив, а решту забирали у рабство. Цінне майно привласнювали, а саме поселення зазвичай спалювали. Ніхто не міг передбачити новий напад вікінгів.

Поселення вікінгів на узбережжі

Дракари (сучасне зображення)

Дракар

Тривалі плавання і воєнні перемоги вікінгів стали можливими завдяки їхнім кораблям. Корпус такого корабля зшивався з пружних планок, здатних витримати натиск морських хвиль. Крім того, це робило його достатньо легким, аби за необхідності перетягнути його волоком, та забезпечувало малу осадку, що дозволяло близько підпливати до берега і швидко висаджуватись, а також плавати по річках. Низькі борти робили такий корабель непомітним серед морських хвиль.

Ніс корабля вікінгів прикрашався різьбленою головою дракона, яка мала відлякувати злих духів. Від цієї прикраси і пішла назва таких кораблів — дракари (дослівно «кораблі-дракони»). Дракари мали як вітрила, так і весла і могли розвивати значну, як на той час, швидкість. Один такий корабель міг взяти на борт 30–40 осіб.

- Як будова дракарів пов'язана із основними заняттями вікінгів?

Одночасно з грабіжницькими походами вікінги займалися торгівлею. Вони торгували з найрізноманітнішими народами та країнами: франками, германцями, русичами, візантійцями, арабами, татарами.

Для того, щоб було зручніше вести торгівлю, вони облаштували постійні укріплені поселення. Одне з них розташовувалось на території Русі, у Гнездові (неподалік сучасного Смоленська). Це поселення було на шляху «із варяг у греки». Тут вікінги збирали податки з кораблів, що пропливали повз.

- ▶ Хто такі вікінги? Якими були їхні основні заняття?
- ▶ З якою метою вікінги оселилися у Гнездові?

У X ст. у Європі нарешті з'явилася сила, здатна протистояти вікінгам. Нею став король Вессексу (Англія) **Альфред Великий** (871–899). Спочатку він розділив своє військо на дві частини: доки одна обробляла землю, інша — воювала. Так він зміг вистояти проти нападів вікінгів з Данії та укласти з ними угоду, за якою південно-західна частина Англії перебувала під його контролем, а північно-східна залишалася за данцями. Після цього Альфред запровадив ще кілька нововведень:

- народне ополчення замінили професійною армією;
- на морському узбережжі збудували фортеці, де постійно перебували загони воїнів;
- було запроваджено перший в Англії постійний податок — «данські гроші». Зібрані кошти йшли на утримання армії;

Зараз, як і в часи вікінгів, будинки в Ісландії утеплюють дерном — шаром землі з травою

Сучасний пам'ятник Альфреду I Великому у Вінчестері, Велика Британія

Вікінги вірили, що якщо воїн загине у бою, то діви-воїни — валькірії — заберуть його до небесного чертогу Одіна — Вальгаллу. Там на них чекає вічний бенкет за столом у богів. Тому багато вікінгів не боялося смерті. Найвідчайдушніших з них називали берсерками. Вони могли битися, тримаючи у кожній руці меч. Ці воїни однаково лякали як ворогів, так і союзників, але при цьому вікінги їх високого цінували, прирівнюючи одного берсерка до двох десятків звичайних воїнів.

- закони королівства були записані у єдиний збірник — «Правду Альфреда»;
- Альфред наказав перекладати книги з латини на англосаксонську мову, а також відкривати школи у центрах єпископств.

Завдяки цьому король Альфред міг вести тривалу війну без шкоди для господарства, а також зміцнив свою владу всередині країни.

- ▶ Чому король Альфред наказав будувати фортеці саме на морському узбережжі?
- ▶ Чому податок «данські гроші» отримав саме таку назву?

Вікінги здійснювали морські експедиції для того, щоб знайти нові місця для поселень. Так, вони вперше колонізували Ісландію та Гренландію, близько 1000 р. дісталися берегів Північної Америки, яку вони назвали Вінланд — «край винограду».

3. Міфи та легенди

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
r311p1.pdf

➔ Висновки

На Європу IX–XI ст. великий вплив мали набіги ватаг скандинавських воїнів — норманів, або, як вони самі себе називали, вікінгів. Крім грабіжницьких нападів на монастирі, поселення та міста, вікінги активно займалися морською торгівлею та колонізацією — вони заселили Ісландію та Гренландію, заснували поселення у Північній Америці.

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе.

1. Які сучасні країни розташовані на території Скандинавії? **2.** Як у Західній Європі називали скандинавських морських розбійників? А як на Русі? Як вони самі себе називали? **3.** Які дві великі острівні країни вперше заселили вихідці зі скандинавських країн? **4.** Як називалися кораблі вікінгів? Чому вони отримали саме таку назву? **5.** Хто такі берсерки? **6.** Що таке руни? Для чого вони використовувались?

Опрацюйте разом.

1. Поміркуйте над причинами того, що частина населення Скандинавії почала активно організовувати морські експедиції до далеких земель. **2.** Яким чином вікінги поєднували морський розбій з торгівлею? **3.** Завдяки чому король Альфред Великий зміг успішно протистояти вікінгам? **4.** Що вплинуло на формування скандинавської міфології? **5.** Чому, на вашу думку, завершилася епоха вікінгів? **6.** Підготуйте короткі повідомлення або презентації на теми, пов'язані з повсякденним життям середньовічних народів Скандинавії або/та їхньою культурою і міфологією.

ТЕМА 2. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
r3l2p1.pdf

Пригадайте:

1. Які християнські святині знаходяться у Палестині?
2. Унаслідок яких подій Єрусалим опинився під владою арабів?

§ 1. Хрестові походи

1. Передумови і причини Хрестових походів

У XI ст. з території Центральної Азії на захід рушила нова сила — **турки-сельджуки**. Вони завоювали території, які до того належали Арабському халіфату, зокрема і Єрусалим. Візантійський імператор боявся, що сельджуки вторгнуться і на його територію, а тому звернувся з проханням про допомогу до західноєвропейських правителів та Папи Римського.

Сельджуки перекрили давній торговий маршрут, що сполучав Європу і Китай — Великий шовковий шлях. Тому європейські купці були зацікавлені в тому, щоб усунути перешкоду.

- Знайдіть на карті Палестину.
- Прослідкуйте на карті маршрути Першого та Четвертого хрестових походів.

Тим часом у самій Європі формувався новий суспільний прошарок — лицарство. Лицарі прагнули розширити свої земельні наділи як головне джерело отримання доходів. А зробити це можна було під час походів. Тому лицарство було зацікавлене у нових військових кампаніях.

Унаслідок нещодавно проведених папою Григорієм VII церковних реформ Католицька церква здобула кілька інструментів впливу на лицарство та світських володарів. По-перше, при посвяті у лицарі вони мали дати клятву захищати Церкву, а їхня зброя освячувалася. По-друге, заклик папи вважався обов'язковим до виконання всіма католиками.

Наприкінці XI ст. у Західну Європу доходили вісті про переслідування християн турками-сельджуками. Так визрівала ідея про особливе паломництво — війни за звільнення християнських святинь з-під влади «сарацинів» — так у Західній Європі називали всіх мусульман, у тому числі сельджуків.

27 листопада 1095 р. у місті **Клермон** на півдні Франції Папа Римський виступив перед натовпом лицарів, міщан та селян. Він, нібито на прохання візантійського імператора Олексія I Комніна, закликав усіх християн до походу на Схід задля визволення Гробу Господнього (місце поховання Ісуса Христа) від «невірних» і повернення його християнам. Усім визволителям папа пообіцяв відпущення гріхів, звільнення від боргів, а ще згадав про багату здобич, яка чекає на них на Сході.

Крім виступу перед натовпом, папа розіслав найбільш впливовим правителям Західної Європи листи із закликами розпочати війну з мусульманами. Багато хто відгукнувся на них. Європейська знать була зацікавлена у розширенні своїх володінь та здобутті трофеїв.

- ▶ Яка подія стала вирішальним поштовхом до початку Хрестових походів?
- ▶ Як у Західній Європі називали усіх мусульман?

*Стіни Єрусалима
(сучасний вигляд)*

*Клермонський собор.
Мініатюра XV ст.*

Мовою документа

З виступу Папи Римського Урбана II 27 листопада 1095 р. у Клермоні:

«...всім, хто йде туди [до Святої Землі] і загине, відпускаються всі гріхи. Нехай вони розпочнуть з невірними битву, яка принесе багату здобич... Земля там тече молоком та медом. Нехай стануть нині воїнами Христа ті, хто раніше були грабіжниками. Нехай справедливо б'ються з варварами ті, хто раніше воював проти братів та родичів. Хто тут жив у бідах, нехай там стане багатим!».

Юрма у відповідь вибухнула вигуками «Так хоче Бог!».

- ▶ Які мотиви для участі у військовому поході на Схід наводить у цьому уривку документа Папа Римський?

2. Хрестові походи

Після заклику папи на Схід рушило охоплене релігійним запалом різношерсте воїнство, розпочавши таким чином у **1096 р. Перший хрестовий похід**. Воно складалося не лише з феодалів, їхніх армій, лицарів, а й натовпів селян, ремісників та монахів. Охочі піти у похід мали нашити на одяг червоний хрест — звідси пішла назва учасників експедицій на Схід — «хрестоносці».

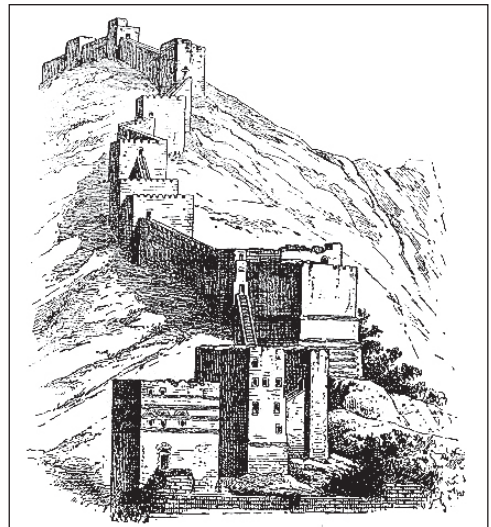
! **Хрестові походи** — військові експедиції, організовані західним християнським світом проти мусульман з метою звільнення Єрусалима й Святої Землі (Палестини). Усього за період 1096–1291 рр. відбулося вісім великих Хрестових походів.

Спочатку в похід на Схід вирушили натовпи охоплених релігійним піднесенням простих людей. Більшість хрестоносців і близько не уявляла ні як виглядає Єрусалим, ні як до нього дістатися. Підходячи до кожного великого міста, вони запитували: «Це вже Єрусалим?». У містах, які траплялися дорогою, вони влаштовували погроми та грабували місцеве населення.

Деякі хрестоносні загони «вів» до Єрусалиму цап або гусак, бо люди віри-

*Хрестоносці в Палестині.
Худ. А. Макбрайд*

Стіни Антіохії

ли, що через тварин Бог здатен проявити свою волю і довести своє воїнство до стін Єрусалима. Багато хрестоносців змогли дістатися стін Константинополя. Візантійський імператор якомога швидше переправив це воїнство через Босфор у Малу Азію, де воно й загинуло у боях з турками-сельджуками.

Основні сили хрестоносців-лицарів рушили у похід дещо згодом. Вони налічували близько 4 тис. лицарів і 25 тис. піхотинців. Це воїнство не мало єдиного керівника.

Навесні 1097 р. військо хрестоносців переправилося через Босфор і через Малу Азію рушило до Палестини. Їхній шлях пролягав через посушливі гірські плато. Зрештою, вони вийшли до Антіохії — великого міста з міцними мурами. Взяти Антіохію вдалося лише завдяки зраді.

Поки хрестоносці грабували місто, до нього підійшла й оточила велика армія сельджуків. У хрестоносців не було надії на порятунок, але тут трапилося диво. Один з воїнів заявив, що йому ввісні явився апостол Андрій і сказав, що хрестоносці будуть врятовані, якщо знайдуть наконечник списа, котрим римський воїн простромив тіло розп'ятого Ісуса Христа. Він указав на місце, де було сховано реліквію. Наконечник знайшли, і натхненні цим дивом хрестоносці розбили набагато більші сили сельджуків. Щоправда, багато хто вважав, що наконечник виглядає підозріло новим.

Пройшовши узбережжям і захопивши приморські міста, у червні 1099 р. хрестоносці побачили стіни Єрусалима, а **15 липня 1099 р. Єрусалим** упав під їхнім натиском. Хрестоносці пограбували місто та влаштували велику різанину серед мусульман та євреїв. У Європі ж звістка про завоювання Єрусалима викликала небачені радість і піднесення.

Проте турки-сельджуки не збиралися так легко здаватися. Вони намагалися повернути назад відвойовані хрестоносцями землі. Це викликало потребу в організації нових військових походів у Палестину.

- У Хрестових походах брали участь не лише чоловіки, а й жінки. Підготуйте короткі довідки про жінок.

Облога Єрусалима. Мініатюра XV ст.

Загибель Фрідріха I Барбаросси.
Середньовічна мініатюра

Хрестові походи			
<i>Назва</i>	<i>Дати</i>	<i>Видатні учасники</i>	<i>Результат</i>
I хрестовий похід	1096–1099 рр.		Взяття хрестоносцями Єрусалима. Виникнення держав хрестоносців на Сході.
II хрестовий похід	1147–1149 рр.	Французький король Луї VII та німецький імператор Конрад III.	Після невдалої облоги Дамаска хрестоносці відступили.
III хрестовий похід	1189–1191 рр.	Похід «трьох монархів»: німецького імператора Фрідріха I, французького короля Філіпа II Августа та англійського короля Річарда I Левове Серце.	Завершився поразкою. Фрідріх I втопився у Сирії під час переправи через гірську річку. Англійський та французький королі пересварилися.
IV хрестовий похід	1202–1204 рр.		Хрестоносці внаслідок угоди з венеційським дожем потрапили у Константинополь, пограбували і спалили його, а на місці Візантійської заснували Латинську імперію.
V хрестовий похід (до Єгипту)	1217–1221 рр.		Європейці вірили, що володіючи Єгиптом, вони зможуть легше завоювати Палестину. Завершився поразкою.
VI хрестовий похід	1228–1229 рр.	Очолював німецький імператор Фрідріх II.	Між імператором та султаном було укладено угоду про вільне відвідання християнами святих місць упродовж 10 років. Проте європейці негативно сприйняли те, що угоду досягнули шляхом переговорів, а не війни з «невірними».
VII хрестовий похід (до Тунісу)	1248–1254 рр.	Очолював французький король Луї IX Святий.	Завершився поразкою. Французький король потрапив у полон.
VIII хрестовий похід (до Тунісу)	1270 р.	Знову очолив Луї IX Святий.	Після висадки у Тунісі у війську хрестоносців спалахнула епідемія чуми, від якої помер король та його син. На зворотному шляху військо застав шторм.
Кінець Хрестових походів	1291 р.		Взяття мусульманським військом Акри — столиці Єрусалимського королівства і останньої фортеці хрестоносців на Близькому Сході.

➔ Висновки

У XI ст. племена турків-сельджуків захопили Палестину та почали становити серйозну загрозу для Візантії. Її імператор звернувся за допомогою до європейських правителів. Це стало приводом до виступу Папи Римського у Клермоні, де він закликав усіх християн взяти участь у відвоюванні християнських святинь у Палестині. Так розпочалася епоха Хрестових походів.

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Чому християни із Західної Європи прагнули потрапити у Святу землю та відвідати Єрусалим?
2. Як хрестоносці отримали свою назву?
3. Коли виник термін «Хрестові походи»?
4. Назвіть дати Першого хрестового походу.
5. За допомогою таблиці підрахуйте, як довго тривала епоха Хрестових походів.
6. Проти кого мали воювати хрестоносці?

Опрацюйте разом

1. Яку роль відіграв візантійський імператор в організації Першого хрестового походу?
2. Обговоріть у малих групах, якими могли бути мотиви до участі у Хрестових походах у короля, безземельного лицаря, селянина.
3. Порівняйте причини, які спонукали європейців брати участь у Хрестових походах з мотивами учасників арабських завоювань у VII–VIII ст.
4. Заповніть пропуски у маршруті, яким пройшли хрестоносці під час Першого хрестового походу: Західна Європа → Угорщина та Болгарія → ... → ... → Антіохія → палестинське узбережжя →... .
5. Заповніть в робочому зошиті таблицю.

Назва	Дата	Результат
		Взяття хрестоносцями Єрусалима.
	1189–1191 рр.	
IV хрестовий похід		
		Укладення мирної угоди про вільне відвідання християнами святих місць упродовж 10 років.

§ 2. Хрестоносці у Палестині. Результати Хрестових походів

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
r3l2p2.pdf

Пригадайте:

1. Якими були результати Першого хрестового походу?
2. Що таке феодалізм?

1. Держави хрестоносців та духовно-лицарські ордени

Завойовані на Близькому Сході землі хрестоносці вважали своєю власністю. На них вони заснували свої держави: Єрусалимське королівство; князівство Антіохійське; графство Едеське; графство Тріполі. Між собою правителі цих держав домовилися, що найвище в ієрархії стоятиме Єрусалимське королівство, а його правитель матиме титул Захисника Гробу Господнього.

У своїх державах хрестоносці намагалися облаштувати таке життя, до якого вони звикли у себе на батьківщині. Землі держави ділилися на баронії, а ті, своєю чергою, на феоди. Власники феодів, як і в Західній Європі, мали нести збройну службу своєму сеньйору. Місцеві селяни ставали залежними від своїх сеньйорів і тепер були змушені сплачувати встановлені ними податки та віддавати частину врожаю.

Для захисту своїх щойно здобутих володінь християнські правителі наказали зводити потужні фортеці, де б постійно перебували загони лицарів. Для того, щоб залучити до походів на Схід більше воїнів, а також організувати їх, Католицька церква заснувала так звані духовно-лицарські ордени.

Руїни фортеці Крак-де-Шевальє у Сирії — найбільшої серед усіх фортець, зведених хрестоносцями

! **Духовно-лицарські ордени** — військово-чернечі організації, підпорядковані безпосередньо Папі Римському. Їхнім завданням був захист із зброєю у руках християнських паломників у Святій землі. Наймогутнішими серед них стали ордени госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців.

До Першого хрестового походу участь у війнах засуджувалась Церквою. Навіть якщо війна вважалася справедливою, участь у ній шкодила спасінню душі. Але тепер участь у походах проти «невірних», навпаки, вважалася богоугодним ділом, яке дозволяло спокутувати минулі гріхи, а смерть у бою обіцяла місце в раю. Така зміна у світогляді сприяла виникненню нового явища — **духовно-лицарських орденів**, що започатковувалися під керівництвом Католицької церкви.

Це були напіввійськові, напівчернечі організації, вступаючи до яких лицарі давали три обітниць (покори, бідності, безшлюбності) і зобов'язувалися, на відміну від звичайних ченців, служити Католицькій церкві зі зброєю в руках. Ці ордени мали захищати християнських паломників на Святій землі, але досить швидко їхнім обов'язком стала оборона всіх тамтешніх християнських володінь.

Найбільшими і найвпливовішими стали три ордени: **госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців.**

У Єрусалимі з давніх часів існував будинок відпочинку для паломників — госпіталь (у значенні притулок) імені святого Іоанна, патріарха Александрійського. Спочатку монахи лише доглядали за пораненими, а потім і самі взяли до рук зброю. У 1113 р. папа затвердив статут ордену, за яким його члени мали боро-

тися проти ворогів християнства. Так виник духовно-лицарський **орден госпітальєрів**. Коли мусульмани відвоювали Палестину, госпітальєри перебралися спочатку на острів Родос, а потім — на Мальту. Відтоді його почали називати мальтійським. Цей орден існує і тепер.

На початку XII ст. дев'ять французьких лицарів організували **орден тамплієрів**, або храмовників (від франц. le temple — храм). Резиденція ордену розташовувалася на місці храму Соломона в Єрусалимі. Його існування протягом десяти років трималося у таємниці, доки у 1128 р. папа не затвердив його статут. Метою існування ордену мав бути захист паломницьких шляхів до Святої землі, а також самих паломників. Тамплієри мали великий вплив у Європі, а також зуміли накопичити величезні багатства. Це призвело до того, що у XIV ст. французь-

Тамплієри обороняють один із замків Палестини (сучасне зображення)

кий король, боячись їхньої могутності та водночас прагнучи заволодіти багатствами ордену, вчинив над ними розправу.

Найпізніше, наприкінці XII ст., німецькі лицарі заснували **тевтонський орден**. Невдовзі вони перебралися з Палестини до Європи: спочатку, щоб захищати угорські землі від половців, потім — польські землі від пруссів. Приблизно за пів століття орден завоював землі останніх та заснував на них власну державу.

Духовно-лицарські ордени			
Назва	Герб	Рік заснування	Офіційна назва
Госпітальєри (Мальтійський орден)		1113 р.	«Орден вершників госпіталю Святого Іоанна»
Орден тамплієрів		1118–1119 рр.	«Таємне товариство Христове і Храму Соломона»
Тевтонський орден		1190 р.	«Орден дому Святої Марії Тевтонської»

- ▶ Чому французький король учинив розправу над тамплієрами?
- ▶ Який з орденів заснували німецькі лицарі?

2. Наслідки Хрестових походів на Схід

Завоювання Єрусалима у ході Першого хрестового походу збільшило піднесення та ентузіазм хрестоносців. Проте наступні три походи у Святу землю стали невдалими. Значні людські втрати, непередбачені труднощі та опір мусульман завойовникам призвели до падіння популярності цієї ідеї походів. Згодом вони перетворилися на військові кампанії, метою яких було здобуття військової здобичі та політичного впливу, а не втілення релігійних ідеалів.

У ході Четвертого хрестового походу правитель Венеції (дож) домовився з хрестоносцями, що в обмін на кораблі, які доставлять їх до Палестини, вони мають захопити Константинополь. Так дож планував помститися своїм кривдникам за те, що колись у Візантії його осліпили. Хрестоносці зруйнували Константинополь — центр східнохристиянської культури. Крім того, під час усіх своїх походів

Орден тамплієрів взяв собі за символ двох лицарів на одному коні, що символізувало бідність його членів

хрестоносці не щадили місцеве населення, нерідко займалися грабежем та мародерством.

З іншого боку, завдяки Хрестовим походам багато європейців ознайомилися з культурою народів Сходу, перейняли від них нові побутові звички (регулярне миття у гарячій воді, миття рук перед їжею, чого у Західній Європі доти ніхто не знав), рослини та продукти харчування (огірки, дині, кавуни, абрикоси, чорнослив, ізюм, цукор із цукрової тростини, «сарацинське пшоно» — гречка (донині французькою гречка — «саразан»), предмети побуту (ситець, килими, софа), механізми (вітряний млин, астролябія), а також сучасні «арабські» цифри включно з символом «0», які самі араби запозичили в Індії. До цього європейці позначали цифри буквами.

Майже 200-річне існування держав хрестоносців у Палестині та постійне спілкування з місцевим населенням вплинуло і на світогляд європейців. Завдяки ознайомленням з творами арабських географів та мандрівників вони дізналися про краї за межами Європи. З арабських перекладів вони дізналися про спадок античної культури та філософії, а також про надбання арабських учених. Розвинулася морська середземноморська торгівля між Сходом та Заходом, завдяки якій збагатилися міста-держави Італії — Венеція та Генуя. А от шлях «із варяг у греки» став занепадати, тому що зникла потреба в посередництві норманів у торгівлі зі східними країнами.

- ▶ Які зміни Хрестові походи внесли у повсякденне життя європейців?

➔ Висновки

Під час своїх походів на території Близького Сходу хрестоносці заснували низку феодальних держав. Також у Палестині базувалися духовно-лицарські ордени, завданням яких був захист християн. Завдяки постійному тривалому контакту між християнами та мусульманами, який мав як негативні, так і позитивні сторони, вони були змушені змиритися з існуванням одні одних. Це дало поштовх до розвитку торгівлі у Середземному морі.

Хрестоносець

- ▶ Пригадайте інформацію про арабське військо. Порівняйте воїна-хрестоносця й арабського воїна.

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Яка з держав хрестоносців стояла найвище в ієрархії? **2.** Як було влаштоване життя у державах хрестоносців? **3.** Назвіть мету існування духовно-лицарських орденів. **4.** Який з духовно-лицарських орденів заснували найраніше? **5.** Як змінювався характер Хрестових походів з часом? **6.** З науковими та філософськими працями яких культур ознайомилися європейці завдяки хрестовим походам?

Опрацюйте разом

1. Чому, на вашу думку, у державах, заснованих європейцями на території Палестини, встановили феодальні порядки? **2.** Обговоріть у парах можливі мотиви вступу лицарів до духовно-лицарських орденів. **3.** Порівняйте політику хрестоносців та Арабського халіфату щодо завойованих територій. **4.** Обговоріть у малих групах, якими були результати Хрестових походів для Західної Європи, Русі, Візантії, Близького Сходу. **5.** Чому саме середземноморські торгові маршрути розвинулися внаслідок Хрестових походів? **6.** Поміркуйте над тим, як пов'язані поняття «війна за віру» та «Хрестові походи». Свої висновки запишіть або презентуйте усно.

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
r313.pdf

ТЕМА 3. РЕКОНКІСТА

Пригадайте:

1. Якими були наслідки битви при Пуатьє 732 р.?
2. Яке варварське королівство розташовувалось на території Іберійського (Піренейського) півострова?

1. Кордовський халіфат

! **Маври** — узагальнююча назва племен, що переселилися на Піренейський півострів з Північної Африки в результаті арабських завоювань.

Після падіння Західної Римської імперії Іспанією триста років правили вестготи. У VII–VIII ст. увесь Піренейський півострів, окрім його північної гірської частини, завоювали араби, і він став складовою частиною Арабського халіфату. На початку X ст. ці території проголосили власну самостійність. Так виник **Кордовський халіфат**.

- Знайдіть на карті Кастилію, Арагон та Наварру.
- Де у 1212 р. відбулася вирішальна битва між християнами та мусульманами?

За арабського панування Іспанія досягла розквіту. У країні, що завжди потерпала від посухи, араби запровадили систему штучного зрошування і вирощували рис, цукрову тростину, апельсини, лимони та інші нові культури. Відновилося видобування срібла, переживали піднесення ремесла. Купці везли з мусульманської Іспанії до інших країн шовкові та вовняні тканини, вироби з металу, шкіри, скла. Іспанські араби налагодили торгівлю з країнами Сходу, Візантією, Францією та Італією. Завдяки розвитку господарства значно зросла кількість населення. Кордова — столиця халіфату — в XI ст. була найбільшим містом Європи.

До нашого часу збереглися пам'ятки архітектури, побудовані арабами в Іспанії: Кордовська мечеть, палац Альгамбра в Гранаді, палац Алькасар у Севільї та ін. Вони засвідчують дивовижне поєднання мусульманського та європейського архітектурних стилів.

На території Кордовського халіфату жили мусульмани, християни, юдеї. Між різними релігійними спільнотами часто виникали конфлікти, а влада не мала чіткої політики у цих питаннях. Халіфи намагалися задовольнити всі сторони,

Християнин та мусульманин грають у шахи. Середньовічна мініатюра

Палац Алькасар у Севільї (сучасний вигляд)

Видатний музикант Зір'яб при кордовському дворі. Арабська мініатюра

Интер'єр мечеті в Кордові (сучасний вигляд)

але здебільшого їм бракувало політичної вправності. Постійні внутрішні чвари ослаблювали халіфат зсередини.

- Назвіть господарчі та культурні досягнення Кордовського халіфату.

2. Реконкіста

Після перемоги франків у битві при Пуатьє християни розпочали відтіснити мусульман на південь. Французькі вчені XV–XVI ст. назвали цей процес **Реконкіста**, що означало «відвоювання». Вони мали на увазі, що християни відвоюють землі, котрі належать їм по праву, у «язичників-арабів».

На контрольованих християнами територіях Іберійського півострова виникла низка королівств: Португалія, Леон, Наварра, Арагон та Кастилія. Вирішальна битва Реконкісти відбулася в **1212 р.** біля Лас-Навас-де-Толоса, яка закінчилася поразкою арабів. У 40-х рр. XIII ст. під їхньою владою залишилася лише невелика територія Гранадського емірату.

! **Реконкіста** — процес відвоювання народами Піренейського півострова територій, захоплених арабами, що тривав від IX до XV ст.

Основні успіхи Реконкісти припали на XI–XIII ст. У ній брали участь лицарі не лише з християнських держав Іберії, а й з усієї Європи. Завдяки війні вони мали змогу здобути для себе нові земельні володіння. Вслід за лицарями рушали селяни, яким бракувало наділів у себе на батьківщині. Лицарі привласнювали величезні маєтки й палаци, які раніше належали мусульманам. З подальшим просуванням на південь зводилися нові й нові замки. Звідси пішла назва королівства Кастилії — країни замків. Було навіть створено духовно-лицарські ордени — Санть-Яго, Алькантара, Калатрава.

З кінця XII ст. при королях християнських держав на території Іспанії з'явилися **кортеси** (від ісп. corte — королівський двір) — зібрання представників лицарства та духовництва регіону або й цілого королівства. Згодом

*Замок Пеньяф'ель у Кастилії
(сучасний вигляд)*

Португальський принц Енріке Мореплавець (1415–1460), завдяки якому португальські мореплавці дослідили центральну Атлантику, морські шляхи та острови вздовж узбережжя Західної Африки

до участі в кортесах стали допускати делегатів від міст. Зазвичай ці державні органи могли обговорювати питання як релігійного, так і світського життя, проте не мали влади самостійно ухвалювати закони, а лише давали поради королю.

► Які держави існували на території Піренейського півострова у VII–XV ст.?

3. Об'єднана Іспанія

У 1474 р. спадкоємець арагонського престолу Фернандо узяв шлюб із королевою Кастилії Ізабель. У **1479 р.** він коронувався як король Арагону. Від цієї дати відраховується історія королівства **Іспанії**.

Дві частини новоствореної держави — Арагон та Кастилія — суттєво різнилися, зате їх об'єднували крайня релігійність і прагнення абсолютної влади Фернандо та Ізабель. Усе, що заважало цьому, підлягало знищенню: іновірці, права та привілеї різних спільнот і цілих міст.

Монархи активно підтримували **інквізицію**. Через свій релігійний фанатизм вони навіть отримали від папи почесний титул — Католицькі королі. Після зміцнення влади й наповнення скарбниці Фернандо та Ізабель взялися за завоювання Гранади — останнього володіння мусульман на крайньому півдні Піренейського півострова.

Після нетривалої війни **2 січня 1492 р.** над сторожовою вежею двору гранадських емірів підняли іспанський прапор. Умови капітуляції емірату були вигідними для арабського населення, адже вони зберігали свою землю та віру. Проте правителі Іспанії не стали їх виконувати. На землях колишньої Гранади шаленіла інквізиція, почалося насильницьке хрещення. У 1502 р. Фернандо та Ізабель видали указ, згідно з яким кожен

Король Фернандо на засіданні каталонських кортесів.
Середньовічний малюнок

Ізабель.
Невідомий автор, XV ст.

Фернандо.
Худ. Міхель Зіттов, XV ст.

мавр або єврей мав або хреститися, або залишити Іспанію. Цей указ започаткував масовий виїзд з Іспанії маврів та євреїв, що призвело до занепаду торгівлі, ремесел, сільського господарства.

► Від якої дати ведеться відлік існування королівства Іспанії?

! **Династична унія** — політичне об'єднання, за якого двома державами правлять представники однієї династії, але кордони, закони та інтереси цих країн залишаються різними.

! **Інквізиція** — (лат. inquisitio, від inquirō, «розслідувати, розшукувати») орган Католицької церкви, який розслідував випадки відходу від церковних догм (єресь) і карав порушників. Іспанська інквізиція вирізнялася особливою жорстокістю та нерозбірливістю у методах.

➔ **Висновки**

У VII–VIII ст. майже весь Піренейський півострів опинився під контролем арабів. Згодом тут виник Кордовський халіфат. Вони б просувалися і далі на територію Європи, але їх зупинили франки у битві при Пуатьє. Водночас з цим розпочався процес відвоювання захоплених мусульманами територій, який отримав назву Реконкіста. Вона тривала понад 700 років і завершилася утворенням об'єднаного королівства Іспанії та вигнанням мусульман з його території.

? **Закріпимо знання та вміння**

Перевірте себе

1. Хто завоював Іберійський (Піренейський) півострів у VII–VIII ст.? **2.** Як виник термін «Реконкіста»? Що він позначає? **3.** Представники яких віросповідань мешкали на території Іспанії? **4.** Що таке династична унія? Чи був шлюб Фернандо та Ізабель династичною унією? **5.** Як називалася остання мусульманська держава на території Піренейського півострова? **6.** Які повноваження мали кортеси? Хто до них входив?

Опрацюйте разом

1. Сформулюйте перелік позитивних та негативних наслідків Реконкісти. **2.** Обговоріть у малих групах. Чому процес завоювання Піренейського півострова вихідцями із західноєвропейських країн отримав назву «відвоювання»? **3.** Охарактеризуйте господарське та культурне життя Кордовського халіфату. **4.** Обговоріть у парах та презентуйте свої висновки класові. Чому Фернандо та Ізабель не дотримались умов капітуляції Гранадського емірату? **5.** Чому європейські лицарі та селяни прагнули взяти участь у Реконкісті? **6.** Порівняйте Хрестові походи та Реконкісту. Що спільного ви помітили?

ТЕМА 4. ФРАНЦІЯ У ХІ–ХV СТ.

§ 1. Феодальна роздробленість у Франції. Правління Капетингів

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
r314p1.pdf

Пригадайте:

1. Як було організоване управління в імперії Карла Великого?
2. Якими були наслідки Верденського поділу?

1. Феодальна роздробленість у Франції. Прихід до влади Капетингів

У середні віки було здійснено кілька спроб створити державу, яка за своєю могутністю могла б зрівнятися із Римською імперією. Карл Великий зумів об'єднати більшість земель християнського світу і коронуватися імператорською короною. Проте, на відміну від своєї попередниці, імперія Карла Великого не мала впорядкованої системи управління. Організація влади у цій державі базувалася на принципі особистої відданості верховному правителю. Якщо правитель мав належні особисті якості та політичний хист, піддані йому корилися, але слабкий король заледве міг втримати контроль над державою.

Після Верденського поділу королівська влада у Франції була слабкою. Головною причиною стало те, що в попередні століття вирости роди великих феодалів — герцогів Нормандії, Бургундії, Аквітанії тощо. Розміри їхніх земельних володінь та кількість підданих набагато перевищували королівські. Це давало їм змогу вільно себе почувати у взаєминах із королем, із яким вони були пов'язані лише васальною клятвою. Та все ж навіть наймогутніші феодали не посягали на королівську владу — вона вважалася священною. При коронації королі проголошувались намісниками Бога на землі.

Король мав власні земельні володіння, які називалися королівським **доменом**. У Франції він був з усіх боків затиснутий володіннями інших феодалів. Цей регіон називався герцогство Іль-де-Франс.

- Яка територія була доменом французьких королів?

! **Феодальна роздробленість** — політичний стан середньовічних держав, за якого вони складалися з низки фактично незалежних феодальних володінь.

Нащадки Карла Великого повторили долю Меровінгів. Вони правили Францією лише формально. Незабаром їм на зміну прийшла нова **династія Капетингів** (987–1328). Її засновником став **Гуго Капет** (987–996). Перші Капетинги мало чим відрізнялися від інших, часом бунтівних феодалів: король був лише, за тогочасним висловом, «першим серед рівних».

Поступово Капетинги змогли приборкати непокірних васалів і зміцнити королівську владу. У цій боротьбі союзниками королів стали представники стану «тих, хто працює». Постійні війни феодалів завдавали їм великої шкоди, тому селяни, ремісники й купці були зацікавлені у сильній королівській владі. У сильній королівській владі були також зацікавлені середні та дрібні феодали, а ще лицарі. Вони бачили у королі свого захисника від сваволі могутніх великих землевласників. Церква, яка засуджувала безглузді міжусобні війни в країні, під час яких гинули тисячі людей, так само стала на бік королів.

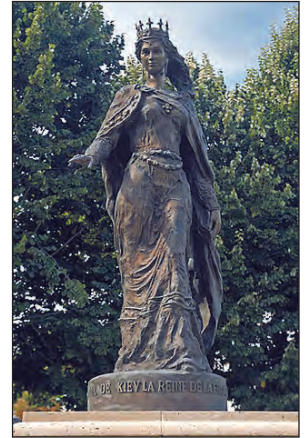
► Коли у Франції стала правити династія Капетингів?

2. Правління Луї IX Святого

Французькі королі намагалися централізувати свою країну, аби влада здійснювалась з одного центру — від короля та єдиних для всієї країни органів влади. Саме цей напрям став основним для політики короля **Луї IX Святого** (1226–1270). На думку сучасників, він зробив стільки добра, що невдовзі після смерті Церква визнала його святим, а для нащадків час його правління був часом існування майже ідеального царства справедливості.

Луї IX прагнув, аби його закони діяли по всій країні. Для цього було створено вищий орган судової влади — Паризький парламент (від франц. *parler* — говорити). У ньому засідали представники знаті та легісти — знавці римського права. Легісти слідкували за втіленням у життя рішень парламенту, а також домоглися того, що кримінальними справами почали займатися королівські суди, а не суд сеньйора. Рішення парламенту були обов'язковими до виконання на всій території Франції, а звернутися до нього міг будь-який мешканець королівства.

Для того, аби зменшити кількість внутрішніх війн, король заборонив їх вести на території свого домену, а для решти територій увів правило «40 днів короля». За цим правилом між проголошенням війни та початком бойових дій мало минути 40 днів. Протягом цього терміну сторони повинні звернутися до короля, аби він мирно вирішив їхній конфлікт. У випадку, якщо не вдавалося дійти згоди, розпочиналися бойові дії.

Сучасний пам'ятник Анні Ярославні — доньці князя Ярослава Мудрого, яка була королевою Франції у 1051-1060 рр.

► Підготуйте коротку письмову довідку про життя Анни Ярославни.

Дерев'яна фігурка Луї IX Святого

Луї IX започаткував у Франції створення єдиної грошової системи. Король не заборонив сеньйорам карбувати власну монету (на той час право карбувати монети мали 40 феодалів), але примусив їх дозволити у своїх володіннях обіг королівської монети. Поступово більш якісна королівська монета витіснила з обігу місцеві гроші. Для контролю за фінансами король створив спеціальний орган — Рахункову палату.

Незвичними для сучасників були доброта і побожність короля. Він улаштовував притулки для німців, а в його палаці щодня організовувались трапези для тих, хто голодував. Король особисто стежив за тим, щоб вони отримували такі самі страви, як і він. Луї IX брав участь у Сьомому і Восьмому хрестових походах. Коли після невдалого Сьомого походу його викупили з полону, король не повернувся додому, а залишився чекати нових хрестоносців у Палестині. За три роки, проведені там, французький король зажив слави святого. Він здійснив босоніж, у простому одязі паломництво до Назарета, працював муляром і влаштовував поховання для залишених напризволяще тіл убитих християн. Помер Луї IX у Тунісі.

- Чому Луї IX отримав прізвисько «Святий»?

Особисті речі Луї IX Святого

*Луї IX здійснює правосуддя.
Середньовічна мініатюра*

- За допомогою цієї мініатюри зробіть висновок про те, як у середні віки розуміли справедливий суд.

2. Правління Філіпа IV Красивого. Генеральні штати

За правління онука Луї IX **Філіпа IV Красивого** (1284–1314) завершилося об'єднання Франції. Як і його попередники з династії Капетингів, він прагнув зміцнити королівську владу, збільшити території королівського домену. На кінець правління Філіпа IV він охоплював 3/4 земель королівства.

На відміну від свого діда, Філіп IV мало турбувався про питання моралі, особливо коли йшлося про здобуття грошей. На північний захід від його володінь розташовувався один з найбагатших регіонів Європи — Фландрія. У тамтешніх містах, таких як Гент, Брюгге, Іпр виготовлялися відомі на весь континент шерстяні тканини, що приносило величезні прибутки. Тож не дивно, що Філіп IV прагнув

підкорити цей регіон. Але його спіткала невдача: 11 липня 1302 р. у битві при Куртре французькі лицарі зазнали поразки від ополчення із ремісників і селян Фландрії. Та все ж згодом французькому королю вдалося приєднати до своїх володінь частину Західної Фландрії.

Непомірні витрати на війну з фламандськими містами були настільки великими, що королівський двір опинився на межі розорення. Для поповнення своєї скарбниці Філіп IV не гребував нічим. Він позичав гроші в містах та не повертав їх; виганяв із країни євреїв, ломбардських банкірів, конфісковуючи при цьому їхні гроші, а потім знову брав із них плату за повернення до країни; за його наказом у королівських монетах зменшили кількість золота; у королівських маєтках селян примушували викуповувати свою свободу. Філіп став вимагати від духовництва сплати королю постійного податку. Проти короля виступив Папа Римський Боніфацій VIII, який категорично заборонив священникам платити в казну. Однак часи змінилися. У відповідь на втручання папи Філіп IV скликав у **1302 р.** збори представників трьох станів королівства й запропонував їм розглянути його суперечку з главою Церкви. Таке зібрання було скликано вперше в історії країни. Воно отримало назву **Генеральні штати**.

! **Генеральні штати** — станово-представницький орган у Франції, вперше скликаний у 1302 р. королем Філіпом IV Красивим, щоб здобути додаткову підтримку своїх рішень. Початково головним завданням Генеральних штатів було вирішення фінансових питань.

► Розкрийте зміст терміна «станово-представницький орган».

Зібрані Філіпом IV Генеральні штати одноставно висловилися проти втручання папи у внутрішні справи королівства. Здобувши підтримку, Філіп IV сам почав втручатися у церковні справи. Під його тиском французького архієпископа обрали новим папою під іменем Климента V. За наполяганням Філіпа IV він переніс свою резиденцію з Рима до міста Авіньйон у Франції. Ця подія розпочала 70-річний період (1309–1378) **Авіньйонського полону пап**, які опинилися під контролем французьких королів.

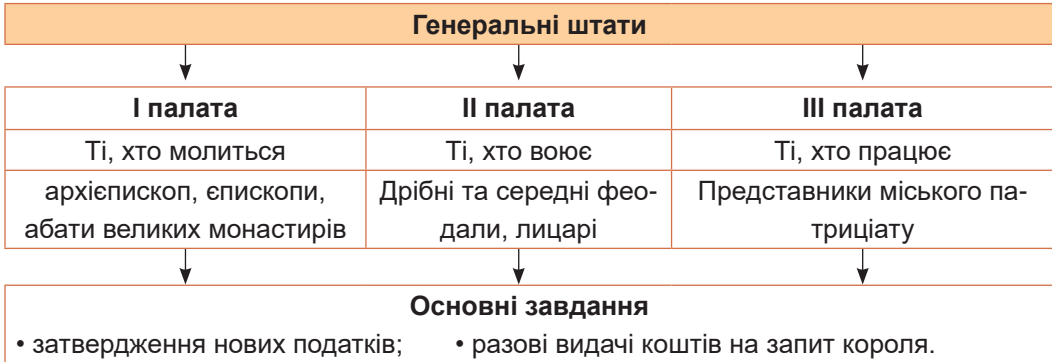

*Філіп IV Красивий.
Худ. Жан Луї Безар,
XIX ст.*

Битва при Куртре (сучасне зображення)

Генеральні штати у Франції в XIV ст.

Після поразки Хрестових походів духовно-лицарський орден тамплієрів перемістився до Європи. Його члени накопичили значні багатства: землі, кораблі та золото. Вони нерідко позичали гроші європейським королям. Заборгував їм і Філіп IV. Проте замість того, щоб розрахуватися, він попрохав прийняти його до тамплієрів. Великий магістр ордену Жак де Моле відмовив королю, зрозумівши, що той прагне згодом стати на чолі храмівників і привласнити їхні багатства. У 1307 р. за наказом Філіпа IV в один день таємно заарештували всіх тамплієрів Франції разом із Великим магістром. Їх звинуватили в чаклунстві та служінні дияволу. Слідство тривало сім років і закінчилося тим, що орден розпустили, а Великого магістра Жака де Моле спалили на вогнищі як чародія та єретика.

- Чому Великий магістр ордену тамплієрів не прийняв до своїх лав Філіпа IV? Чи мав він рацію?

Папська резиденція в Авіньйоні (сучасний вигляд)

У ході слідства під тортурами тамплієри визнали всі звинувачення, але під час суду відмовилися від них. Тамплієрів визнали винними, а більшу частину їхнього майна віддали королю. Однак на Філіпа IV чекало велике розчарування: більшість скарбів ордену таємниче зникла. Перед своєю смертю Жан де Моле прокляв папу, короля і його нащадків, проголосивши: «Папо Клименте! Королю Філіпе! Не мине й року, як я покличу вас на Суд Божий!». Так і сталося: першим помер Климент VI, за кілька місяців — король Філіп IV. Пізніше померли і всі чотири дорослі сини Філіпа, а через 14 років королівський престол перейшов до іншої династії — Валуа.

➔ Висновки

За часів правління Луї IX Франція зміцніла як єдина держава і досягла свого економічного розквіту. Недарма сучасники називали добу Людовіка IX «золотим віком» в історії країни. Від початку XII ст. до часів Філіпа IV тривав процес збирання земель Франції під однією короною. Унаслідок об'єднання держави у Франції на початку XIV ст. встановилася станова монархія — централізована держава, у якій король правив, спираючись на збори представників станів.

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Хто був засновником династії Капетингів?
2. Складіть схему «Головні здобутки правління Луї IX Святого».
3. Чому правління Луї IX Святого сприймалося народом як існування царства справедливості?
4. Коли вперше у Франції скликали Генеральні штати?
5. Який король Франції знищив орден тамплієрів?
6. Що таке Авіньйонський полон пап? Чому він так називається?

Опрацюйте разом

1. Охарактеризуйте організацію влади у Франції за часів перших Капетингів.
2. Як впровадження Луї IX королівської монети на всій території королівства сприяло його об'єднанню?
3. Що таке Генеральні штати? Із якою метою їх скликали? Як вирішувалися питання на цьому зібранні?
4. Поясніть, які ви розумієте термін «централізована монархія».
5. Якими були наслідки конфлікту короля Філіпа IV Красивого з тамплієрами?
6. У малих групах обговоріть правління Луї IX Святого і Філіпа IV Красивого. Визначте власне ставлення до їхніх способів досягнення мети.

§ 2. Столітня війна. Завершення об'єднання Франції

🔄 Пригадайте:

1. Представником якої династії був король Франції Філіп IV Красивий?
2. Що таке королівський домен?

1. Столітня війна: причини та перший етап

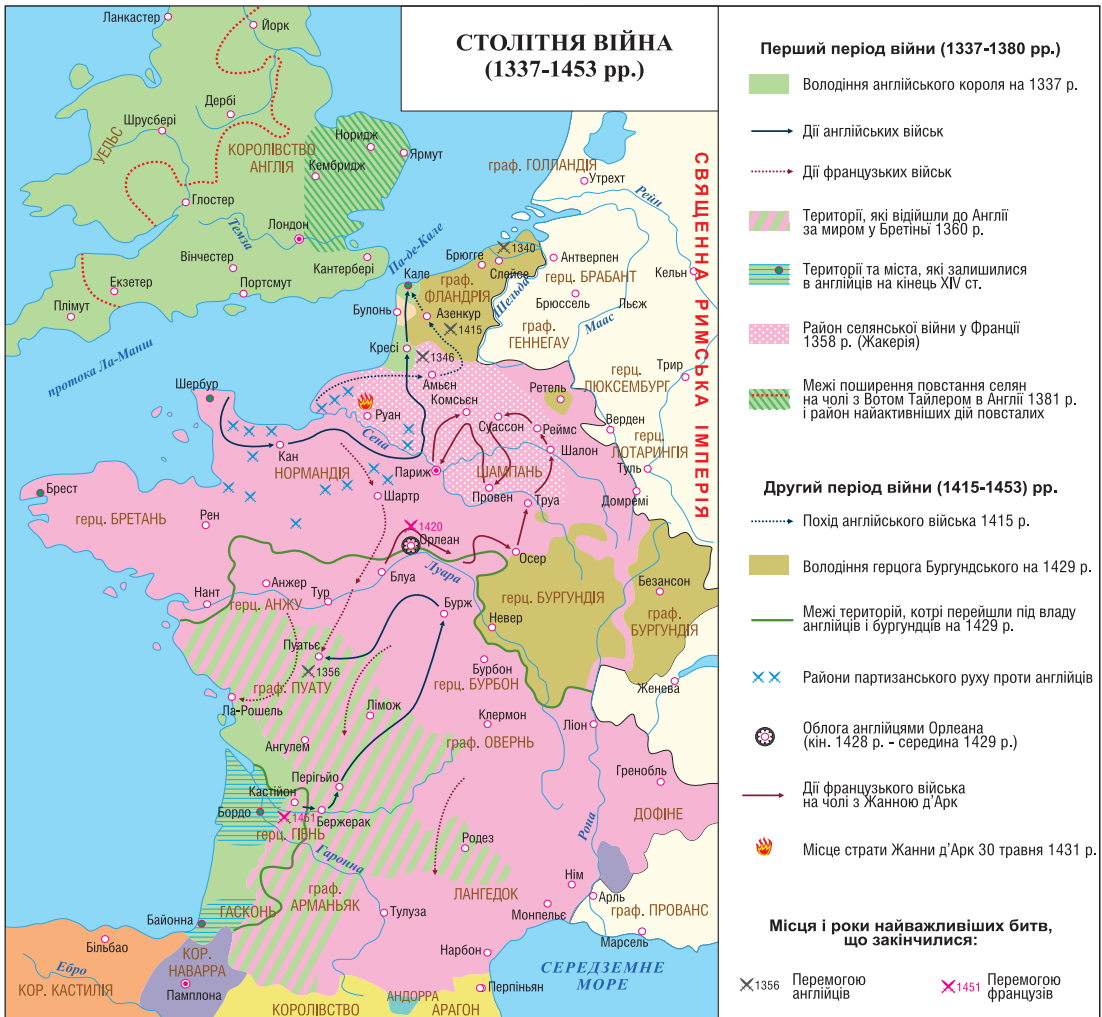
У 1328 р. помер король Франції Карл IV Красивий. Він не залишив по собі прямого спадкоємця, тому французька знать вирішила віддати трон його двоюрідному братові Філіпу VI Валуа. Але внук Карла, король Англії Едвард III (1312–1377), оскаржив це рішення. Він теж прагнув посісти французький трон. У відповідь на претензії Едварда французький король взяв в облогу англійські володіння на материк — Гасконь. Тоді Едвард III оголосив війну Франції.

Так розпочалася війна між Англією та Францією, яка тривала з 1337 по 1453 рік — більш ніж сто літ. Історики називають її **Столітньою**. Насправді ж

бойові дії не тривали увесь час безперервно. Війна складалася із серії коротко-часних кривавих конфліктів, у яких англійські королі намагалися встановити свій контроль над Францією.

Війна почалася з морських набігів французів та англійців на узбережжя одне одного. Закінчилося все тим, що у морській битві при Слейсі французький флот був майже повністю знищений. Англійські війська вторглися на територію Франції. У **1346 р.** відбулася перша велика битва війни — битва при **Кресі**, у якій французьку армію вщент розгромили англійці.

По кількох роках війни англійський король перейшов до тактики загарбання важливих міст і здійснення рейдів у глибоку територію Франції з пограбуваннями і взяттям великої здобичі. Війна набула характеру боротьби на виснаження.

► Вкажіть території, які перейшли під владу англійців на другому етапі Столітньої війни.

В одній із битв у полон до англійців потрапив французький король. Це призвело до безвладдя і хаосу всередині самої Франції. Різні політичні сили намагалися захопити владу в країні.

Увесь тягар війни ліг на плечі селян. Останньою краплею, що переповнила чашу їхнього терпіння, стала вимога до них здійснювати роботи з укріплення замків. У травні 1358 р. на північ від Парижа спалахнуло повстання, яке швидко поширилося. Воно дістало назву **Жакерія** (французькі сеньйори презирливо називали всіх селян «жаками»). Лише після підступного вбивства керівників повстання вдалося придушити.

Після всіх цих негараздів Франція з великими труднощами відновила свої сили. Дофін (принц) Шарль у 1360 р. уклав мир з Англією. За ним майже третина території Франції відходила під англійське управління, в обмін англійський король відмовився від претензій на французький престол. Полонений французький король так і помер в Англії.

► Що стало причиною Столітньої війни?

2. Другий етап Столітньої війни

Дофін Шарль коронувався і став королем Шарлем V Мудрим. Він зумів упорядкувати і переозброїти армію.

У 1369 р. бойові дії між Англією та Францією відновилися. Цього разу перевага була на боці французів. Під командуванням талановитого полководця Бертрана дю Геклена вони майже повністю визволили територію Франції. У цей період змінився характер війни: із війни між благородними лицарями, що воювали за славу, сеньйорів і прекрасних дам, вона перетворилася на війну між державами і народами.

Смерть Шарля V Мудрого спричинила боротьбу за владу у Франції. Цим вирішили скористатися англійці, які поновили війну. Восени **1415 р.** англійська ар-

Едвард III. Малюнок Г. Турнера

Щоб довести, що Едвард III не може зайняти трон Франції, французькі юристи спиралися на закони часів Хлодвіґа — «Салічну правду», де стверджувалося, що землю не може успадковувати жінка. Юристи вважали, що оскільки королівство — це земля, а мати Едварда III — донька Філіпа IV Красивого, тож вона та її нащадки не мають права на французький престол.

мія на чолі з королем Генрі V висадила на французькому узбережжі. У битві при **Азенкурі** вона знову розгромила французів. Англійці вступили до Парижа.

1420 р. Франція та Англія ставали єдиним королівством, а англійський король Генрі V оголошувався спадкоємцем французького престолу.

Позбавлений права престолонаслідвання дофін Шарль не визнав договору і втік на південь Франції, де ще залишалися його прихильники. Знову спалахнула війна. Перешкодою на шляху англійців до повного підкорення країни стала фортеця Орлеан, яку вони взяли в облогу 1428 р. Хоча захисників твердині було значно більше, ніж англійців, вони мало вірили в перемогу.

► Якими були наслідки битви при Азенкурі?

3. Жанна д'Арк. Завершення Столітньої війни

У березні 1429 р. до двору дофіна Шарля, проголошеного Шарлем VII, прибула дівчина у чоловічому одязі. Вона називала себе Жанною і стверджувала, що прийшла, аби визволити Орлеан, вигнати англійців із Франції та коронувати дофіна. Про це їй повідомили святі та ангели, що з'являлися їй у видіннях. Жанну д'Арк допустили до армії. Солдати і прості люди бачили у ній знаряддя Бога, що приведе їх до спасіння.

За 7 днів французька армія зняла облогу з Орлеана і здійснила рейд до Реймса — міста, де традиційно відбувалася коронація французьких королів. Коро-

Збірний образ воїнів Столітньої війни (сучасне зображення)

Мовою документа

Франція за часів Столітньої війни (Хроніка Сен-Дені, 1415 р.)

Мешканці передмість і сіл вважали за краще ховатися в містах або тікати в ліси із дружинами, дітьми і всім скарбом, ніж зустрічатися з людьми короля (збирачами податків), яких вони боялися більше, ніж ворога. Невдовзі вони справді відчували на собі, що не було жодної різниці між цими людьми й англійцями, бо люди короля грабували й чинили розбій не менш люто. Силою вони забирали золото, гроші й усе найцінніше. Їхня жорстокість наганяла такий жах, що священники забирали з церков і ховали в надійних місцях скарби, які належали Богові та святим, тому що грабіжники забирали все, що могли знайти за міськими мурами, і робили це без докорів сумління.

1. Як війна вплинула на життя Франції? 2. Чим можна пояснити поведінку королівських збирачів податків?

У битві при Азенкурі англійці досягли перемоги завдяки дисципліні, яка існувала в піхоті, та озброєнню — великим далекобійним лукам. Французьке військо складалося з невеликої кількості лицарів, адже лицарське спорядження коштувало дорого. Кожен лицар вступав у бій, прагнучи здобути славу і здійснити подвиг, а тому погано реагував на команди. Коли бій розпочався, лицарі кинулися на ряди англійців. Кожен прагнув бути першим. Поле, де відбувався бій, посередині звужувалося. Лицарі застрягли у вузькій частині поля, де їх легко могли розстрілювати англійські лучники. Крім того, перед своїми рядами вони виставали довгі загострені жердини, які не дозволяли французьким вершникам наблизитися до англійців. Не витримавши обстрілу, лицарі відступили. Контратака англійців довершила справу. У битві загинуло 1500 французьких лицарів і лише три англійські.

нація Шарля в Реймсі перетворила дофіна в очах французів на законного короля, а боротьба за свого правителя у свідомості тодішніх людей — це боротьба за власну країну.

Після коронації Шарль VII із насторогою і підозрою ставився до зростаючої популярності «Орлеанської діви», боячись, що вона може затмарити його. Тому король та його оточення намагалися якось її позбутися. Жанні доручали незначні, але ризиковані воєнні операції; під час однієї з них вона потрапила в полон до союзників англійців. Шарль VII нічого не зробив, щоб урятувати Жанну. Її визнали відьмою і спалили на площі в Руані.

Хоча Жанна й загинула, розпочата нею справа мала позитивні наслідки. У 1436 р. французький король Шарль VII вступив до Парижа, а до 1453 р. всю територію Франції, крім міста Кале, було визволено від англійців. Столітня війна завершилася.

Наслідки Столітньої війни були неоднозначними:

- Розорення Франції, людські втрати — до 50% населення країни;
- Формування централізованої системи збору податків та єдиної постійної армії у Франції;
- Зміцнення королівської влади та збільшення політичного впливу правлячої династії Валуа;
- Англія була змушена відмовитися від територіальних претензій;
- В обох країнах війна викликала у населення почуття єдності. Французи та англійці усвідомили, що вони є народами з власною мовою, традиціями та територіями.

Жанна д'Арк вступає до Орлеана. Худ. Ан-Жак Шперер

- Лише після завершення Столітньої війни відбулася остаточна централізація влади у Франції. Цьому сприяло правління короля **Луї XI** (1461–1483), який за підтримки міст, звільнених від військової повинності, переміг непокірних васалів і таким чином здобув контроль над всією територією Франції.

- Чому Жанну д'Арк назвали «Орлеанською дівою»?
- Як постать Жанни д'Арк вплинула на історію Столітньої війни?

➔ Висновки

Столітня війна — серія військових конфліктів між Англією та Францією, що тривала упродовж 1337–1453 рр. Головною причиною цієї війни стала складність та заплутаність феодалських відносин між правителями цих двох держав.

Мирного договору воюючі сторони так і не уклали, проте програла у цій війні все-таки Англія, яка була змушена відмовитися від територіальних зазіхань на континенті.

*Жанна д'Арк перед стратою
(сучасне зображення)*

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

- Коли і з ким Франція вела Столітню війну?
- Чому Столітня війна отримала таку назву? Чи тривали бойові дії протягом всієї війни?
- За якого англійського короля розпочалася Столітня війна?
- Якими були наслідки Столітньої війни?
- Хто така Жанна д'Арк? Чим вона уславилася?
- З якою метою Шарль VII організував процес, який переглянув справу Жанни д'Арк і зняв з неї всі звинувачення?

Опрацюйте разом

- Чому історики називають Столітню війну війною королів, у якій кров проливав простий народ?
- У малих групах порівняйте організацію війська та влади у Франції до та після Столітньої війни.
- Назвіть причини селянських повстань («Жакерії») у Франції під час Столітньої війни.
- Складіть хронологічну таблицю «Етапи Столітньої війни».
- Якою була роль Жанни д'Арк у перемозі над англійцями?
- Висловіть власні припущення щодо того, чому постать Жанни д'Арк у подальші часи для французів стала національним символом.

ТЕМА 5. АНГЛІЯ В ХІ–ХV СТ.

§ 1. Англія у ранньому Середньовіччі. Нормандське завоювання

Пригадайте:

1. Хто такі вікінги? Як король Альфред I Великий зумів протистояти їхнім нападам?
2. У чому полягає суть феодалних відносин?

1. Англосаксонські королівства

За часів бронзової доби корінним населенням острова Британії були кельти, яких тут називали бритами. У I–IV ст. майже весь острів завоювала Римська імперія. Але у 407 р. римляни покинули його, бо потребували військ для стримування нападів варварів на Італію, і римо-британські зв'язки фактично припинилися. У V ст. на острів вторглися племена англів, саксів і ютів з територій сучасних Данії та Німеччини.

Спершу завойовники захопили південно-східне узбережжя Британії, а потім почали просуватися у глиб острова. Вони знищували місцеве населення — кельтів або перетворювали їх на залежних людей. Племена бритів зберегли незалежність на заході (півострови Вельс та Корнуолл), півночі (Шотландія) та на сусідньому острові Ірландія. Англосаксонське завоювання не стало останнім. Англія першою зазнала руйнівних нападів вікінгів і постраждала від них чи не найбільше. Лише на короткий час, за правління короля Альфреда I Великого, їх вдалося на певний час приборкати.

- Які племена та народи у різні часи мешкали на території острова Британія?

Кельти не лише тікали від завойовників, а й чинили їм відчайдушний опір. На початку VI ст. правитель бритів й останніх римлян на острові Амвросій Авреліан очолював боротьбу проти германців. Його воєначальником або, можливо, вождем одного з племен був легендарний король Артур. Він зміг завдати саксам декількох відчутних поразок. Пам'ять про короля Артура збереглася в легендах, які з часом набули майже казкової форми і не мають нічого спільного зі справжніми подіями. Середньовічні європейські письменники написали десятки романів про короля Артура і його рицарів «круглого столу».

2. Нормандське завоювання Англії. Вільям I Завойовник

У 911 р. на півночі Франції племена **нормандців** заснували власне герцогство, яке назвали Нормандія. У 1066 р. помер англійський король Едвард Сповідник, родичем якого був герцог Нормандії Вільям. Він вирішив скористатися цим для того, щоб захопити англійський престол. Тож восени того ж року армія герцога вторглася до Англії.

14 жовтня 1066 р. у битві під Гастінгсом військо Вільяма завдало поразки англійській армії. Король Англії Гаральд загинув у бою, а армія нормандського герцога вступила до Лондона, де 25 грудня 1066 р. він коронувався як новий король Англії. З того часу він став відомий як **Вільям I Завойовник** (1066–1087).

Чимало представників старої англосаксонської знаті підняли повстання проти нового короля. Виступ вдалося придушити, а його учасників позбавили їхніх земельних володінь. Багато земельних

Гобелен із Байо. За переказами, він був створений королевою Матильдою — дружиною Вільяма I Завойовника. Довжина гобелена — 68,5 метра, а ширина — пів метра. На гобелені зображене завоювання Англії Вільямом та нормандцями

Ліфордський замок в Девонширі — типовий приклад нормандського фортифікаційного будівництва

«Книга Страшного суду»

Замок Тауер у Лондоні, зведений за наказом Вільяма I Завойовника (сучасний вигляд)

наділів забрав король, який тепер став найбільшим землевласником у країні. Частина він роздав своїм прибічникам — **баронам**, а також єпископам. Але перед цим Вільям замінив англійських єпископів нормандськими. Нова знать, яка переселилася з Нормандії, розмовляла французькою. У своїх нових володіннях вона будувала кам'яні замки, як це було поширено у Франції, а також монастирі. Згодом навколо них почали зростати міста. Для того, щоб впорядкувати збір податків, Вільям Завойовник наказав провести перепис всіх земель та їхніх власників, який вівся у 1085–1086 рр. Всі зібрані відомості записали у книзі, яку люди називали «**Книгою Страшного суду**» — багато хто вірив, що на небі у такій самій книзі ведеться перелік усіх їхніх справ, який буде їм пред'явлено у біблійний Судний день.

Нормандське панування вирізнялося жорстокістю: завойовники планували використати Англію як базу для захоплення нових територій. Багатьох селян, котрі до Нормандського завоювання були вільними, записали до «Книги Страшного суду» як залежних. Це означало, що віднині вони вважалися власністю феодала і не мали жодних прав.

Вільям I створив потужний апарат управління своєю державою. Країна поділялася на графства, на чолі яких стояли шерифи, призначені королем.

Шерифи відповідали за збирання податків до королівської скарбниці, провадили судочинство й управляли графствами від імені короля. Вільям установив порядок, за яким усі васали підкорялися не лише своїм сеньйорам, а й королю. Перетворення, які розпочав Вільям I, посилили королівську владу й перетворили Англію на централізовану державу.

Зміцнення королівської влади і припинення усобиць у країні сприяло зростанню міст, розвитку торгівлі. Лондон перетворився на великий торговельний центр не лише Англії, а й усієї Європи.

- ▶ Коли відбулася битва при Гастінгсі? Хто у ній переміг?

3. Правління Генрі II Плантагенета

По смерті останнього з прямих спадкоємців Вільяма I Завойовника розпочалася боротьба за королівський престол, яка тривала двадцять років. Вона закінчилася приходом до влади короля **Генрі II** (1154–1189). Він започаткував нову династію **Плантагенетів**, яка правила Англією до 1399 р. Перші королі династії Плантагенетів мали величезні земельні володіння у Франції завдяки тому, що Генрі одружився з Елеонорою Аквітанською, до посагу якої входили багатий регіон Аквітанія та Пуатьє.

Генрі II провів ряд реформ для зміцнення королівської влади.

- Судова: будь-яка вільна людина за встановлену плату могла звертатися до королівського суду, оминаючи суд баронів. Завдяки цьому Генрі II здобув підтримку дрібних рицарів, селян та міщан.
- Військова:
  - обов'язкова служба феодала королю (40 днів на рік) могла бути зменшена або скасована за умови сплати ним «щитових грошей». На зібрані кошти король утримував наймане військо;
  - впорядковано народне ополчення: кожна вільна людина була зобов'язана мати зброю і озброєною брати участь в організованих королем походах.

Ім'я нової династії дало прізвисько Генріхового батька — Плантагенет. У перекладі з латини воно означає «гілка дріку». Дрік — це рослина з жовтими квітками, якими батько Генріха прикрашав свій шолом.

Судова реформа Генрі II передбачала, що країною подорожуватимуть королівські судді. На кожному новому місці вони залучали до розгляду справ 12 місцевих жителів — присяжних. Їх так назвали тому, що вони складали присягу на Біблії, мовляв, будуть чесно вести розслідування та озвучувати його результати на суді. Ознайомившись з думками та доказами присяжних, королівський суддя призначав кару винному або звільняв невинного. Так було започатковано виникнення суду присяжних, що діє й зараз в багатьох країнах.

Монета Генрі II

Генрі II намагався поставити під свій контроль англійську церкву, але зазнав поразки. Архієпископ Кентерберійський Томас Бекет, що очолював Церкву в Англії, рішуче виступив проти таких спроб з боку короля. Тому Генрі II наказав його вбити. Після цього у справу втрутився Папа Римський, який пригрозив королю відлученням від Церкви, якщо той не покається. Генрі II був вимушений відмовитися від своїх планів щодо реформування Церкви.

- ▶ Засновником якої англійської династії був Генрі II?

Убивство Томаса Бекета. Мініатюра середини XIII ст.

➔ Висновки

Протягом століть Англію завоювали різні держави та народи. Для середньовічної історії Англії особливо велике значення мало Нормандське завоювання. Воно надзвичайно вплинуло на політичний та суспільний розвиток країни. За нормандців влада концентрувалася в руках короля та баронів. Засновником нової династії Плантагенетів став непрямий нащадок Вільяма Завойовника Генрі II. Він провів низку важливих реформ, які вплинули на всю подальшу історію Англії.

❓ Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Коли відбулося англосаксонське завоювання Британії? Які германські племена брали в ньому участь?
2. У якому році відбулося нормандське завоювання Англії? Де сталася вирішальна битва?
3. З якою метою створили «Книгу Страшного суду»?
4. Правління якої династії започаткував Генрі II?
5. Як нормандці ставилися до Англії?
6. Які реформи провів Генрі II Плантагенет?

Опрацюйте разом

1. Поміркуйте, чому король Вільям I отримав прізвисько Завойовник.
2. Чому «Книга Страшного суду» отримала саме таку назву? Про що це може свідчити?
3. Обговоріть у малих групах та висловіть власні припущення, як англосаксонське населення ставилося до правління нормандців. Свої висновки обґрунтуйте.
4. Чому Генрі II наказав зруйнувати замки тих феодалів, які раніше воювали проти нього?
5. Обговоріть у парах, як судова реформа Генрі II сприяла зміцненню королівської влади.
6. Складіть схему «Організація влади за нормандського правління в Англії».

§ 2. Англійський парламентаризм.

Становлення нового суспільства

Пригадайте:

1. Що таке Генеральні штати? Які повноваження вони мали?
2. Розкрийте зміст поняття «Нормандське завоювання Англії».

1. «Велика хартія вольностей»

Генрі II Плантагенета вважають одним із найвидатніших королів середньовічної Англії. Однак його величезна англо-французька держава потребувала значних сил для управління нею і за його наступників — синів **Річарда I Левове Серце** (1189–1199) та **Джона Безземельного** (1199–1216) швидко занепадала.

Славнозвісний король Річард I Левове Серце був блискучим полководцем, талановитим поетом і музикантом, але за все своє життя в Англії він провів лише кілька місяців — усе своє королювання він присвятив Хрестовим походам або війнам проти французького короля. Його брат і наступник Джон Безземельний втратив більшу частину французьких спадкових володінь.

Правління двох королів поспіль, яких цікавили військові походи та авантюри, а не керівництво країною, викликало невдоволення баронів. Коли у 1215 р. Джон Безземельний оголосив про підготовку до чергової війни з Францією, вони повстали і взяли короля у полон. **15 червня 1215 р.** знать змусила короля Джона підписати документ, який гарантував би їхні права. Так було створено «**Велику хартію вольностей**» (інша назва — «Магна Карта»). Хартія містила 63 статті, що регулювали податки і повинності, судочинство, визначали права англійської церкви, міст і купців тощо. Низка статей була спрямована на обмеження королівської влади і запроваджувала нові органи управління державою.

У Великій хартії вольностей було закладене таке розуміння закону та законності, яке згодом стало основою для розвитку європейської правової думки на багато століть уперед. Вона обмежувала свавілля влади і чітко вказувала на те, що країна живе відповідно до закону, а не бажань правителя.

Одразу ж після підписання Хартії Джон Безземельний відмовився її виконувати. Обурені барони

*Король Джон Безземельний підписує Велику хартію вольностей.
Худ. Г. Турнер*

Велика хартія вольностей		
Основні положення		
Основні закони могли вводитися в дію лише за згодою знаті на загальній раді королівства.	Податки та збори мали впроваджуватися за погодженням із загальною радою королівства.	Жодну вільну людину не можна було ув'язнити або вигнати з країни без законного рішення суду рівних за становою приналежністю суддів.

оголосили про те, що позбавляють короля влади. Розпочалася нова війна, у розпалі якої король Англії Джон Безземельний і помер.

► Поміркуйте, чому король Річард I Левове Серце мав таке прізвисько.

2. Заснування англійського парламенту

Новим королем Англії барони визнали малолітнього сина Джона Безземельного — **Генрі III** (1216–1272). У 1258 р., попри голод у країні, він наказав розпочати підготовку до війни за завоювання Сицилійського королівства.

Барони відмовили Генрі III у грошах і зібрали раду, яка певний час правила країною замість короля, доки проти їхнього правління не виступили лицарі, міщани, селяни та частина знаті під проводом графа **Симона де Монфора**. Навесні 1264 р. він розбив королівську армію, захопив у полон Генрі III і на певний час став правителем країни — лордом-протектором.

20 січня 1265 р. у Вестмінстері Симон де Монфор уперше зібрав раду, на яку, окрім представників вищої духовної та світської знаті, запросив лицарів та міщан. Ця рада дістала назву **парламент** (від

Статуя Симона де Монфора на годинниковій вежі в Лестері

франц. parler — говорити). Так уперше в середньовічній Західній Європі виник станово-представницький орган влади.

! **Парламент** — спочатку станово-представницький, а згодом законодавчий орган влади.

! **Лорд** — великий землевласник в Англії.

Король **Едвард I** (1272–1307) реформував закони та систему управління Англії, створивши «зразковий» парламент. Так англійський парламент став тим органом, де висловлювалися погляди представників різних станів, а також місцем мирного узгодження конфліктів, що виникали в країні. Така форма правління, коли країною керують разом король та дорадчий орган, що формується з різних станів, називається **станово-представницькою монархією**.

- ▶ Хто такий Симон де Монфор? Чим він уславився?
- ▶ Представники яких станів входили до англійського парламенту?

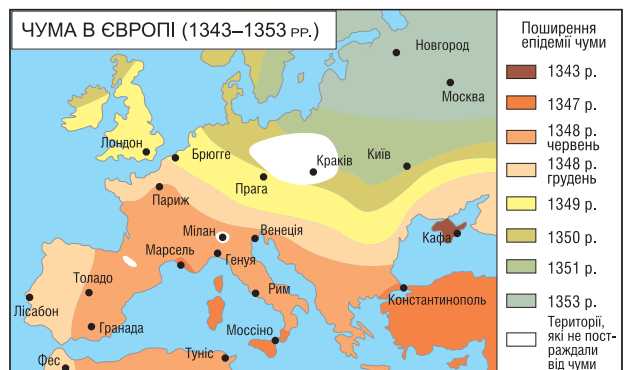
3. Англія в XIV ст. Війна Червоної та Білої троянд

У середині XIV ст. всю Європу охопила хвороба, яка забрала понад 25 млн життів — чума, або як тоді її називали, «чорна смерть». Це була форма бубонної чуми, названа так через утворення під шкірою у хворих чорних згустків крові — бубонів. Жертви помирали у страшних муках за добу після появи симптомів. Хворобу розносили щурячі блохи, які паразитували й на людях. Згодом до неї доєдналася легенева чума, яка передавалася від людини до людини при чханні.

На той час у Європі не існувало жодного способу лікування чуми. Тіснота та бруд у європейських містах, погане харчування більшості населення робили людей вразливими для хвороби.

«Чорну смерть» з Китаю до Європи принесли армії монголів. У 1347 р. хворобу занесли генуезькі кораблі, що прибули з Криму, куди якраз вторглися монголи. У 1348 р. «чорна смерть» спустошила Париж та Лондон. Вона не минала нікого, винищувала населення цілих сіл та міст. В Англії за кілька років від чуми вимерло до 50% населення. Основна епідемія припинилася у 1351 р.

До початку «чорної смерті» у Європі був надлишок робочої сили, тому селяни та міські робітники не цінувалися. Після епідемії чуми виявилось, що робочих рук бракує практично всюди. Вихідці з сільської місцевості заповнили міста, де за свою роботу вони отримували гроші. Сама оплата праці значно зросла, а робітники могли обирати роботодавця. З ін-

▶ Які регіони Європи не зачепила чума?

шого боку, феодали прагнули отримувати зі своїх селян більше грошей, тому нарощували суми податків та вводили нові.

Нові реалії життя не відповідали традиційному становому поділу на феодалів, духівництво і селянство. У **1381 р.** під проводом **Вота Тайлера** спалахнуло масштабне повстання селян. Вони вимагали скасування несправедливих податків та соціальних змін. Попри те, що керівника повстання підступно вбили, король пішов на певні поступки. А головне, це та інші соціальні виступи були наслідком змін в англійському суспільстві. З'являлися й збільшувалися нові прошарки суспільства: ремісники, торговці, купці та ін. Та й самі феодали вже не були схожими на своїх попередників. Їх більше непокоїли проблеми землі й прибутків, аніж військова слава і лицарські подвиги. Усе це призвело до нової війни, яка в історії дістала назву **війни Червоної та Білої троянд (1455–1485)**.

Поразка в Столітній війні зумовила політичну кризу правлячої династії Ланкастерів, що прийшла до влади у 1399 р. Це розпочало тривалу війну, яка закінчилася тим, що англійський престол посіла нова династія Тюдорів. В останній битві цієї війни — біля містечка Босуарт — перемогло військо Генрі Тюдора, який став правити під ім'ям **Генрі VII (1485–1503)**. Щоб остаточно примирити ворожі сторони, Генрі VII одружився з представницею Йорків, а в своєму гербі поєднав червону та білу троянди — символи обох родів, які брали участь у війні.

В Англії майже зникла система васалітету, а замість неї почала діяти система ліврейних почтів. Лівреєю називали особливий одяг слуг із гербом господаря, а ще — плату сюзерена своєму васалу за службу. **Ліврейний почет** — це, по суті, загони найманців, що отримували плату від свого лорда на основі попередньо укладеного письмового договору. Старі традиції та чесне слово, на чому трималася система васалітету, уже сприймалися як недостатні. Феодалізм в Англії відходив у минуле.

В Англії майже зникла система васалітету, а замість неї почала діяти система ліврейних почтів. Лівреєю називали особливий одяг слуг із гербом господаря, а ще — плату сюзерена своєму васалу за службу. **Ліврейний почет** — це, по суті, загони найманців, що отримували плату від свого лорда на основі попередньо укладеного письмового договору. Старі традиції та чесне слово, на чому трималася система васалітету, уже сприймалися як недостатні. Феодалізм в Англії відходив у минуле.

- Як епідемія чуми потрапила до Європи? Чому вона була надзвичайно спустошливою?

Битва під Таутоном 29 березня 1461 р. — найкривавіша битва війни Червоної та Білої троянд, що відбулася поблизу Йорка. Ймовірні втрати з обох сторін сягали 28 тис. осіб, що становило близько 1% населення Англії (сучасне зображення)

Генрі VII

Війна Червоної та Білої троянд (1455–1485)

Причина

- Конфлікт між впливовими родами Йорків (символ — біла троянда) та Ланкастерів (червона троянда) за англійський престол.

Наслідки

- Початок правління династії Тюдорів;
- фізичне знищення більшості старої аристократії;
- збільшення ролі у суспільстві та політиці аристократів, які служили королю;
- руйнація феодальної системи;
- розорення господарства Англії.

Висновки

Саме по собі правління нащадків Генрі III не можна назвати вдалим, проте саме в цей час у політичній системі Англії було закладено ті основи, на яких вона тримається і донині. Ними стали створення «Великої хартії вольностей» та скликання першого англійського парламенту. Зміни, що поступово накопичувались в англійському суспільстві, поряд із наслідками війни Червоної та Білої троянд, сприяли руйнуванню феодальних відносин.

Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Між ким тривала війна Червоної та Білої троянд? Чому вона отримала таку назву? **2.** Коли вперше скликали англійський парламент? **3.** Хто очолював селянське повстання 1381 р.? **4.** Коли схвалили «Велику хартію вольностей»? Чи став король виконувати її умови? **5.** Чому короля Джона прозвали Безземельним? **6.** З якою метою Генрі VII взяв за дружину представницю роду Йорків?

Опрацюйте разом

1. Обговоріть у парах: що таке Велика хартія вольностей. Чому англійці вважають її появу початком затвердження своїх прав і свобод? **2.** Порівняйте структуру та повноваження англійського і французького станово-представницьких органів. **3.** Які наслідки «чорна смерть» мала для англійського суспільства? **4.** Чому в Англії спалахнула війна Червоної і Білої троянд? До яких наслідків вона призвела? **5.** Що таке ліврейний почет? Чому він виник? **6.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: «Чи можна визначити переможця у війні Червоної та Білої троянд?».

ТЕМА 6. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

Пригадайте:

1. Як було організоване управління імперією Карла Великого? Які це мало наслідки? 2. Хто такі вікінги? Завдяки чому вони увійшли в історію?

1. Народження Священної Римської імперії

Як ви вже знаєте, Верденський поділ 843 р. заклав основи трьох сучасних держав: Франції, Італії та Німеччини. Спочатку східна частина колишньої імперії Карла Великого називалася Східним Франкським королівством. Але насправді це королівство складалося із п'яти герцогств, які постійно боролися між собою, мало зважаючи на верховного правителя — короля з династії Каролінгів. Попри те, вони змогли успішно відбити напади вікінгів. Однак наприкінці X ст. зі сходу прийшов новий небезпечний ворог — кочові племена угорців або мадярів. Вони осіли на великій рівнині на схід від земель королівства і постійно влаштовували набіги на своїх сусідів.

Для організації захисту герцоги вирішили об'єднатись, і в **919 р.** обрали собі нового короля — саксонського герцога **Генріха I Птахолова** (919–936). Від цієї події бере свій відлік історія **Німецького королівства**. Генріх I зумів припинити чвари між знаттю в країні, а також організував оборону проти мадяр. Він наказав будувати невеликі фортеці — бурги та організував загони важкоозброєних кіннотників — лицарів.

Син Генріха I **Оттон I** (936–973) у 955 р. у **битві на р. Лех** розбив військо мадярів, чим остаточно припинив їхні набіги. Оттон I вірив, що зможе відновити Римську імперію Карла Великого, а тому прагнув, подібно до свого славетного предка, бути коронованим у Римі з рук Папи Римського. Тому в 961 р. Оттон I здійснив похід до Італії, підтримав папу Іоанна XII в боротьбі проти непокірних васалів і повернув йому втрачений папський престол. За це вдячний папа коронував Оттона I як римського імператора.

Подальша історія Священної Римської імперії була тісно пов'язана з християнством та Церквою. Влада імператора освя-

Генріх I Птахолов

Генріх I Птахолов отримав своє прізвище через кількадесять років після своєї смерті. У XII ст. з'явилась оповідь про те, що гінці зі звісткою про обрання його королем застали Генріха за ловом птахів. Невідомо, наскільки достовірним є цей переказ, принаймні в інших історичних джерелах згадується, що Генріх любив полювати.

► Віднайдіть на карті церковні володіння на території Священної Римської імперії. Про що це може свідчити?

❗ **Світський** — окремий від будь-якої релігії чи церкви.

❗ **Інвеститура** — частина церемонії васальної клятви, під час якої сеньйор передавав васалові предмет (грудку землі, жезл, кинджал, рукавичку тощо), що символізував земельний наділ, який той отримував. У Священній Римській імперії між імператором та папою розгорнулася боротьба за те, хто мав надавати земельні наділи духовним особам і отримувати від них васальну клятву.

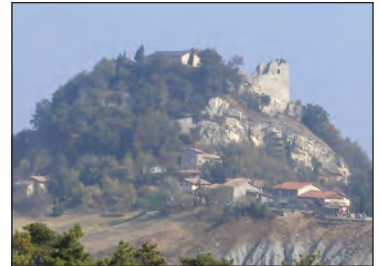
чувалась Церквою; він мав виступати захисником релігії, а ще — оберігати ввірені йому території від зовнішніх загроз. Водночас імператори та папи постійно боролися за те, чия влада є верховною — духовна чи світська. Наприклад, імператор **Генріх IV** (1050–1106) зазнав пригноблюючої поразки в боротьбі з папством за інвеституру і був відлучений від Церкви. Він мусив вимолювати прощення у папи: три дні голодний і босий імператор очікував дозволу на зустріч із папою Григорієм VII, а прощення вимолював на колінах.

За правління іншого імператора, Фрідріха I Барбаросси (1122–1190), його державу стали називати **Священною Римською імперією**. Це, на думку імператора, мало підкреслити його незалежність від папи. Фрідріх I також намагався вести військові дії проти пап. Він програв, але встиг завоювати північну область Італії — Ломбардію.

Нащадок Барбаросси **Фрідріх II** (1220–1250), навпаки, вирізнявся нетиповим для свого часу прохолодним ставленням до релігії. Він так затя-

Корона імператора Священної Римської імперії

Руїни Каносського замку (сучасний вигляд)

❗ Папа Римський Григорій VII (1073–1085) провів низку церковних реформ; серед іншого йшлося про скасування інвеститури. Це викликало обурення імператора Генріха IV, який не бажав втрачати свою владу над єпископами. Він розпочав політичну боротьбу проти папи. У відповідь той відлучив імператора від Церкви. Цим скористалися невдоволені Генріхом IV німецькі феодала та власні діти, розпочавши повстання проти імператора.

За такої ситуації Генріху IV не залишилося іншого виходу, як шукати примирення з папою. Холодної зими 1077 р. імператор із невеликим почтом прибув до резиденції папи в замку Каносса на півночі Італії. Протягом трьох днів Генріх IV був змушений стояти босоніж, в одязі спокутного грішника, перед ворітьми замку, доки Григорій VII його пробачив. Відтоді слово «Каносса» стало символом підкорення світської влади духовній, а вислів «ходіння в Каноссу» означає глибоке приниження переможцем переможеного.

гував з початком чергового хрестового походу, що папа наклав на нього відлучення від Церкви. Але Фрідріх II навіть і не спробував зняти його з себе. Натомість імператор вирушив до Святої землі, де мирно домовився із султаном Єгипту про передачу Єрусалима та інших святих місць на п'ять років під владу християн. Папа був настільки розлючений, що навіть відлучив від Церкви і місто Єрусалим. До кінця життя Фрідріх II так і не помирився з папою, який називав його антихристом і сином диявола.

Фрідріх II не любив Німеччину і майже все своє життя провів у Сицилійському королівстві, яке перетворив на могутню централізовану державу. Розкіш палацу Фрідріха II нагадувала двір арабського халіфа. На вулиці міста і в мандрівки королівством імператор виїздив у супроводі воїнів на індійських слонах і верблюдах. Фрідріх II приділяв увагу й розвитку освіти. За його наказом 1224 р. в Неаполі заклали університет — перший університет, заснований світською владою.

- ▶ Хто був засновником Німецького королівства?
- ▶ Пригадайте, що таке інвеститура.

2. Німецький «наступ на Схід»

На схід від земель Священної Римської імперії, у межиріччі Ельби та Одера і на узбережжі Балтійського моря, мешкали західнослов'янські язичницькі племена. Вони не мали власної держави. Спочатку їх невдало намагалися завоювати Генріх I й Оттон I. Новий наступ на ці землі розгорнувся в середині XII ст.: у 1147 р. Папа Римський дозволив німецьким хрестоносцям здійснити Хрестовий похід не в Палестину, а на землі слов'ян-язичників. Хрестоносцям легко вдалося захопити ці території, оскільки вони переважали в силі. На спустошених землях постало маркграфство Бранденбург, центром якого в XIII ст. стало місто Берлін.

У XIII ст. починається німецька колонізація Балтійських земель, що були заселені балтськими племенами. Німецькі купці першими проклали шлях у ці зем-

Фрідріх II

Кафедральний собор в Палермо, Сицилія, де похований Фрідріх II (сучасний вигляд)

Слон — подарунок Фрідріху II від єгипетського султана. Середньовічна мініатюра

лі, за ними рушили місіонери, а згодом і лицарі. Вслід за ними на схід подалися німецькі селяни, ремісники, яких феодалі заохочували всілякими пільгами. Місцеве населення винищувалося або витіснялося. У 1201 р. на землях племен лівів була заснована Рига, яка згодом стала центром нової німецької землі — Лівонії.

Новозасновані німецькі держави ворогували із сусідніми руськими князівствами — Новгородом, Псковом та Полоцьком. Після поразки у битві на Чудському озері («Льодове побоїще», 1242 р.) німці були змушені зупинити свій «наступ на Схід».

У 1231 р. почалося підкорення балтського племені пруссів. Головну роль у їхньому завоюванні відіграв Тевтонський орден, запрошений у Балтію польським герцогом Конрадом Мазовецьким, володіння якого найбільше страждали від набігів пруссів. На підкорених землях тевтонці створили сильну державу, яка незабаром стала загрозою як для Польщі, так і для руських князівств. У 1238 р. в битві під Дорогочином галицько-волинський князь Данило Романович завдав їм першої серйозної поразки. У **1410 р.** об'єднане військо Польщі та Литви завдало поразки тевтонським лицарям у **битві під Грюнвальдом**, а землі ордену стали васально залежними від польського короля.

Німецька колонізація відбувалася не лише за допомогою сили зброї. Правителі країн Центрально-Східної Європи запрошували німецьких селян, ремісників та шахтарів у свої володіння з надією, що їхні знання та досвід допоможуть розвитку міст та ремесел. Так у багатьох містах з'явився значний про шарок німецького населення.

- Землі яких племен завоювали німецькі лицарі?

3. Організація влади у Священній Римській імперії

У X–XIII ст. до складу Священної Римської імперії належали території сучасних Німеччини та Чехії, значна частина Італії та королівство Бургундія. Проте управління цими величезними територіями відбувалося приблизно так, як і за часів Карла Великого.

Імперія складалася з численних князівств і графств, кожне з яких мало власну систему управління та закони, причому вони нерідко могли суперечити імператорським розпорядженням. Німецькі князі були повновладними господарями у своїх володіннях. Так, наприклад, відкриття дороги через перевал Сен-Готард в Альпах перетворило Рейнську долину на популярний торговий маршрут, тож

*Битва під Грюнвальдом
(сучасне зображення)*

місцеві князі піднімали плату за проїзд своїми землями, поки вона не досягла космічних розмірів.

Крім того, феодали часто повставали проти імператора, а ще постійно влаштовували міжусобні війни. Починаючи з XIII ст., князівства фактично перетворилися на маленькі самостійні держави, а імператор виконував радше церемоніальні функції. Проте за ним зберігався обов'язок здійснювати правосуддя — судових органів в імперії не існувало до кінця XV ст. Так само не було й столиці та впорядкованої системи управління імперією: адміністративні й фінансові органи мігрували по всій країні вслід за імператором та його почтом.

Імператор разом з усім своїм двором постійно подорожував власними володіннями, вирушаючи туди, де справи вимагали його присутності, або ж туди, де можна було розважитися.

Цікаво, що імператорський престол у Священній Римській імперії не передавався у спадок — імператора обирали. Порядок обрання імператора визначала **Золота булла**, видана у **1356 р.** імператором **Карлом IV** (1346–1378). Згідно з нею спочатку більшістю голосів сім **курфюрстів** (князів-виборщиків; від нім. *Kür* — «вибір» і *Fürst* — «князь») обирали короля, якого Папа Римський потім вже коронував як імператора Священної Римської імперії.

! **Золота булла** — у Візантійській імперії золотою печаткою (латинською мовою — буллою) скріплювались найважливіші державні документи. Цю традицію перейняли і західноєвропейські володарі.

Золота булла закріплювала право князів на вищий суд у межах своїх володінь, карбування власної монети, відкриття шахт, що добували золото і срібло. Дозволялося вести «законно оголошені» війни. Проте війни васалів проти сюзерена заборонили. Фактично закріплювався наявний стан речей у Священній Римській імперії. Золота булла стала основною для видання законів імперії аж до її ліквідації у 1806 р. З **1512 р.** імперія стала називатися **Священною Римською імперією німецької нації**.

- Який документ закріплював феодальну роздробленість Священної Римської імперії?

Тевтонські лицарі
(сучасне зображення)

Сторінка Золотої
булли 1356 р.

➔ Висновки

Священна Римська імперія утворилася із королівства східних франків, що виникло внаслідок Верденського поділу. Її особливістю став тісний взаємозв'язок між релігійною та світською політикою. Також, на відміну від Англії та Франції, тут не відбулося централізації державного управління. Навпаки, Золота булла 1356 р. закріплювала феодальну роздробленість імперії.

Німецький «наступ на Схід» мав форму хрестових походів, але за суттю був одним із напрямів зовнішньої колонізації у Європі.

Золота печатка, яка скріплювала Золоту буллу

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

- Внаслідок яких подій на Заході з'явилася нова Римська імперія? Хто став першим імператором нової імперії?
- За правління якого імператора Римська імперія стала називатися Священною?
- Що стало причиною конфлікту між Папою Римським Григорієм VII та імператором Генріхом IV?
- Назвіть дату битви під Грюнвальдом. Чому вона відбулась? Якими були її наслідки?
- Які права мали феодалі Священної Римської імперії згідно із Золотою буллою?
- За матеріалами підручника і додатковими джерелами підготуйте короткі презентації або повідомлення про цікаві факти з історії та повсякдення Священної Римської імперії.

Опрацюйте разом

- На території розселення яких племен здійснювався німецький «наступ на Схід»? Якими були його результати?
- Обговоріть у парах, що було основною причиною боротьби між папами та імператорами.
- Розкрийте суть вислову «ходити в Канносу».
- Порівняйте організацію влади у Священній Римській імперії та Франції на середину XIV ст.
- Обговоріть у групах: з чим пов'язані зміни в назві імперії: Римська імперія — Священна Римська імперія — Священна Римська імперія німецької нації.
- Завершіть таблицю в робочому зошиті.

Правитель	Роки правління	Характеристика
		Організував успішну оборону проти нападів угорців
Оттон I		
	1050–1106	Зазнав принизливої поразки у боротьбі за інвеституру
		Завоював Ломбардію
Фрідріх II	1220–1250	
		У 1356 р. видав Золоту буллу

ТЕМА 7. ІТАЛІЙСЬКІ ТОРГОВЕЛЬНІ РЕСПУБЛІКИ

Пригадайте:

1. Хто такі міньяли? 2. З чим був пов'язаний розвиток банківської справи у середні віки?

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
r317.pdf

1. Венеція та Генуя

Територія Апеннінського півострова у середні віки не була об'єднаною. Південь був завойований нормандцями, які утворили тут Сицилійське королівство, у центрі розмістилася **Папська область** — держава, якою правили римські папи, північ належала Священній Римській імперії. У XI–XII ст. на півночі у ході комунального руху з'явилися незалежні міста, які жили з міжнародної торгівлі: Флоренція, Генуя та Венеція.

Особливістю середньовічної торгівлі стало те, що морські перевезення були набагато швидшими, дешевшими та навіть безпечнішими, ніж сухопутні. Високі мита та побори на землях феодалів, закон, згідно з яким усе, що потрапило на землю феодала, вважалося його власністю (тобто якщо з воза впав товар, він уже не належав купцю), відсутність нормальних доріг, напади розбійників — усі ці загрози підстерігали на суші. Тому з XI ст. все більше товарів стало перевозитися морем, що спричинило розквіт торгових міст Італії.

У XI–XIII ст. Венеція була підконтрольна Візантійській імперії. В обмін на перевезення імператорського війська її купці мали право безперешкодно торгувати на території Візантії. Спочатку містом правив герцог, якого призначали з Константинополя, а згодом венеціанці домоглися права самостійно обирати свого правителя — **дожа**.

Падіння Константинополя у 1204 р. «розв'язало руки» Венеції: вона захопила території на узбережжі Адріатичного моря та острови в Егейському.

За формою правління Венеція була аристократичною республікою. Венеціанці називали свою державу «найяснішою» — це був її титул на зразок титулів монархів інших європейських держав, а також «найтихішою», тому їй вдалося уникнути багатьох потрясінь.

Щоб бути знатною людиною у Венеції, достатньо було бути багатим. Тому венеціанська аристократія складалася з купців, розбагатілих моряків та солдатів. Але з XV ст. влада у Венеції зосередилася у вузькому колі найзаможніших родин.

Вулиця Венеції (сучасне зображення)

*Келих із муранського скла, XIV ст.
У XIII ст. венеціанці дізнались у Константинополі секрет виготовлення кольорового скла. Вони відкрили складовні майстерні на острові Мурано й ретельно слідкували за тим, щоб їхні секрети ніхто не розкрив*

! **Венеційська галера** — корабель з трикутним вітрилом та веслами. Завдяки формі свого вітрила він був надзвичайно маневреним. А завдяки веслярам не так залежав від примх погоди.

Для панування на торговельних шляхах республіці доводилося вести активну зовнішню політику. Для швидкого реагування на політичні зміни у Європі, які могли вплинути на становище республіки, венеціанці першими почали розсилати своїх послів до дворів європейських монархів. Їхнім головним завданням було повідомлення про події, що відбуваються в тих державах, де вони перебувають, а також шпигунство.

Венеціанська республіка мала великий військовий флот та сухопутну армію із найкращих найманців, яких лише можна було знайти в Європі.

Венеція збудована на болотах поблизу морського узбережжя. Замість вулиць тут канали. До середини XIX ст. у Венеції не було мостів — всі пересувались виключно на човнах. Найширший — Великий канал (сучасне зображення)

Мовою документа

Розповідь очевидця про оснащення галери, 1436 р.

«Там є широка вулиця... посеред якої море (канал)... а по одній стороні вікна в стінах будівель Арсеналу (склади)... Ось показала галера, яку на буксирі тягнуть інші судна, і з одних вікон на неї почали передавати канатне оснащення, з других — припаси, з третіх — зброю... і коли галера досягла кінця вулиці, вона вже була повністю оснащена».

1. Де будувалися венеційські галери?
2. Про що свідчить описаний спосіб спорядження галер?

Тривалий час єдиною співмірною за силами суперницею Венеції була інша торгова республіка — **Генуя**. Генуя контролювала Західне Середземномор'я і Чорне море, а Венеція — Східне Середземномор'я.

Генуя формально підкорялась імператорові Священної Римської імперії, але фактично була незалежним містом-державою. Кілька найзаможніших та

Організація влади у Венеції		
Орган влади	Сфера повноважень	Характеристика
Дож (<i>обирається довічно</i>)	Зовнішня політика, дипломатія Верховний полководець	Дож разом із «мудрецами» створювали зібрання вельмож, яке ухвалювало рішення щодо внутрішнього та зовнішнього життя за згодою Великої ради
«Мудреці» (<i>вищі чиновники</i>)	Внутрішня та зовнішня політика	
Велика рада	Розроблення та ухвалення законів. Контроль над виконанням розпоряджень та законів	Складалася виключно зі знатних осіб. Рішення ухвалювалися шляхом голосування: кожен учасник мав кинути кульку до спеціальної урни
Міські чиновники	Питання внутрішнього життя та повсякдення міста	Частина чиновників входила до Великої ради
Рада десяти (<i>складається з 10 суддів</i>)	Необмежені повноваження. Головне завдання — зберегти республіканський устрій Венеції	Діяла таємно, збираючи доноси про можливі змови проти державного устрою. Таємно і надзвичайно жорстоко карала винуватців, зокрема дожив, чим наводила жах

найвпливовіших родин правили містом. Попри постійні чвари між сім'ями, Генуя тривалий час була однією з найбагатших держав у Європі.

Вона володіла численними різноманітними колоніями: часом це були окремі будівлі (торгові факторії), іноді — район у передмісті (як Галата під Константинополем), а ще подекуди генуезці контролювали цілі острови та узбережжя (Корсика і північна частина Сардинії). У Криму генуезькою колонією була Кафа (сучасна Феодосія). Проникнення генуезців в східні моря здійснювалося як за допомогою дипломатичних домовленостей, так і способом прямого військового вторгнення.

Поступовий занепад республіки розпочався у середині XIV ст. через політичну та економічну кризи. Спроби запровадити систему управління за венеціанським зразком не були успішними. Наприкінці століття Генуя потрапила у залежність від Франції. До середини XV ст. республіка остаточно втратила свій статус великої держави.

Генуезька фортеця поблизу Судака, Крим (сучасний вигляд)

Башта Галата, збудована у 1348 р. Вона виконувала функції донжона в генуезькому передмісті у Константинополі (сучасний вигляд)

2. Флоренція

Флоренція за доби Середньовіччя була одним із найбільш економічно розвинених міст Європи. Основою її багатства становило виготовлення і фарбування вовняних тканин — сукна. У середині XIV ст. майстерень цього профілю налічувалося понад 200. В них працювало близько 30 тис. осіб. Крім суконного виробництва, у Флоренції розвивалися виробництво шовкових тканин, обробка хутра та ювелірна справа. Флоренція також була найбільшим центром торговельно-лихварських і банківських операцій. Розташовані поряд із Римом флорентійські банки стали обслуговувати фінансові операції римських пап по всій Європі. Свідченням фінансової могутності Флоренції став золотий флорентійський флорин, який широко використовувався в міжнародній торгівлі.

Флорентійські золоті флорини

Флоренція, як і Венеція та Генуя, була республікою. Верховним органом влади була **сеньйорія**. До неї обиралося по одному представнику від семи старших цехів і по два представники від усіх 14-ти молодших цехів. Очолював сеньйорію **гонфалоньєр**, який під час війни ще й командував міським ополченням. Боротьбу за вищі посади в республіці вели декілька найбагатших родин міста. Від кінця XIV ст. найбільшого впливу в місті досягла родина Медичі. У 1434 р. правителем Флоренції майже на 30 років став **Козимо Медичі** (1389–1464).

Офіційно він не мав титулів, а йменувався простим громадянином Флоренції. Проте жодне рішення не проходило без його схвалення. Часто сеньйорія засідала в будинку Медичі. Для підняття свого авторитету в місті він зменшив податки з бідних прошарків суспільства, щедро роздавав милості. Для боротьби проти політичних ворогів і суперників Козимо широко користувався своїм правом призначати індивідуальні податки, якими просто розорював їх. Він уникав кровопролиття, а найбільшим покаранням було вигнання з міста.

Наступники Козимо, особливо його внук **Лоренцо Щедрий** (1469–1492), уже не приховували своєї першості в місті. Пишні палаці, королівський спосіб життя поєднувалися із широким меценатством. Лоренцо скуповував і збирав грецькі й латинські рукописи, античні скульптури та інші цінні речі. На його пенсії жило чимало митців — письменників, поетів, художників. Для проведення своїх фінансових операцій Медичі не соромився використовувати й державну скарбницю.

Козимо Медичі

Поступово авторитет родини зростав у всіх країнах Європи. У 1537 р. її представники отримали титул великих герцогів Тоскани. Із цієї родини вийшли знамениті папи римські, зокрема Лев X, французькі королеви Катерина й Марія Медичі.

- ▶ Як називалася флорентійська золота монета?

➔ Висновки

У добу Середньовіччя в Італії розквітли міста-республіки: Венеція, Генуя та Флоренція. Венеція, Генуя контролювали всю міжнародну морську торгівлю у Середземному морі. Флоренція стала багатою завдяки виробництву вовняних тканин.

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Назвіть наймогутніші міські республіки на території Італії. На чому базувалась їх могутність?
2. Яку частину Середземномор'я контролювала Генуя?
3. Яка італійська торговельна республіка мала колонію в Криму? Назвіть її.
4. Де правила династія Медичі? Чим вона уславилась?
5. Чому Венеція розсилала дипломатів та шпигунів до інших країн?
6. Виробництво та продаж якого товару становив основу прибутків Флоренції?

Опрацюйте разом

1. Складіть у парах перелік причин, з яких Венеція тримала потужний військовий флот та армію найманців.
2. Фактичними правителями якого міста була родина Медичі? Завдяки чому ми можемо зробити висновок, що саме вони правили містом, попри те, що формально вони були пересічними громадянами міста?
3. Якими були причини розквіту морської торгівлі у середньовічній Європі?
4. Чому для Венеції важливим було контролювати джерела прісної води та будівельного лісу?
5. У якому столітті Генуя панувала на Середземному морі?
6. Обговоріть у групах, чому венеціанці боялися посилення влади дожа та всіляко намагалися її обмежити і створили окремий орган влади тільки для захисту республіканського ладу.

Практичне заняття №3.

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
PZ3.pdf

Підготовка до оцінювання за матеріалами розділу III «Європейське суспільство і держави в X–XV ст.»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
UZ3.pdf

Завдання для тематичного оцінювання

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
TO3.pdf

РОЗДІЛ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ТЕМА 1. ЦЕРКВА В СЕРЕДНІ ВІКИ

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
r411p1.pdf

§ 1. Церква та релігія у середні віки

Пригадайте:

1. Що таке Реконкіста? Чому вона велась? 2. Що таке інтердикт?

1. Церковна схизма 1054 р.

У середньовічній Європі Церква та релігія відігравали надзвичайно велику роль. Не було такої сторони життя тогочасної людини, яка була б повністю відділена від релігії. Існування світу та природні явища, правила поведінки людини, уявлення про життя та смерть, суспільний устрій, навіть порядок роботи та відпочинку — все це регулювалось релігійними правилами. Культура теж була просякнута релігією. У середні віки ще не існувало поняття нації. Люди ставилися до інших людей за принципом «свій — чужий», і сповідування однієї релігії тут відіграло вирішальне значення.

У християнстві тому, що буде з людиною після смерті, надавалося більше значення, ніж її земному життю. Тому дотримання релігійних приписів, а також служіння Богу вважалося набагато важливішим за будь-які господарські заняття. Відтак Церква була могутньою політичною, економічною та духовною силою.

Християнська Церква не мала єдиного правителя — було п'ять патріархів — Константинопольський, Александрійський, Антіохійський, Єрусалимський

Першим римським єпископом вважали одного з найближчих учнів Ісуса Христа — апостола Петра, тому всі папи вважали себе наступниками цього апостола. Перехрещені золотий і срібний ключі апостола Петра стали першим символом папської влади. Другим символом є тіара — головний убір, який папа одягає під час урочистостей. Основою папської тіари є митра — особливий високий головний убір. Символами влади єпископів також є перстень та особливий посох.

і Римський. Кожен з них стояв на чолі церковної ієрархії у своєму регіоні. Проте під час арабо-мусульманської експансії деякі з цих патріархів втратили своїх прихожан, тоді як інші, наприклад римський, навпаки, збільшили владу і політичний вплив. Римського патріарха стали називати, як і верховного жерця Давнього Рима, великим понтифіком чи «батьком Церкви» (папою).

Значення і вплив християнської Церкви на державні справи та суспільне життя Заходу і Сходу були різними. На Заході християнська Церква намагалася заступити зруйновані варварами державні структури, а на Сході вона була частиною єдиного механізму державного управління. Різниця й саме духівництво: західне значно поступалося освіченістю східному.

Суперечки між церковними ієрархами Заходу і Сходу **1054 р.** призвели до розколу (схизми). Папа Римський і Константинопольський патріарх прокляли один одного. Відтоді єдина християнська Церква розділилася на римо-католицьку і православну.

- ▶ Що таке схизма?
- ▶ Скільки патріархів було до церковного розколу?

2. Духівництво

Духівництво у Католицькій церкві	
Біле	Чорне
Диякони та священники	Монахи (ченці), абати, єпископи і архієпископи, кардинали, Папа Римський

- !** **Церковна ієрархія** — непорушний ієрархічний порядок трьох ступенів священства у Церкві: єпископ (найвищий), священник, диякон.
- !** **Єпархія** — адміністративно-територіальна одиниця поділу у християнській Церкві. Якщо єпархію очолює єпископ, її ще називають єпископством, якщо архієпископ — архієпископством, митрополит — митрополією, патріарх — патріархією.

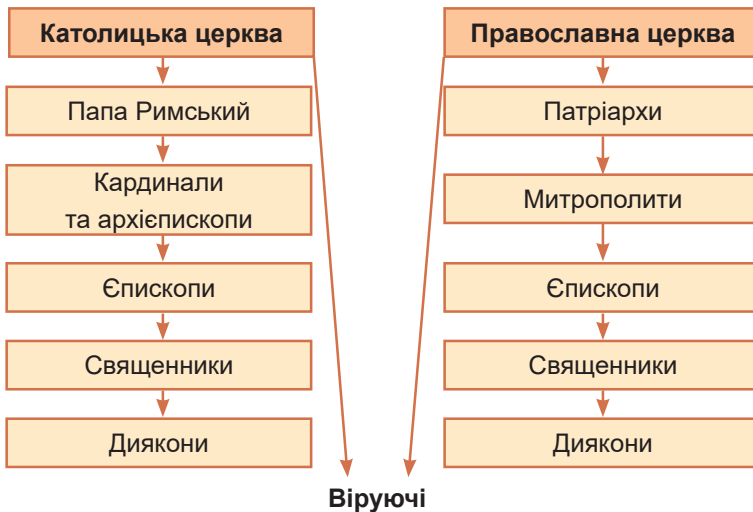
Священники несли християнську віру членам парафії, до якої входило кілька сіл або кварталів міста. Парафіяни сплачували особливий податок на утримання церкви — десятину. Кілька церковних парафій об'єднувалися в єпископство, очолюване єпископом. Єпископства об'єднувалися в архієпископства. Єпископи підпорядковувалися Папі Римському.

Чорне духівництво (чернецтво) зародилося на Сході, у Єгипті. Його засновник, Святий Антоній, 21 рік провів самотником у єгипетській пустелі. Під час однієї зі своїх мандрівок пустелею він побачив янгола, котрий працював, потім молився і знову працював. «Роби так, як я, — сказав він Антонію, — і ти врятуєшся». Антоній став робити так, як наказав янгол. До нього приходили люди, які чули про

його святість, і селилися поряд. Так виникла одна з перших чернецьких громад. Засновником західного чернецтва вважають Св. Бенедикта, який жив у першій половині VI ст. Він, за прикладом східних ченців, склав для західних ченців статут — правила життя, основою якого також були праця і молитва.

Ченці відмовлялися від мирського життя, яке заважало зосереджуватися на молитвах, і жили окремо від інших людей — у горах, пустелях або лісах. Якщо ченці селилися поряд із людськими оселями, наприклад, у містах, то вони відокремлювалися від інших людей високими мурами й утворювали свою громаду — **монастир**. На Заході великі монастирі стали називати **абатствами** (а їхніх керівників — абатами); на Сході — **лаврами**. За раннього Середньовіччя монастирі стали центрами християнської культури й освіти. У IV–VI ст., коли руйнувався і зникав старий світ, християнська Церква поступово перетворювалася на впливову силу, що заклала підвалини для формування нової європейської цивілізації.

► Що заснував Святий Антоній?

Церковна ієрархія

3. Католицька церква в XI–XV ст.

Як на Заході, так і на Сході Церква залежала від світських володарів. У Західній Європі церковні посади забезпечували чималі прибутки, тож герцоги і графи надавали їх своїм родичам і друзям. Духівництво, за свідченнями сучасників, набагато більше уваги приділяло примноженню свого багатства, ніж порятунку душ вірян. Але серед церковнослужителів знайшлися ті, хто прагнув змінити цю ситуацію.

Монахи **абатства Клюні**, що розташовувалося на сході Франції, з-поміж інших монастирських громад вирізнялися аскетичним (дуже скромним) спо-

Католицька і Православна церкви мали певні відмінності. По-перше, у догматах віри. Православна церква не визнає вчення про головування папи і його непогіршимість, відкидає використання індульгенцій (звільнення від гріхів за плату). Православ'я визнає існування лише пекла і раю, а католицизм також проголошує існування чистилища. Згідно із вченням Православної церкви Святий Дух сходить лише від Бога-Отця, а католики вірять, що і від Отця, і від Сина.

По-друге, в обрядах. Католики здійснюють хрещення обливанням, а православні — зануренням у воду; миропомазання в католиків здійснює лише єпископ і тільки над дорослими. Також у католиків у суботу піст. У православних є ікони, а в католиків немає, у них — живопис.

По-третє, в управлінні Церквою. У католиків існує посада кардинала; із IX ст. запроваджений целібат (заборона одружуватися). У православних священники поділяються на біле духовництво (можуть одружуватися) і чорне (шлюб забороняється).

По-четверте, у звичаях. У католиків богослужіння здійснюється лише латинською мовою і використовуються дзвоники для звертання уваги на найважливіші місця проповіді. До того ж, усі місця в Католицькій церкві сидячі, на відміну від Православної церкви.

собом життя. Цим вони завоювали авторитет та повагу в населення. У X–XI ст. клунійці вимагали вивести Церкву від підпорядкування світській владі та встановити сувору дисципліну для всього духовництва — від ченців до Папи Римського.

Клунійський рух, як його назвали, поступово поширювався. Деякі з клунійських монахів ставали єпископами, абатами й почали наводити лад у церковному житті. Нарешті один із них став **папою Григорієм VII** (1073–1085). Він провів низку реформ:

*Абатство Клуні
(сучасна реконструкція)*

- було встановлено новий порядок обрання римських пап **конклавом** — зібранням кардиналів (вищих духовних осіб Католицької церкви), що включало можливість втручання у вибори світських осіб;
- запроваджено **целібат** — заборону одружуватися для духовних осіб, чим забезпечувалась недоторканність земельних володінь Церкви, які раніше дехто з духовництва намагався залишити в спадок своїм дітям;
- скасовано право імператора чи короля затверджувати духовних осіб на церковні посади;
- заборонено **симонію** — продаж і купівлю церковних посад.

Тома Аквінський

Реформи, здійснені Григорієм VII, заклали підвалини могутності папства в наступні століття.

Великий вплив на розвиток католицизму мав **томізм** — учення, розроблене **Томою Аквінським** (1225–1274) і викладене ним у книзі «Сума теології» (теологія — вчення про християнського Бога та все, що з цим пов'язане). Кожен розділ твору містить обговорення певної філософської думки, її спростування й викладення того висновку, який автор вважає правильним. Згодом учення, розроблене Томою Аквінським, стало для Католицької церкви офіційним, оскільки містило декілька «доказів» існування Бога.

Тома Аквінський народився в знатній італійській родині. Виховувався в монастирі Св. Бенедикта Монте-Касіно, навчався в Неаполітанському університеті. Сім'я підтримувала його прагнення стати ченцем, але до того часу, поки не дізналася, що він хоче пов'язати свою долю з жєбруцим орденем Св. Домініка. Попри заборону, Тома втік із дому і вступив до домініканського ордену. Будучи монахом, він навчався в Парижі та Кельні.

Святий Домінік, картина художника Ель Греко, бл. 1600 р. Святий Домінік — засновник ордену домініканців — вдягнений у відповідне вбрання свого ордену. Кожен чернечий орден носив вбрання певного зразка

Тома Аквінський вперше поєднав теологію та філософію. Він стверджував, що найвищою істиною у світі є Бог, від якого походять всі інші «правильні», «істинні» цінності та закони, зокрема закони співжиття людей у суспільстві. Найвищою християнською чеснотою Тома називав любов, а метою існування будь-якої земної влади — дотримання правил моралі, уникнення крайнощів і досягнення загального блага.

У XIII ст. у католицтві відбулася ще одна важлива зміна, яка пов'язана з виникненням **жєбруцих чернечих орденів**. У ранньому Середньовіччі монахами ставали ті люди, які прагнули сховатися за монастирськими стінами від, як вони вважали, грішного світу. Нові ж ордени **домініканців** та **францисканців**, навпаки, жили серед людей, проповідуючи і наставляючи їх у християнській вірі так, щоб це було доступно та зрозуміло якнайширшому колу вірян. Згодом з'явилося досить багато подібних орденів. Монахи цих орденів не мали власності, а жили

за рахунок пожертв. Засновника ордену францисканців Франциска Асизького у середні віки дуже шанували.

- ▶ Поміркуйте, чому жебрущі чернечі ордени отримали таку назву.
- ▶ Хто такий Тома Аквінський? Що він уважав за головне завдання земної влади?

З початком XIV ст. Європа вступила в період, що відзначався всілякими бідами й катастрофами, які засвідчили глибоку кризу середньовічного європейського суспільства. Ця криза не оминула й Церкву.

Приводом стала суперечка між канцлером і хранителем королівської печатки Французького королівства Гійомом Ногарою, який ударив по щоді залізною рукавицею Папу Римського Боніфация VIII. Не витримавши образи, папа через декілька тижнів помер. Його наступник, як уже згадувалося, переніс папську резиденцію до міста Авіньйон, яке, хоча й належало Неаполітанському королівству, з усіх боків було оточене володіннями французького короля. Так папська влада потрапила під французький вплив.

Авіньйонський полон пап тривав 70 років. Але повернення пап до Рима призвело до нового конфлікту — **Великої схизми**. Через політичні суперечки сталося так, що у світі з'явилося два папи — один в Авіньйоні, а другий — у Римі. Ніхто не знав, який же папа справжній і, відповідно, хто мав претендувати на посади єпископа та ін. Католицька Європа розкололася. Всі спроби домовитися закінчилися лише новими взаємними образами. У 1414 р. в Констанці було скликано новий собор, який нарешті розв'язав цю складну проблему.

Розбрат у Церкві знову викликав сумніви щодо правильності того шляху до спасіння, який пропонувала Католицька церква. Серед широкого загалу знову почали розповсюджуватися думки про необхідність реформування Церкви. Найбільший рух за оновлення Церкви вибухнув у Чехії у XV ст. Він був придушений, але став попередженням для Католицької церкви, що головна причина невдоволення не усунута, і на неї ще чекають складні часи.

- ▶ Що таке Велика схизма?

Схвалення статуту францисканців папою Інокентієм III. Джотто, 1295 р.

4. Боротьба з єресями

У середні віки не бракувало й тих, хто розумів віру не так, як було передбачено церковними догматами (законами). Тих людей, які свідомо відмовлялися дотримуватися законів Церкви, називали **єретиками**, а ті вчення, які вони сповідували, — **єресями**.

Єресі виникали ще на початку християнства. Перші церковні собори (тут — зібрання вищих церковних ієрархів) IV–V ст. засуджували єретичні вчення, але ці церковні суперечки більше стосувалися самої Церкви, а не широкого загалу вірян. У XI–XIII ст. творці нових релігійних вчень, які суперечили поглядам Церкви, «йшли в народ» і часто знаходили у нього відгук та підтримку. Це фактично змушувало Католицьку церкву невідступно їх переслідувати і жорстоко карати, інакше вона б втратила свій вплив на цілі народи.

Так, на півдні Франції, у регіоні Прованс у XI–XIV ст. масово поширилась єресь **катарів** (латин. — «чисті»), або **альбігойців** (від назви міста Альбі). Катари вва-

Страта єретиків на вогнищі.
Середньовічна мініатюра

жали, що світ поділений на дві частини: «чисту», створену Богом, та «нечисту», породжену дияволом. За диявола вони вважали Бога, так як він описаний у Старому Завіті. Катари створили власну церковну ієрархію зі служителів, які називали себе «досконалими». Католицьку церкву вони вважали слугою диявола. Ясна річ, що такого підходу до тлумачення віри Церква стерпіти не могла.

Попри все, римські папи розуміли, що самими заборонами та переслідуваннями не вдасться досягти успіху. Тому до заселених катарами регіонів було направлено проповідників із жєбрущих орденів, а також створено церковний суд — **інквізицію** (від латин. inquisitio — розслідування). Саме інквізиція мала вирішувати, чи є людина єретиком; при розслідуванні нерідко застосовувалися жорстокі тортури. Якщо людина визнавала себе винною і відрікалася від хибного вчення, їй призначали покарання, і в більшості випадків вона залишалася живою. Якщо ж підсудний не відрікався від єресі, інквізиція оголошувала вирок, після чого передавала звинуваченого, як це називалося, «до рук короля», тому що формально лише король мав право здійснюва-

ти правосуддя. Насправді ж це означало спалення єретика на вогнищі. Така стра- та завжди приваблювала сотні глядачів.

Катари виявилися настільки числен- ними та невідступними у своїх переко- наннях, що у 1209–1244 рр. проти них організували низку військових походів, за прикладом хрестових. В історію вони увійшли як **Альбігойські війни**. Ці війни стали похмурою сторінкою в істо- рії Франції: хрестоносці жорстоко роз- правлялися з тими, кого вони вважали єретиками.

Катари жили в одних містах з като- ликами, коли влітку 1209 р. хрестоносці увірвалися до міста Безьє. Один із них запитав католицького абата Арно Аморі, як відрізнити католиків від катарів. Абат відповів: «Убивайте всіх! А Господь ви- знає своїх». Жертвами стало все населен- ня міста — 22 тис. осіб.

Після взяття Безьє хрестоносці руши- ли до замку Каркасон. Після тривалої облоги було домовлено, що всі жителі, у тому числі катари, зможуть без зброї по- кинути місто. Володар міста граф Трен- кавель мав бути заручником у таборі хрестоносців до тих пір, поки останній житель не покине Каркасон. Але Тренка- веля запроторили у вежу, де він і помер через кілька місяців. Його ім'я шанують в наші дні — як людини, яка пожертвувала собою заради порятунку інших.

► Що таке автодафе?

➔ Висновки

Релігія та Церква відігравали надзвичайно важливу роль у житті середньовіч- ної людини та суспільства. Проте з часом на Заході та Сході накопичувалися відмінності у розумінні віри. Зрештою, у 1054 р. це закінчилося церковним розколом (схизмою). Так на Заході виникла католицька, а на Сході — право- славна церква.

У розвитку Католицької церкви важливу роль відіграли клонійський рух, ре- форми Папи Римського Григорія VII та діяльність Томи Аквінського.

Методи боротьби з єресями та єретиками

Інквізиція, ана- феми (відлучен- ня від Церкви), автодафе (цере- монія оголошен- ня та виконання вироку інквізиції), хрестові походи

Діяльність духов- но-лицарських та жебрущих орденів, проповідництво, боротьба з вада- ми церковнослу- жителів

*Вигнання катарів з Каркасона.
Середньовічна мініатюра*

У середні віки Католицька церква великого значення надавала боротьбі з хибними релігійними вченнями — ересями. Для цього було створено жєбрущі чернєчі ордени, інквізицію, організувалися хрєстові походи.

Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Яку роль відігравала Церква в житті середньовічного суспільства? **2.** Очіником якої Церкви був Папа Римський? **3.** За що виступали представники клюнійського руху? **4.** Назвіть основне заняття чєнців і жєбрущих ордєнів. Назвіть два найвідоміші жєбрущі ордени. **5.** Чим відзначився 1054 р. у церковному житті Європи? **6.** Хто такі альбігойці? У чому полягали причини їхнього конфлікту з Католицькою церквою?

Опрацюйте разом

1. Охарактеризуйте становище християнської Церкви у Середньовіччі. **2.** Якими були наслідки клюнійського руху для Католицької церкви? **3.** Обговоріть у групах, якими могли бути причини розколу єдиної християнської церкви на католицьку і православну. **4.** Обговоріть у парах: чому масове поширення ересі було небезпечним для Католицької церкви. **5.** Що таке інквізиція? З якою метою її впровадили? Пригадайте, де раніше у цьому курсі історії вже згадувалась її діяльність. **6.** Коли відбувались Альбігойські війни? Засновуючись на раніше отриманих знаннях, спробуйте визначити мотиви їх учасників.

ТЕМА 2. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
r412.pdf

Пригадайте:

Якою була роль Церкви у середньовічному суспільстві?

1. Середньовічні університети

У ранньому Середньовіччі освіта у житті людей займала далеко не головне місце. Переважна більшість населення Європи не вміла ані читати, ані писати, а всі необхідні знання передавалися усно.

Майже всі грамотні люди належали до духовенства і жили при монастирях. Проте і тут рівень освіти був таким, що монахи, недосконало знаючи латину, нерідко перекручували зміст Біблії. Тим не менш, саме монастирі були центрами середньовічних освіти та науки. При монастирях та церквах діяли так звані нижчі школи, де навчали читанню, письму та основам релігії (катехізис).

З X ст., коли життя у Західній Європі стало трохи спокійнішим і почало відроджуватися господарство, з'явилася зацікавленість і в освіті. Вона почала виходити за межі монастирів. При своїх резиденціях єпископи, які потребували освічених помічників, організовували школи середнього рівня — колегії (колегіуми). У них вивчали сім «вільних мистецтв» — граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію й музику. Перші три науки склали «тривіум» — базовий рівень освіти, завдяки якому людина могла читати і розуміти Біблію та грамотно формулювати свої думки. Наступні чотири «мистецтва» називались «квадривіум». Після їх вивчення людина вважалася справжнім ученим.

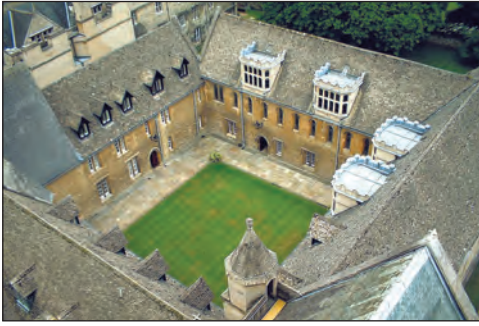
Починаючи від XI ст., у Європі зароджуються вищі школи, які згодом назвали **університетами** (від латин. *universitas* — сукупність). Нерідко університети виникали на основі середніх шкіл. Процес перетворення школи на

*Студенти на лекції.
Середньовічна мініатюра*

*Студенти Болонського університету.
Середньовічний горельєф*

Будівля XIII ст. — частина Оксфордського університету (сучасний вигляд)

Студенти з різних країн та різного віку слухають лекцію професора, який виступає з підвищення — кафедри. Вони можуть ставити професорові питання та навіть сперечатися з ним (сучасне зображення)

університет був тривалим: крім приміщення, викладачів та бібліотеки, обов'язково був потрібен привілей від верховної влади.

В університетах навчалися люди з різних країн та різних станів. Там вони об'єднувалися в єдину вчену корпорацію, що гуртувала професорів і студентів; тут зважали не на твоє походження, а на наукові здобутки (тому студенти називали свій університет «*альма матер*» — матір-годувальниця). Процес складання корпорацій перших університетів тривав десятиліттями. Настільки ж тривалим був шлях до здобуття папського чи імператорського привілеїв.

Університетський привілей передбачав, що віднині члени його спільноти підпорядковані не світській чи духовній владі, а виборній університетській верхівці.

Перші університети виникли в італійських містах Салерно та Болонья. Протягом XII–XIII ст. кількість університетів поступово зростала. Серед них найвідомішими були Паризький (Сорбонна),

Оксфордський і Кембриджський (Англія), Саламанкський (Іспанія) тощо. На початок XVI ст. у Європі налічувалося 65 університетів.

Викладання в університетах велося латиною, що давало студентам змогу почати навчання в одному університеті, а закінчувати в іншому. Чіткого терміну навчання не було. Тому воно могло тривати досить довго. Вибір напрямів навчання був невеликим. Після обов'язкових тривіуму та квадривіуму в найбільших університетах, як-от Паризькому, можна було обрати один із трьох факультетів: теологічний, правничий або медичний. Жили студенти спільно у приміщеннях, які називалися колегіями. З такої колегії, збудованої на гроші священника Роберта де Сорбонна, виникла паризька Сорбонна.

Навчання в університетах відбувалося у формі лекцій, на яких викладачам не рекомендувалося диктувати матеріал, семінарів — занять, на яких опрацьовувались матеріали лекцій, та *диспутів* — учених «суперечок» на різні теми, які відбувалися за встановленими правилами. Для того, щоб отримати вчений

ступінь, студент мав написати наукову роботу, яка називалася теза або тези, і потім захистити її — виступити з доповіддю перед університетською спільнотою. Процес перетворення студента на професора був подібним до того, як учень ставав цеховим майстром.

Мовою документа

У XII ст. Бернар де Шартр так писав про вивчення творів стародавніх філософів: «Ми — карлики, які стоять на плечах титанів. Ми бачимо далі за них тому, що вони підняли нас на весь свій зріст...».

1. Як ви розумієте наведений вислів? 2. Який висновок про середньовічну освіту можна зробити, спираючись на наведену цитату?

Студентів, які подорожували з одного університету до іншого, називали **вагантами** (бродягами). Часто вони мало чим відрізнялися від мандрівних розбійників, але завдяки своїй ученості могли заробляти на життя приватними уроками.

- Поясніть, що таке колегія та тези.

2. Схоластика та її критика

Зростанню зацікавленості до знань у Західній Європі сприяло те, що завдяки посередництву арабо-мусульманської культури Європа ознайомилася з творами великих мислителів античності. Найбільший вплив на західноєвропейську науку справили думки античного філософа Аристотеля. На їхній основі середньовічні вчені виробили метод логічного мислення й пізнання, який називався **схоластика**, тобто «шкільна наука» (від латин. схола — школа).

Схоласти навчали, як правильно тлумачити Святе Письмо за допомогою логічних міркувань.

В античних учених схоласти запозичили метод силогізму, який полягав у тому, що на базі декількох (частіше двох) різних суджень виводиться нове. Наприклад:

1. Жодна людина всього не знає.
2. Учений — це людина. Висновок: учений усього не знає.

Для розвитку середньовічної науки надзвичайно важливим стало вчення **П'єра Абеляра** (1079–1142). У своєму науковому доробку він довів, що будь-який роздум має бути логічним, й у своїх книгах наводив приклади і правила логічних міркувань. Його гаслом було «зрозуміти, аби вірити», що суперечило загальноприйнятій на той час точці зору: у середні віки більше покладалися на безумовну віру, а не на докази логіки. Цей конфлікт закінчився тим, що Абеляра змусили власноруч спалити свої твори.

Основним джерелом знань для середньовічних професорів було Святе Письмо, а головним завданням — за допомогою логічних побудов довести правильність всього у ньому написаного. Тому багато хто не сприймав схоластику і

П'єр Абеляр мав складний характер. Обстоюючи свої погляди, він не боявся нікого й нічого. За легендою, одного разу вчений посварився з королем Франції. Той заборонив Абелярові читати свої лекції на королівських землях. Наступного дня королю повідомили, що Абеляр веде лекцію, перебуваючи у човні посеред Сени, а учні слухають його на березі. Тоді король видав заборону на лекції на суші та на воді, проте наступного дня Абеляр заліз на дерево і звідти вів свою лекцію. Роздратований король викликав Абеляра до свого палацу, де звинуватив у непокорі королівській волі. На це учений відповів, що ніхто йому не забороняв читати лекції у повітрі. Король, вражений розумом та дотепністю Абеляра, скасував свої попередні заборони.

► Чи можна пов'язати вчення Абеляра з його поведінкою?

вважав, що поєднання релігії та науки вводить людей в оману; її називали «прислужницею теології».

Згодом, коли дослід й експеримент стали основним джерелом нових знань, слово «схоластика» набуло негативних рис й означало марні роздуми, знання, відірване від життя, нескінченні сухі логічні побудови, які не дають жодного результату.

Одним із перших середньовічних учених, який зацікавився природничими науками, був професор Оксфордського університету, монах-францисканець **Роджер Бекон (1214–1292)**. Він доводив, що справжні знання про світ можна здобути не у богословських суперечках, а в результаті проведення дослідів. Тому він присвячував час вивченню математики, хімії та фізики. Сучасники вважали Бекона магом і чарівником: розповідали, що він нібито створив мідну голову, яка вміла говорити. Учений був переконаний, що можна побудувати саморухомі судна й візки, зробити апарати, які літали б у повітрі та пересувалися морським дном.

*Сучасна скульптура
Роджера Бекона*

Слава про його досягнення ширилася всією Європою, а заздрісники звинуватили дослідника у зв'язках із дияволом. Роджера Бекона запроторили до в'язниці, де він провів 14 років і вийшов на волю лише перед самою смертю.

Значний обсяг практичних знань зуміли накопичити середньовічні алхіміки та астрологи. Перші переймалися пошуками «філософського каменя», який нібито міг перетворювати різні метали на золото. Ці зусилля виявилися марними, але в ході своїх експериментів алхіміки відкрили властивості різних речовин, створили чимало дослідницьких приладів тощо. Астрологи, які намагалися передбачити долі людей за положення небесних тіл, зробили багато відкриттів у царині астрономії.

- ▶ Чому Роджер Бекон критикував методи схоластики?

Висновки

Середньовічні європейські університети — це професійні корпорації, що об'єднували професорів та студентів. Для відкриття університету був необхідний привілей від верховної влади. Університети не підпорядковувалися місцевій владі. Навчання в університетах не мало визначеного терміну. Студенти могли покинути його і повернутися знову, змінювати місце навчання за власним бажанням. Для того, щоб стати професором, студент мав написати наукову роботу і пройти процедуру її захисту.

Значною мірою середньовічне навчання будувалося на принципах схоластики — мистецтва логічних роздумів. Головним завданням схоластики було за допомогою логіки примирити розум та віру.

Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Де можна було отримати освіту в середні віки?
2. Що таке університет? Де і коли з'явилися перші університети?
3. Чим середньовічні університети були подібними до ремісничих цехів?
4. Що таке тривіум та квадривіум?
5. Хто такі ваганти?
6. Якою мовою велось навчання в університетах? Як ви думаєте, чому?

Опрацюйте разом

1. Як було організоване навчання в середньовічних університетах?
2. Обговоріть у парах, як розвиток університетів вплинув на європейську культуру.
3. Чому для університетів було важливим мати право на самоврядування?
4. Підготуйте короткі повідомлення або презентації про засновані у середні віки знакові європейські університети, які діють і в наш час.
5. Що вивчала схоластика? Чому її іноді називали «прислужницею богослов'я»?
6. Історики стверджують, що середньовічні університети були центрами збереження європейської єдності. Об'єднайтеся в малі групи та, користуючись додатковими джерелами, підготуйте аргументи за або проти цієї думки.

ТЕМА 3. АРХІТЕКТУРА І МИСТЕЦТВО. НАУКОВІ Й ТЕХНІЧНІ ДОСЯГНЕННЯ

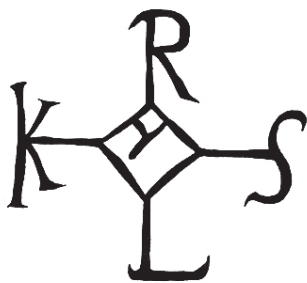
Пригадайте:

1. Що таке «Каролінзьке відродження»? 2. Яке місце посідала Церква у житті середньовічного суспільства?

1. Культура на початку Середньовіччя

Перші століття Середньовіччя називали «темними віками» і навряд чи про них можна говорити як про сприятливі для розвитку культури. Проте саме в цей період відбувалося народження нової європейської середньовічної культури, яка брала свої початки з античної спадщини, культури варварів і християнства. Результати такої взаємодії стали відчутними в період «Каролінзького відродження». Це був перший в історії середньовічної Європи прояв глибокого й свідомого інтересу до античної культури й освіти. У той же час Карл Великий, не забуваючи і про своє германське походження, наказав збирати германські старожитності й цікавився стародавніми франкськими піснями.

Сам Карл мав добру, як на той час, освіту: знав грецьку й латинську мови, полю-

Підпис Карла Великого. Він не вмів писати, але навчився у такий спосіб підписувати своїм іменем документи

Ворота абатства Лорш. IX ст. — унікальний приклад Каролінзького відродження (сучасний вигляд)

Частина собору в Аахені, збудованого за правління Карла Великого (сучасний вигляд)

бляв читати книжки, а от писати так до кінця життя й не навчився. Він запрошував до себе й залучав до управління державою вчених з усієї Європи. Вони створили гурток при дворі імператора під назвою «Академія» — на кшталт філософської школи грецького філософа Платона, — де читали, за присутності Карла, твори античних філософів і церковних богословів, складали вірші, вільно обмінювалися думками з різних тем, вели диспути.

За допомогою членів «Академії» Карл заснував при центрах єпископств школи, де готували освічених людей для управління державою. Він видав указ про обов'язкове навчання всіх дітей вільних людей. За організацію цих шкіл і написання для них перших підручників узявся вірний соратник Карла, сакс **Алжуїн**. Однак наказ не змогли виконати через брак достатньої кількості вчителів. Із шкіл, заснованих Карлом при єпископствах, згодом виникли середньовічні університети. Школа, де готували людей для управління державою, існувала й при дворі імператора.

Карл Великий цікавився історією. За його наказом збирали й переписували давні римські та грецькі рукописи. Він доручив щорічно записувати всі події, які відбувалися в державі. Ці записи дістали назву **аннали** (від латин. annus — рік).

Культурне піднесення мало свій вияв і в досить широкому будівництві. Вдалося звести понад 300 палаців, соборів, церков і монастирів. У своїй резиденції в Аахені Карл спорудив величний палацовий комплекс. У центрі розташовувався великий зал для прийомів, імператорські покої. Бічне крило комплексу, де розміщувалася школа, бібліотека, архів, з'єднувало зал із каплицею — палацовою церквою, яка збереглася до теперішнього часу.

«**Каролінзьке відродження**» виявилось нетривалим. У цей період не вдалося створити якихось відомих шедеврів, але завдяки ньому було збережено багато зразків з античної спадщини й закладені основи для розквіту середньовічної європейської культури.

- ▶ Чому, на вашу думку, «Каролінзьке відродження» отримало таку назву? Про відродження чого тут ідеться?

Костел Святого Варфоломія у Дрогобичі, збудований у готичному стилі (сучасний вигляд)

Руїни Середнянського замку на Закарпатті — приклад романської архітектури та єдина споруда тамплієрів на території України (сучасний вигляд)

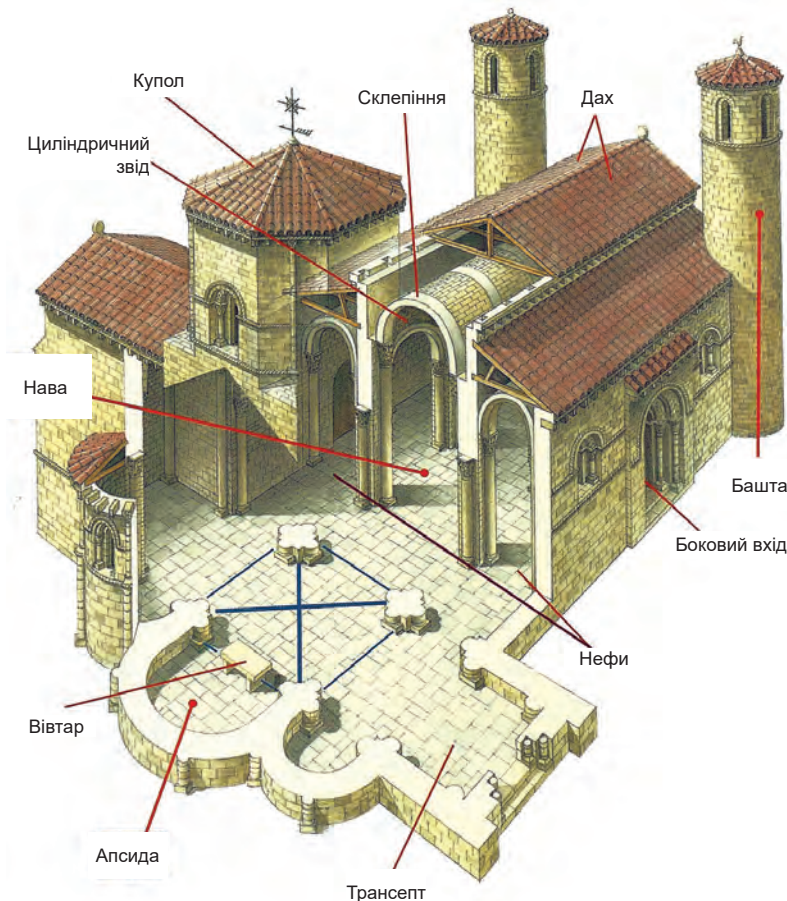
2. Романський та готичний стилі в архітектурі

Ви вже добре знаєте, наскільки великим був вплив Церкви на життя середньовічної людини. Недарма головною спорудою у будь-якому середньовічному європейському поселенні була церква. Невеличкі дерев'яні каплички будували у селах, феодали у своїх замках розкішно оздоблювали кімнати для молитов, ну а міщани не шкодували витрат на величні собори. Шпилі їхніх дзвіниць було видно далеко за міськими мурами, а звук дзвонів розносився над усією околицею.

У ранньому Середньовіччі і аж до XII ст. кам'яні церкви та собори більше нагадували фортеці. Вони навіть мали бійниці. Це й не дивно, адже ці споруди

*Абатство Св. Віктора в Джензі.
Італія (сучасний вигляд)*

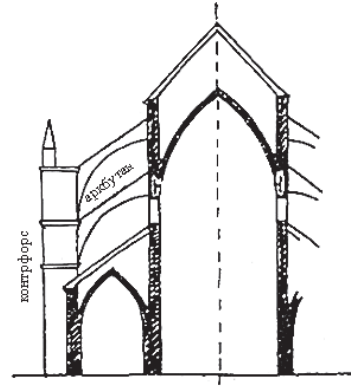
*Структура
романської
церкви*

Горгульї — скульптури химерних тварин, якими прикрашались водостоки готичних соборів

Готична скульптура

Структура готичного собору у поперечному розрізі

ди нерідко виступали як прихисток для місцевих жителів під час нападів ворога. Такий архітектурний стиль називається **романським**. Його розквіт припав на X–XII ст. Зведені у цьому стилі будівлі вирізнялися масивністю, зовнішньою суворістю, збереженням оборонних захисних функцій.

У XII–XV ст. у Західній Європі поширився новий архітектурний стиль, який згодом дістав назву **готичного**. Його виникнення пов'язане із розвитком міст. Міщани потребували споруди, де всі вони могли вміститися. Середньовічні архітектори намагалися збільшити площі храмів, а заодно і їхню висоту. Вони винайшли таке технологічне рішення. Спочатку зводився каркас із опорних стовпів та контрфорсів, які брали на себе всю вагу храму. Проміжки між стовпами заповнювали тонкі стіни та величезні вікна. Готичні храми порівняно з романськими здавалися дуже легкими, такими, що ніби тягнуться до неба. Фундаменти цих будівель закладалися на глибину до 10 метрів, а їхні вежі підносилися на висоту 40-поверхового будинку.

Кафедральний собор у Шпаєрі, Німеччина

Елемент вітража собору в Шартрі

При зведенні соборів використовувалися всі можливі технологічні досягнення, залучалися найкращі майстри, найдорожчі матеріали. Для готичної архітектури були характерними арки, тонкі стіни, великі вікна з різнокольоровими **вітражами** — мозаїками з кольорового скла.

Ще одним важливим елементом готичного стилю є скульптура. Вона наче опівувала, наповнювала споруду рухом. У готичному храмі скульптура відіграла роль, з одного боку, архітектурної прикраси, а з іншого — енциклопедії знань та уявлень про світ середньовічної людини. Поряд зі скульптурами святих, янголів, Ісуса Христа, Діви Марії, демонів з'явилися скульптури звичайних людей.

Романський та готичний стилі використовувалися не лише при будівництві храмів. Ратуші, лікарні, криті ринки, міські ворота, замки теж є прикладами їхнього використання.

*Замок Бодіам, Англія
(сучасний вигляд)*

*Готичний собор у Мілані, Італія
(сучасний вигляд)*

*Брюссельська ратуша, Бельгія
(сучасний вигляд)*

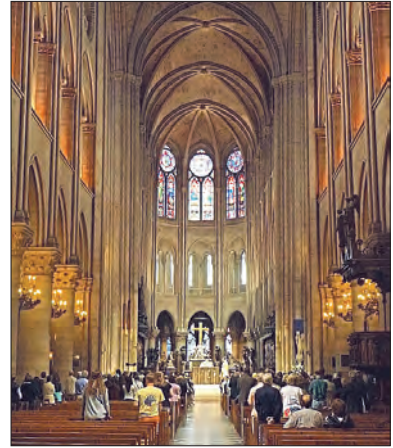

*Собор Паризької Богоматері
(сучасний вигляд)*

- До якого архітектурного стилю належить кожна із зображених будівель?

Интер'єр готичного собору в Глостері, Англія (сучасний вигляд)

Интер'єр собору Паризької Богоматері (сучасний вигляд)

«Залізна корона» лангобардів, VI ст.

Гобелен «Дама з єдинорогом», виготовлений наприкінці XV ст. у Бургундії. На той час цей регіон був центром розвитку мистецтва

«Зустріч трьох волхвів». Мініатюра із часослова герцога Беррійського. Бургундія, XV ст.

Прикраса, що належала королю Англії Альфреду I Великому, IX ст.

Золотий релікварій — скринька для зберігання священних реліквій. У ньому зберігався шип з тернового вінця Ісуса Христа. Його виготовили у Франції в XIV ст.

Перехід від простоти до вишуканості характерний для розвитку всього середньовічного мистецтва.

► Що таке вітраж?

3. Героїчний епос

З давніх-давен люди передавала розповіді про події минулого з уст в уста. Як правило, героями цих переказів були вожді, королі, лицарі, казкові герої. З X ст. їх стали записувати. Найвідомішими героями були рицарі Зигфрід, Роланд, Сід, король Артур, безстрашний Беовульф.

Про благородного Зигфріда, прекрасну Кримгільду, про германців та їхню боротьбу з гунами розповідає «Пісня про Нібелунгів».

Одним із найулюбленіших героїв Середньовіччя був король Артур — хоробрий борець проти англо-саксонських завойовників Британії. Його образ змальований у десятках романів. Рицарі «круглого столу», чарівний меч Ескалібур, дружина Джинерва, чарівник Мерлін стали невід'ємними частинами образу.

Скандинавський герой конунг Беовульф усе життя боровся зі страшними чудовиськами. Він і загинув, убивши останнього дракона.

Найвідомішими поемами Середньовіччя стали французька «Пісня про Роланда» та іспанська «Пісня про мого Сіда». «Пісня про Роланда» розповідає про часи Карла Великого та боротьбу з арабами. Відважний воїн Роланд, прикриваючи відступ, ціною власного життя врятував життя сеньйору. Благородний Роланд став взірцем вірності й честі для багатьох поколінь середньовічних лицарів. У «Пісні про мого Сіда» розповідається про військові події в Іспанії, де відважний лицар Сід убиває двох мусульманських правителів і велику кількість їхніх воїнів. Сід уславився своєю сміливістю, великодушністю, любов'ю до батьківщини й відданістю королю.

► Що приваблювало людей в образах рицарів Зигфріда, Роланда, Сіда, короля Артура, конунга Беовульфа?

4. Лицарська культура

Лицарство, подібно до інших верств феодального суспільства, створило власну культуру, яка остаточно сформувалася в XIII ст. Це була складна система ритуалів, звичаїв, аристократичної ввічливості (**куртуазність**), різноманітних розваг. Крім того, вона залишила по собі лицарську поезію про любов, романи, які значною мірою доповнили героїчний епос.

Мовою документа

У лицарських романах домінували дві основні теми: куртуазне кохання й рицарська вірність. Ці теми є основними й у відомих віршованих романах Крет'єна де Труа, написаних у 1160–1190 рр. Перша тема ширше розкрита в «Ланселоті», друга — у «Персевалі». «Персеваль» започаткував цикл романів про пошуки «Святого Грааля» — чаші, якою користувався Христос на тайній вечері й у яку Йосип з Ариматеї зібрав кров із рани Ісуса від списа римського воїна. Але найвідомішим рицарським романом Середньовіччя став роман «Трістан та Ізольда» — розповідь про високу любов і трагічну смерть його головних героїв — Трістана та Ізольди.

У лицарських романах відбилася одвічна мрія людини про високу й віддану любов, яка здатна подолати будь-які перепони.

Важливою складовою лицарської культури була **куртуазна (лицарська) поезія**, притаманна лише періоду Середньовіччя з XI до XIII ст. Свого найбільшого розквіту вона досягла у творчості **трубадурів** — світських поетів, які походили з різних прошарків суспільства. Головною темою їхніх творів була куртуазна любов. Трубадури з'явилися на півдні Франції, у Провансі, де вперше у Європі сформувалася літературна мова. Поезія трубадурів була обов'язково пісенною. Її виконували під акомпанемент музичних інструментів самі трубадури або найняті мандрівні співці. Поряд із поезією трубадурів у німецьких землях розвивалася власна традиція любовної поезії — мінезинг, що в перекладі означає «любовна пісня». Найвидатнішим мінезингером вважається Вальтер фон дер Фогельвейде.

Основою лицарської культури був кодекс лицарської поведінки, заснований на честі. Згідно з цим неписаним зібранням моральних правил лицар мав бути безмежно відданим Богу, вірно служити своєму сеньйору і прекрасній дамі, опі-

Трубадури навколо короля.
Середньовічна мініатюра

куватися жінками, священниками й знедоленими, незмінно дотримуватися всіх обов'язків і клятв.

Проте реальне життя значно відрізнялося від ідеалу. На неблагородних і простолюдинів лицарі дивилися зневажливо, використовуючи будь-який привід для утисків, пограбувань чи образ. В інших країнах і за межами Європи лицарі чинили свавілля особливо стосовно нехристиян.

- Назвіть основні риси лицарської культури.

5. Міська культура

Міщани, життя яких значно відрізнялося від інших прошарків середньовічного суспільства, теж створили власну культуру. Міська культура мала світський характер і була тісно пов'язана з народною творчістю. Серед населення були популярними віршовані байки, жарти, у яких розповідається про кмітливих жителів міст, що знаходили вихід із будь-якої ситуації.

Яскравий вияв міська культура мала в розвитку літератури. Найбільш відомим й улюбленим твором жителів міст був французький «Роман про Лиса», у якому під виглядом тварин були представлені всі прошарки середньовічного суспільства — феодала, королі, священники, міщани. Головний герой — Лис Ренар — кмітливий, життєрадісний, здатний знайти вихід із будь-якої ситуації. Ренар є уособленням заможного бюргера. Він постійно водить за ніс Вовка Ізегріна та його брата Прімо (усоблювали образи рицарів). Лис обдурює Лева (короля), глузує із жадібного Віслюка (священника). Як справжній лис, він ганяється за зайцями, курми (звичайні люди), але із цього в нього нічого не виходить. У той час роман мав великий успіх.

Невід'ємною частиною міської культури була творчість мандрівних акторів, музикантів, співаків, танцюристів, акробатів та фокусників, яких називали жонглерами. Вони були улюбленцями публіки. Мандруючи від міста до міста, жонглери показували свої вистави на площах просто неба.

Ілюстрована сторінка до «Роману про Лиса», бл. XIII ст.

6. Наукові й технічні досягнення

У середні віки зміни відбувалися вкрай повільно. Романські та готичні собори виглядали зовсім по-різному, але зводилися за допомогою однакових інструментів. Великі зміни відбулися в озброєнні. До IX ст. основним видом броні була шкіряна куртка з нашитими на неї металевими пластинами, потім з'явилися зроблені з металевих кілець кольчуги, у XIV ст. придумали шолом з відкидним забралом, а в XV ст. — повний лицарський обладунок. Однак при цьому технології обробки металу не змінювалися століттями.

Важливим нововведенням було поширення з VIII ст. стремена, яке дозволяло вершникові міцно триматися на коні. Це, своєю чергою, відкрило шлях до появи важкоозброєних воїнів. Раніше вершники були озброєні луками й у ближній бій не вступали — їх було дуже легко скинути з коня.

Зі Сходу завдяки Хрестовим походам зроблено багато запозичень, у тому числі вітряний млин; з XII ст. водяні колеса почали активно використовуватись у різних механізмах, наприклад, вони приводили у дію молоти, які дробили руду або кували метал. У XIV ст. винайшли пер-

*Виготовлення кольчуги.
Середньовічна мініатюра*

*Виготовлення шолома.
Середньовічна мініатюра*

*Такі шоломи, прозвані «горзиками»,
набули поширення з XIII ст.
Їх носили разом з кольчугами*

Шолом і забрало, кінець XV ст.

Йоганн Гутенберг

Біблія, надрукована Гутенбергом

ші механічні годинники. Вони були неточними — показували час з точністю до 15 хвилин, і громіздкими — їх встановлювали на спеціальних баштах на ринкових площах міст.

У XIV ст. ченці навчилися виготовляти винний спирт, у XII ст. — окуляри для далекозорих, а через 150 років і для короткозорих. З XIII ст. у виготовленні книг пергамент (тонко вичинена теляча шкіра) замінив папір. Зрештою, у 1440-х роках німець **Йоганн Гутенберг** (бл. 1400–1468) винайшов набірний шрифт та книгодрукування. Приблизно у 1452–1454 рр. він за допомогою

Друкарня. Мініатюра XV ст.

- Укажіть на зображенні друкарський прес.

цієї технології надрукував першу велику книгу — Біблію. Винахід Гутенберга полягав у тому, що він виготовляв з металу «рухливі» опуклі букви, вирізані у дзеркальному відображенні, набирав з них рядки і за допомогою спеціального преса робив відтиск на папері. Ця новація у разі прискорювала і здешевлювала виробництво книг. Проте вони все одно лишалися дуже дорогими. Одна друкована Біблія коштувала стільки, скільки заробляв робітник за три роки.

Поступово вдосконалювались і технології обробки металів. Яскравим прикладом цього є ювелірна справа: з часом прикраси ставали дедалі витонченішими. Ювеліри навчилися виготовляти об'ємні та більш реалістичні фігурки, наприклад, тварин.

➔ Висновки

Будь-які зміни у середні віки, порівняно із сучасністю, відбувалися вкрай повільно. Усе виготовлялося за допомогою простих інструментів та ручної праці. Використання механізмів не було поширеним — зазвичай це були вітряки та водяні колеса.

В епоху Середньовіччя яскраво виокремлювалися два архітектурні стилі — романський та готичний. Перший вирізнявся масивністю та простотою, а другий, навпаки, був витонченим та легким, з великою кількістю декоративних елементів.

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Що таке аннали? Від чого пішла їхня назва? **2.** Охарактеризуйте «Каролінзьке відродження». **3.** Як називалися елементи конструкції готичних соборів, які перерозподіляли вагу зі стін? **4.** Що таке вітраж? Для якого архітектурного стилю характерне його використання? **5.** Який винахід і коли здійснив Йоганн Гутенберг? **6.** Який архітектурний стиль виник раніше — готичний чи романський?

Опрацюйте разом

1. Чому романські церкви були масивними, з товстими стінами та вікнами-бійницями? **2.** Складіть перелік особливостей готичного та романського стилів. Чим було зумовлене їх виникнення? **3.** Як змінювалося лицарське озброєння з часом? **4.** Об'єднайтеся у малі групи. Висловіть власні припущення щодо того, які наслідки мало для Європи винайдення книгодрукування. **5.** Підготуйте презентації про різні напрями культури та мистецтва часів «варварських королівств», Каролінгів, Високого Середньовіччя, Бургундії XV ст., куртуазну та лицарську культури. **6.** Який із зображених предметів мистецтва виготовили раніше? Поясніть свою думку.

ТЕМА 4. ГУМАНІЗМ ТА РАННЄ ВІДРОДЖЕННЯ

Пригадайте:

1. Коли і хто винайшов книгодрукування у Європі? Які це мало наслідки?
2. Коли та на яких теренах розпочалося відродження міського життя у середньовічній Європі?

bohdan-books.com/upload/data_files/tmp_catalog/r414.pdf

У другій половині XIV ст. у містах Північної Італії, а передусім Флоренції, почав формуватися новий культурний рух, який пізніше історики назвуть **Відродженням**, або Ренесансом (від франц. Renaissance — «відродження»). Мешканці італійських міст були достатньо заможними, аби мати час і ресурси для того, щоб цікавитися культурою, а в Італії збереглося багато пам'яток часів Римської імперії. Вони надихали митців на створення нових творів мистецтва. Так, ренесансна культура поєднала в собі елементи двох культур — античної та середньовічної. Відродження проявилось в архітектурі, живописі, скульптурі, музиці, літературі та філософії.

! **Раннє Відродження** — період, який датується приблизно XIV ст. і в мистецтві виражає перехідний етап між Середньовіччям та власне Відродженням. До періоду раннього Відродження найчастіше відносять Данте та Джотто.

Філософія доби Відродження називається **гуманізм** (від латин. humanitas — «людяність») і різко відрізняється від середньовічної філософії. У середні віки в центрі світогляду стояв Бог. Все, що існувало у світі, пояснювалося через те, який стосунок це має до Бога. Ренесансні ж учені звернули увагу на людину, на світ навколо. Вони вважали, що людина та природа є цінними самі по собі. Це відобразилося і в науці. Теологія поступилася наукам про людину та природничим. Цікавість до античної літератури призвела до того, що ренесансні вчені перейняли цінності стародавнього світу — відвагу, доблесть, патріотизм, а також індивідуалізм (визнання цінності кожної окремої

! **Гуманізм** — ідейний рух, який виник у XIV ст.; його суть полягає в тому, що людина та її гідність є найвищою цінністю.

Для свого твору Данте обрав форму видіння: у темному лісі він раптово зустрічає видатного римського поета Вергілія, із яким вирушає в подорож до потойбічного світу. Разом вони проходять дев'ять кіл Пекла, а потім з іншими героями — Чистилище і Рай. Поема розповідає про Італію, Флоренцію, пап, імператорів, монахів і святих, античних полководців і мудреців. Її головний герой — сам Данте і його сучасники. Одних він суворо критикує, іншими захоплюється. Усі, кого Данте зустрічає в потойбічному світі, продовжують переживати пристрасті земного життя: гнів, гордість, презирство. Саме це напруження пристрастей, якими насичений світ, стало новим для літературних творів.

Фрагмент фрески Джотто, на якій зображений Данте

Знаменитий купол кафедрального собору Санта-Марія-дель-Фйоре у Флоренції, зведений під керівництвом Брунеллескі, став символом Відродження

Статуя Боккаччо, що міститься в галереї Уффіці у Флоренції

людини). Це відрізнялося від середньовічних переконань, згідно з якими людина завжди має належати до якої-небудь спільноти і цінна не сама собою, а тільки як її частина. Винайдення Йоганном Гутенбергом книгодрукування сприяло розповсюдженню нових ідей.

Першим поетом Відродження й останнім — середніх віків — називають **Данте Аліґ'єрі** (1265–1321). Він вважається творцем літературної італійської мови. До нього всі твори писалися латиною. Данте ж створив величезну поему «Божественну комедію» розмовною італійською мовою.

Наступником Данте став поет **Франческо Петрарка** (1304–1374). Петрарку вславила «Книга пісень» — 366 віршів (сонетів), присвячених його коханій Лаурі. Послідовником і другом Петрарки був **Джованні Боккаччо** (1313–1375). Він також писав вірші, але славу Боккаччо приніс збірник зі ста новел «Декамерон». Попри те, що Церква заборонила «Декамерон», чи не всі його сучасники ознайомилися з цим твором. І Петрарка, і Боккаччо писали італійською.

Портрет Петрарки, виконаний веронським художником Альтік'єро да Дзевіо (1330–1390)

У добу Відродження великі зміни відбулися в образотворчому мистецтві. Перш за все вони були пов'язані з винай-

денням архітектором **Філіппо Брунеллескі** (1377–1446) лінійної перспективи. Середньовічні художники завжди на картинах зображали більш значущі фігури великими, а менш важливі — дрібними, незважаючи на те, де вони були зображені: на передньому чи задньому планах. Ренесансні художники намагалися зображати світ так, як його сприймає людське око: предмети на передньому плані більші, на задньому — менші. Завдяки ідеям гуманізму, цікавості до людини як до особистості швидко розвинувся новий жанр живопису — **портрет**.

Першими закони перспективи, розроблені Брунеллескі, почали застосовувати художники **Джотто ді Бондоне** (1266–1337) та **Мазаччо** (1401–1428). Усі наступні художники Відродження навчалися на їхніх картинах, а вершиною живопису раннього Відродження вважаються твори **Сандро Боттічеллі** (1445–1510). Його фрески «Весна», «Народження Венери» передають розуміння митцями Відродження як внутрішньої, так і зовнішньої краси людини. Він зобразив персонажів античної міфології як досконалих людей.

Принципи Відродження знайшли своє відображення і в скульптурі. Так, флорентієць **Донателло** (близько 1386–1466), відступивши від середньовічних традицій, наслідуючи античні зразки, почав створювати круглу скульптуру. Його твори були самостійними скульптурами, які можна було розглядати з усіх сторін, а не декоративними елементами, прикріпленими до стін храмів чи ратуш. Найвидатнішим твором Донателло стала бронзова скульптура у людський зріст біблійного царя Давида. При її створенні митець відступив від загальноприйнятого на той час образу Давида, зобразивши його на античний зразок.

*Джотто ді Бондоне,
фреска «Воскресіння Лазаря», 1306 р.*

*Боттічеллі, живописна картина
«Весна», 1482 р.*

*Боттічеллі, живописна картина
«Народження Венери», 1485 р.*

Доба раннього Відродження змінила середньовічне уявлення про світ навколо, земне життя, людину та її чесноти.

Висновки

У другій половині XIV ст. у містах Північної Італії виникла нова культурна течія, яка отримала назву Відродження, або Ренесанс. Поряд з цим розвивалася філософія гуманізму. Для мистецтва цього часу характерним було звернення до образу людини, відображення земного життя, світськість, а також наслідування античних зразків. Видатними представниками Ренесансу були Данте, Петрарка, Боттічеллі та Донателло.

Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. На основі яких двох культур виникло Відродження? Коли це відбулося?
2. Хто такий Брунеллескі? Чим він уславився?
3. Яке ставлення до людини формував гуманізм?
4. Хто вважається творцем літературної італійської мови? Як називається його найвідоміший твір?
5. Назвіть найвідоміші твори Сандро Боттічеллі.
6. Який новий жанр живопису розквітнув у добу Відродження? Висловіть власні припущення щодо причин цього явища.

Опрацюйте разом

1. Чому культура Відродження сформувалась у містах Північної Італії?
2. Порівняйте ставлення до людини у середні віки та в добу Відродження. Що змінилось?
3. Поміркуйте, як винайдення книгодрукування та поява творів розмовною мовою могли вплинути на розвиток культури XIV–XV ст.
4. У чому полягає суть гуманізму? Обговоріть у парах, як гуманізм вплинув на культурний розвиток за доби Відродження.
5. У малих групах на власний розсуд складіть порівняльні таблиці між культурою Середньовіччя та Відродження.
6. Підготуйте короткі повідомлення про видатних діячів раннього Відродження та їхню творчість.

Практичне заняття № 4.

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
PZ4.pdf

Підготовка до оцінювання за матеріалами розділу IV

«Матеріальний і духовний світ
європейського Середньовіччя»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
UZ4.pdf

Завдання для тематичного оцінювання

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
TO4.pdf

РОЗДІЛ V. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

ТЕМА 1-2. ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА: ЧЕСЬКЕ, УГОРСЬКЕ, ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВ- СТВА, ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ

Пригадайте:

Як була організована влада у Священній Римській імперії?

1. Чеське королівство

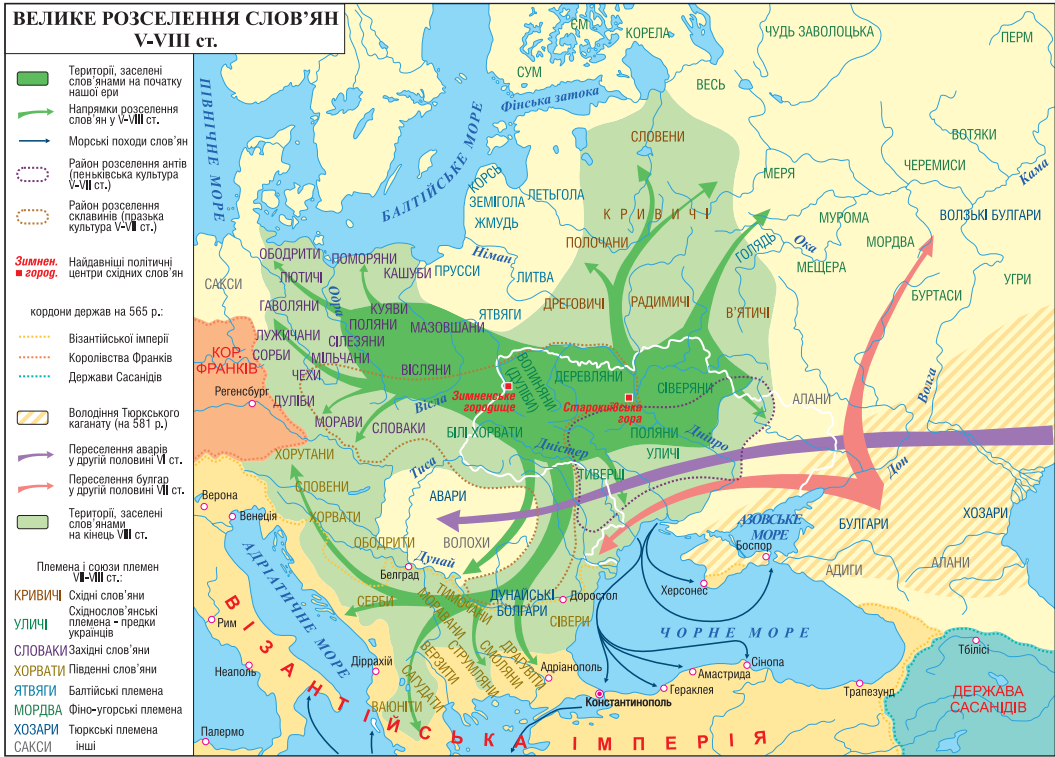
Складовою частиною Великого переселення народів було Велике розселення слов'ян, що тривало у VI–VII ст. За цей період племена слов'ян розселилися з відносно невеликої території між Дніпром та Віслою по всій території Центрально-Східної Європи.

На нових землях слов'яни засновували власні держави — спочатку князівства, потім, коли ці держави міцніли, а їхні правителі отримували королівські корони з рук Папи Римського або імператора Священної Римської імперії, вони почали називатися **королівствами**.

Слов'яни були язичниками. «Заволодіти» їхніми душами прагнули і Константинополь, і Рим. Це суперництво багато в чому вплинуло на подальшу долю слов'янських королівств.

Найдавнішою із слов'янських держав вважається чеська держава **Само**, заснована 623 р. князем Само. За літописами, Само був франкським купцем, який спочатку торгував зі слов'янами, а потім зумів стати їхнім вождем. Під його керівництвом було відбито напад аварів. Держава Само проіснувала 35 років і розпалася після смерті свого правителя.

У **IX ст.** на місці держави Само виникла держава **Велика Моравія**. Її намагалася підпорядкувати собі Держава східних франків та її духівництво. Це змусило правителя Великої Моравії звернутися за підтримкою до Візантії. У відповідь у **863 р.** сюди надіслали братів-ченців **Кирила та Мефодія**, які успішно проповідували християнство серед місцевого населення. Тисячі чехів прийняли хрещення. Для того, щоб зробити нову релігію зрозумілою для більшості людей, проповідники створили слов'янський алфавіт, за допомогою якого записали переклад Біблії та

► Назвіть слов'янські племена, які проживали на території сучасної України.

книг для богослужінь на слов'янську мову. За це Кирила та Мефодія православні церкви різних слов'янських країн, зокрема України, визнали святими.

У ранньому Середньовіччі на території сучасної Чехії жили племена чехів та моравів. Коли Велика Моравія припинила своє існування, цими землями стали правити чеські князі. **Чеське князівство** перебувало під великим впливом свого могутнього сусіда — Священної Римської імперії. Близько 973 р. у Празі заснували, підпорядковане Риму, єпископство, і відтоді християнство тут поширювалося за західним зразком. Крім того, у **1085 р.** імператор Священної Римської імперії в обмін на військову допомогу надав чеському князю **Вратиславу II Пржемисловичу** королівський титул. Після смерті останнього з Пржемисловичів чеська корона перейшла до династії Люксембургів, представники

Собор Святого Віта у Празі, будівництво якого розпочалося ще у XIII ст. Він є усипальницею чеських королів (сучасний вигляд)

якої одночасно були імператорами Священної Римської імперії.

Чеське королівство багатіло за рахунок найбільших у Європі срібних копалень, а також контролю над міжнародними торговельними шляхами. Свого розквіту королівство досягло за правління **Карла IV Люксембурга** (1346–1378). Він був покровителем ремесел та торгівлі. У 1346 р. заснував Празький (Карлів) університет — перший на слов'янських землях. Проте у своїй політиці імператор Карл спирався на німецьких переселенців. Це призвело до конфліктів між ними та місцевим слов'янським населенням. До цього додалися релігійні проблеми: чехи були незадоволені Церквою. Найбільше за інших своє невдоволення та прагнення до оновлення Церкви висловив професор Карлового університету **Ян Гус**. Серед іншого він критикував те, як у Католицькій церкві відбувалося таїнство причастя (євхаристія). Священники причащалися хлібом і вином, як тілом і кров'ю Христа, а миряни — лише хлібом. Гус доводив, що спочатку всі християни причащалися однаково, тому так має бути і в чеській церкві. За такі погляди, а також за непокору папі та єпископам, інші порушення церковного вчення, церковний суд визнав Гуса еретиком, і 6 липня 1415 р. його було спалено.

Страта Яна Гуса викликала велике обурення серед чехів. Так те, що мало їх вгамувати, навпаки, стало приводом до того, що в **1419 р.** розпочалося масштабне народне повстання. Основною метою виступів було реформувати Церкву та позбутися засилля німців у країні. Оскільки повстанці були послідовниками вчення Яна Гуса, то їх називали **гуситами**. У Чехії розгорнулася справжня війна. Для придушення гуситського руху папа та імператор оголошували кілька хрестових походів. Так розпочалися **гуситські війни**. Війська хрестоносців

Пам'ятник Карлу IV Люксембургу в Празі (сучасний вигляд)

Основою війська гуситів були так звані бойові вози. Вони виконували роль пересувних укріплень. Також гусити активно використовували вогнепальну зброю, що саме нещодавно з'явилася у Європі. Це дозволяло гуситському війську, яке в основному було пішим, перемагати імперських лицарів (сучасний вигляд)

раз за разом були розбиті гуситами на чолі з однооким лицарем Яном Жижкою, а після його смерті — Прокопом Великим.

Течії гуситського руху		
	Чашники	Таборити
Церква	Скасування церковного землеволодіння; Спрощення церковних обрядів; Запровадження богослужінь чеською мовою; Причастя хлібом та вином	Заперечення культу святих; Богослужіння може проводити будь-хто
Політика	Створення незалежного чеського королівства	Сумнів у потребі існування Церкви як такої
Суспільство		Скасування приватної власності та податків
Прихильники	Шляхта, духовенство, міщани	Селяни, частина лицарів

Суперечки між чашниками та таборитами закінчилися тим, що дві сторони зіткнулися 1434 р. у битві біля Ліпан. Таборити зазнали поразки, а чашники уклали угоду з Католицькою церквою. Віднині у Чехії дозволялися причащення хлібом і вином для мирян та богослужіння чеською мовою.

1. Коли та за яких умов виникла держава Само? Висловіть власні припущення, чому вона швидко занепадала.
2. Якими були джерела багатства Чеського королівства?

2. Угорське королівство

По обидві сторони середньої течії Дунаю розкинулася величезна рівнина — Паннонія. Тут мешкали різні племена і народи. У IX ст. до Паннонії переселилися сім племен угорців-кочовиків. Цю подію угорці називають «віднайденням батьківщини». Сюди зі сходу через Карпати їх привів вождь **Арпад**, який і заснував першу монархічну династію.

Угорці виявилися неспокійними сусідами: вони здійснювали набіги на інші землі, доки у 955 р. зазнали нищівної поразки у битві на р. Лех. З того часу серед цього народу почало поширюватися християнство західного обряду. Особливо активно, незважаючи на спротив, насаджував нову релігію Іштван I. За це Папа Римський вшанував його королівським титулом — на Різдво **1000 р. Іштвана I** коронували. Від цієї події веде свій відлік історія Угорського королівства.

Корона Святого Іштвана — національний символ Угорщини. Була виготовлена у Візантії і, за легендою, саме нею коронувався Іштван I. Точно не відомо, чому хрест на ній похилений. Оскільки корону кілька разів викрадали і таємно перевозили, не виключено, що він погнувся при транспортуванні

Для того, аби зміцнити свою владу, Іштван I провів адміністративну реформу: територію країни поділили на комітати, на чолі яких поставлено представників короля — **жупанів**. Їхнім завданням було збирати податки та впроваджувати у життя рішення короля. Жупани жили у замках або маєтках та мали у розпорядженні загін вершників.

Тривалий час в Угорщині не було сильної королівської влади — країною фактично керувало кілька великих землевласників — **магнатів**. Їхня влада нічим не обмежувалась. Зрештою, середня та дрібна шляхта, яка теж від цього страждала, у **1222 р.** домоглася від короля Андраша II видачі **Золотої булли**. Цей документ обмежував права короля, магнатів та іноземців, а натомість гарантував права шляхти, включно з «правом на спротив»: законною можливістю збройно виступити проти короля, чиє правління було негідним.

У 1241–1242 рр. Угорщина зазнала спустошливої навали кочовиків-монголів, які прийшли зі сходу тим же шляхом, що кількатороків тому самі угорці. У 1242 р. завойовники несподівано залишили територію країни.

У XIV–XV ст. Угорщина переживала період найбільшого піднесення і розквіту. У 1301 р. припинилася династія Арпадів. За підтримки Папи Римського королем обрали **Карла Роберта** (1310–1342) з Анжуйської династії. Він здійснив низку заходів, що сприяли економічному розвитку країни, впорядкував фінансову систему.

Наприкінці XIV ст. Угорське королівство зіткнулося з новою загрозою — турками-османами, які прийшли в Європу з Малої Азії. Організувати успішну оборону зумів полководець родом із Трансильванії Янош Хуньяді. Завдяки його перемозі під Белградом у 1456 р. вдалося на 70 років зупинити просування турків у Європу, що забезпечило останнє за доби Середньовіччя піднесення Угорщини за правління короля **Матяша I Корвіна** (1458–1490).

- ▶ Що гарантувала Золота булла 1222 р.? Який король її видав?
- ▶ З якою новою загрозою зіткнулося Угорське королівство наприкінці XIV ст.?

Золота печатка, якою скріплювалась Золота булла, 1222 р.

Матяш Корвін утримував велику армію найманців — «Чорне військо», яке завдавало поразок головним ворогам Угорського королівства: османам та Священній Римській імперії. На поданому малюнку — бойовий прапор одного з підрозділів «Чорного війська». Воїн, зображений в обладунку, в правій руці тримає булаву, а в лівій — так званий «патріарший» хрест — один із національних символів Угорщини

- ❗ **Шляхта** — у більшості країн Центрально-Східної Європи так називали спадкових землевласників, які мали право носити зброю. За своїм суспільним положенням шляхта більш-менш відповідала західноєвропейському лицарству, тобто була привілейованим прошарком суспільства. Шляхтичі не працювали на землі, не займалися ремеслом і не сплачували жодних податків, крім «податку кров'ю» — зобов'язання збройно служити королю.
- ❗ **Магнати** — великі землевласники шляхетського походження. Земельні володіння однієї магнатської сім'ї могли дорівнювати площі цілого комітату. Магнати мали власні армії із дрібної та середньої шляхти.

3. Польське королівство

Центром польського князівства, а згодом — королівства, стало племінне об'єднання полян, що мешкали навколо міста Гнезно. Першим відомим польським князем був **Мешко I** (960–992) з династії **П'ястів**. У **966 р.** він разом зі своєю тритисячною дружиною прийняв християнство від німецьких єпископів за західним обрядом і став другом німецького імператора Оттона I. Мешко I підкорив своїй владі племена, які жили уздовж Вісли, — і так утворилася Польська держава.

Збільшив територію Польщі син Мешка I — **Болеслав I Хоробрий** (992–1025), об'єднавши всі польські землі, захопив Чехію і Моравію, здійснив успішний похід на Київ. Пам'яткою про цей похід стала щербина на лезі меча, яким він ударив по одній із київських брам. Так виникла легенда про королівський меч-щербець.

У 1000 р. в місті Гнезно заснували архієпископство. Це поклало початок існуванню польської церкви, незалежної від архієпископа Священної Римської імперії.

У **1025 р.** Болеслав I прийняв титул короля — так виникло Польське королівство.

Поділ держави між синами Болеслава I поклав початок тривалому періоду феодалної роздробленості. Країна настільки ослабла, що навіть не могла дати відсіч нападам своїх сусідів — племенам пруссів, що жили на узбережжі Балтійського моря. Для боротьби проти останніх мазовецький князь (Мазовія — частина Польського королівства) у 1226 р. запросив

Польський воїн-вершник, X–XI ст. (сучасна реконструкція)

Бендзинський замок, збудований за правління Казимира III Великого (сучасний вигляд)

Тевтонський лицарський орден. Підкоривши пруссів, орден швидко перетворився із союзника Польщі на загарбника. У 1241 р. південні землі королівства спустошила монгольська навала.

Відродження країни пов'язане з королем **Казимиром III Великим** (1333–1370). Він зміг знову об'єднати більшість польських земель ціною втрати Сілезії та Помор'я. Натомість, скориставшись занепадом Галицько-Волинської держави, приєднав до своїх володінь Галичину. Цим він поклав край існуванню Королівства Руського, а до свого титулу додав «король Русі». Для зміцнення своєї держави Казимир III провів низку внутрішніх реформ.

Реформи Казимира III Великого

Адміністративна	Запроваджено поділ на воєводства на чолі з королівськими чиновниками шляхетного походження — воєводами
Управлінська	Створено органи управління державою: королівську канцелярію, центральну скарбницю, суд
Фінансова	Введено єдину монету — краківський гріш, що сприяло розвитку торгівлі
Законодавча	Видано два збірники законів для різних регіонів королівства
Освітня	У 1364 р. у Кракові засновано Ягеллонський університет
Соціальна	Суспільне становище шляхти було закріплене королівськими привілеями. Це схилило шляхту стати на бік короля у його протистоянні з магнатами

- ▶ Як утворилася перша Польська держава?
- ▶ Який польський король здійснив успішний військовий похід на Київ?

4. Велике князівство Литовське

На північний схід від Польщі на узбережжі Балтійського моря у навколишніх болотах та лісах мешкали литовські язичницькі племена. У XIII ст. **Міндовг** (помер 1263 р.) створив єдину державу, до складу якої ввійшли як литовські, так і слов'янські племена. Утворення Литовського князівства прискорила агресія хрестоносців у Балтії. За правління наступників Міндовга князівство ще більше розширило свої межі. Успішним правителем, засновником князівської династії Гедиміновичів став князь Гедимін (1275–1341). Завдяки значним територіальним здобуткам Литва перетворилася на велику державу, до того ж значну частину земель було приєднано без застосування зброї. На усіх землях литовські князі залишали, по суті, недоторканим соціально-політичний лад білоруських та українських земель, говорячи: «Ми нового не вводимо і старого не рушимо».

Син і наступник Гедиміна — князь **Ольгерд** (1345–1377), доручивши братові Кейстуту захищати Литву від нападів німецьких лицарів, розширював свої володіння за рахунок руських князівств. Унаслідок перемоги над татарами на **Синіх Водах 1362 р.** Ольгерд встановив контроль над українським Поділлям, а перед тим його війська заволоділи Київщиною, Сіверщиною і частиною Переяславщини.

Розширення володінь Гедиміновичів призвело до зіткнення з аналогічними прагненнями московських князів, які, вважаючи себе нащадками Рюрика, претендували на всю спадщину Русі. Перше військове зіткнення між ними відбулося у 1368 р. Проте на той час Велике князівство Московське не могло становити суттєвої загрози для Литви.

«Галицькі хоругви у Грюнвальдській битві 15 липня 1410 року».

Худ. Артур Орльонов

Ольгерд заповідав литовський престол своєму синові Ягайлу, але це не відвернуло міжусобної війни за владу, що розгорілася у Великому князівстві Литовському після його смерті. У 1382 р. помер угорський король Лайош Великий, який одночасно був і польським королем. Тому польські магнати проголосили королевою Польщі його 12-річну доньку Ядвіґу. Але за законами жінка не могла правити самостійно, тому вони запропонували її руку литовському князю Ягайлу. У такий спосіб магнати прагнули розширити свої маєтки і на литовські території, а також, використовуючи ресурси Великого князівства Литовського, завершити боротьбу проти Тевтонського ордену. Ягайло ж сподівався за допомогою Польщі приборкати ворогів всередині князівства.

Так, у **1385 р.** було укладено **Кревську унію** (союз, об'єднання), згідно з якою Ягайло зобов'язувався прийняти католицизм та охрестити все литовське населення і приєднати до Польщі землі Великого князівства Литовського, що і було зроблено, і Ягайло став коронованим польським монархом.

Безпосереднім наслідком Кревської унії стало те, що об'єднані сили Польщі та Литви змогли побороти основну спільну загрозу — **Тевтонський орден**. У 1410 р. об'єднане польсько-литовське військо вступило до володінь ордену. 15 липня 1410 р. біля села Грюнвальд 100-тисячна польсько-литовська армія під командуванням Ягайла і Вітовта перемогла у битві із 80-тисячними силами тевтонців. У польсько-литовському війську були загони чехів, українців, білорусів, татар та європейських найманців. Ця поразка поклала початок занепаду Тевтонського ордену, який через деякий час став васалом Польщі.

У XV-XVI ст. у Польському королівстві формується **сейм** — орган станового представництва. Свій початок він бере з народного віче окремих земель та дорадчої королівської ради. Уважається, що перший сейм відбувся у 1180 р. Регулярні вальні (об'єднані) сейми стали проводитися з початку XV ст., і пов'язано це було зі зростанням привілеїв шляхти, яка прагнула до участі у законодавчій діяльності. У першій половині XV ст. сейм збирався щороку в Пйотрокові. Він складався з членів королівської ради у повному складі, земських урядни-

ків, шляхти, яка не посідала урядів, а також представників міст і духовенства. З 1468 р. на сейм стали прибувати послы, яких делегували земські шляхетські сеймики. Визначальним чинником у формуванні Сейму Королівства Польського було прагнення різних станів обмежити королівську владу.

- ▶ Хто був об'єднувачем литовських племен?
- ▶ Якими були наслідки битви на Синіх Водах?

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Укажіть, коли виникли Чеське, Угорське, Польське королівства. **2.** Хто такий Арпад? Чим він уславився? **3.** Кого називали гуситами? За що вони виступали? Коли відбувалися гуситські війни? **4.** Яка європейська держава історично мала значний вплив на світську та церковну політику Польського, Чеського, Угорського королівств? **5.** У якій державі проповідували Святі Кирило та Мефодій? Що вони зробили для поширення християнства на слов'янських землях? **6.** За яких умов було укладено Кревську унію? На що розраховувала кожна зі сторін при її підписанні?

Опрацюйте разом

1. Як відбувався процес християнізації у Чеському, Угорському, Польському королівствах? **2.** Обговоріть у групах, політична історія якого зі слов'янських королівств була найбільше пов'язана зі Священною Римською імперією. Свою думку обґрунтуйте. **3.** Якими були причини гуситських війн? Чому страта Яна Гуса не приборкала рух за оновлення Церкви у Чехії? **4.** Як магнати впливали на внутрішню політику Угорщини? **5.** Чому мазовецький князь запросив до своїх земель тевтонців? Які це мало наслідки? Якими були наслідки битви під Грюнвальдом? **6.** Завершіть таблицю в робочому зошиті:

Країна	Правитель	Роки правління	Основні здобутки
Чехія			<ul style="list-style-type: none"> • Покровитель ремесла та торгівлі; • ...
		1310–1342	<ul style="list-style-type: none"> • Приборкав магнатську сваволу; • ....
	Казимир III Великий		
Велике князівство Литовське	Ольґерд		

ТЕМА 3–4. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА. НОВГОРОДСЬКА БОЯРСЬКА РЕСПУБЛІКА І МОСКОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Пригадайте:

Які держави Центрально-Східної Європи зазнали навали монголів?

1. Монгольська навала

Далеко на схід від Європи, у степах на північ від Китаю, мешкали племена кочовиків-монголів. Європейці часто називали монголів «татарами», за назвою одного з племен, яке підкорили монголи. На початку XIII ст. монгольські племена об'єднав під своєю владою правитель на ім'я **Темуджин** (1155–1227). Монголи проголосили його **Чингісханом** — «великим ханом».

Чингісхан наказав усе доросле населення поділити на тумени (10 тис. осіб), тисячі, сотні й десятки. Зазвичай десяток відповідав одній монгольській родині. Такий поділ зберігався як у мирний, так і у воєнний час. На чолі кожного загону (десятку, сотні тощо) стояли командири — кращі воїни. Це дозволило Чингісхану створити могутнє військо, яке завоювало буквально пів світу. Спочатку воно захопило Китай, після чого рушило на захід і швидко підкорило всю Центральну Азію та частину Месопотамії, у результаті дійшовши до берегів Каспійського моря.

Завоювання продовжили сини та онуки Чингісхана. У 1236-1241 рр. онук Чингісхана **Бату** (Батий) вперше повів своє сорокатисячне військо у великий похід на захід. У 1237 р. воно вийшло до кордонів Північно-Східної Русі. Монголи розграбували Владимиро-Суздальське князівство, вбили князя та його сім'ю.

Чингісхан

У верхній течії Оки монгольська орда несподівано наразилася на відчайдушний опір мешканців містечка Козельська. Зрештою, монголи захопили, як вони його назвали, «зле місто» і вирізали всіх його жителів.

У **1239 р.** орда знову рушила в похід, тепер уже на південь. Розоривши Чернігівське і Переяславське князівства, взимку **1240 р.** монголи після облоги взяли і розграбували Київ. Після загарбання Києва Батий рушив далі на захід: військо Батія спалило Володимир, Галич та інші міста. Далі орда спустошила південь Польського королівства, Угорщину, Чехію, Сербію, Болгарію і вийшла до берегів Адріатичного моря.

Після цього походу Батий повернувся у прикаспійські степи. Там у **1242 р.** він заснував державу, яка називалась **Золота Орда** (Улус Джучі). Золота Орда була складовою частиною величезної монгольської імперії, що простягалась від Тихого океану до Чорного моря.

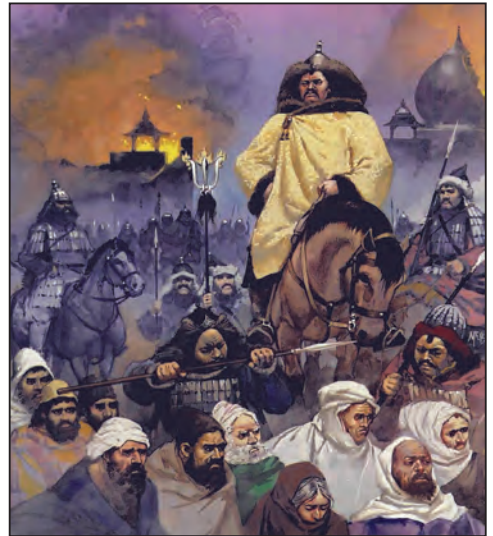
Від пограбованих земель монголи вимагали регулярної сплати данини, в іншому випадку погрожували новою навалою. Крім того, монгольські хани видавали дозволи на правління місцевим князям — **ярлики**. Лише той, хто мав ханський ярлик, міг уважатися законним правителем.

Монгольська навала призвела до численних кривавих жертв, загибелі безлічі поселень, руйнації зв'язків між містами та країнами. Було втрачено не лише матеріальні цінності, а й секрети ремесла, порушено соціальну структуру різних народів, зруйновано традиційну систему управління.

► Що таке ярлик?

У 1220 р. Чингісхан наказав збудувати нову столицю для своєї імперії — місто Каракорум. Свою розкішню Каракорум вражав сучасників, але зараз про його існування нагадують лише дві кам'яні черепахи, яких за легендою було чотири

Монголи ведуть полонених зі спаленого Хорезма. Хорезм був великим торговим містом на «Великому шовковому шляху» (сучасне зображення)

2. «Пан Великий Новгород»

На торговому шляху «з варяг у греки» виникло чимало торгових поселень, але жодне з них не досягло такого піднесення, як Новгород. Сучасники називали його «пан Великий Новгород». Новгородські землі охоплювали величезну територію: від Балтійського моря на заході до Уральських гір на сході.

Вже у 1044 р. кам'яними стінами обнесли дитинець — центр міста, а не пізніше XII ст. — дерев'яними стінами на земляному валу оточили ціле місто. Новгород був для свого часу містом високої культури. Його вулиці вкривали дерев'яні настили, що постійно оновлювалися, існували складні дренажні системи для відведення ґрунтових вод.

Новгород був одним із міст у середньовічній Європі, де більшість населення була письменною. Відомо про більш як 1000 записок на шматках березової кори — так званих «берестяних грамотах». На них робили ділові та побутові записи, навчали грамоті дітей, писали нотатки, заповіти, вірші, листи коханам, боргові розписки тощо.

Новгородські **бояри** володіли землями, лісами, рибними угіддями, що давали їм хутра, мед, віск, рибу та інші продукти. Бояри були дуже заможними, вони нерідко позичали гроші купцям. Також саме з бояр у Новгородській республіці обиралися вищі посадові особи. Багатими дарами новгородської землі торгували купці, що також відігравали вирішальну роль у житті міста. Зовнішня та внутрішня торгівля була основним джерелом багатства Новгорода. Саме в Новгороді раніше, ніж в інших містах Русі, з'явилися об'єднання купців, розвинулася система надавання кредитів і позик.

На задньому плані — п'ятсотрічний зріз настилів новгородської вулиці з X по XV ст.

Берестяна грамота. Малюнок 6–7-річного хлопчика на ім'я Онфим

Новгород. Малюнок XX ст.

Вищим органом влади в Новгороді було **віче**. До його складу входило 400–500 новгородців — бояр і найзаможніших купців. На новгородському вічі обирали основних представників міської влади: **посадника, тисяцького і владика** (архієпископа). Вони, разом з деякими іншими посадовцями та впливовими боярами утворювали окрему раду, яка традиційно займалася фінансами, була вищою судовою інстанцією, формувала зовнішню політику.

Віче запрошувало до Новгорода **князя**. Князь був передусім головою військової дружини, яку приводив із собою. Новгородці могли прогнати князя, якщо вважали, що він погано їх захищає. Оскільки влада у Новгороді належала передусім боярам, то Новгород історики називають **боярською республікою**.

Золота пластинка із зображенням Святого Георгія, XII ст.

Повноваження вищих посадових осіб Новгородської республіки

Посадник	Архієпископ	Тисяцький
<ul style="list-style-type: none"> • Управляв усіма новгородськими землями. • Очолював новгородський суд. • Призначав і звільняв посадових осіб. • Наглядав за діяльністю князя. • Виступав із князем на чолі війська. • Вів переговори з іншими державами. 	<ul style="list-style-type: none"> • Зберігав скарбницю. • Очолював «Раду панів». • Наглядав за торговельними мірами. • Керував зовнішньою політикою. • Очолював церковний суд. • Контролював ведення Новгородського літопису. • Мав служилих людей і власний полк. 	<ul style="list-style-type: none"> • Керував міським населенням. • Збирав податки. • Командував міським ополченням. • Очолював торговельний суд.

Вирішальне значення для визначення стосунків між новгородцями та їхнім князем мали події 1136 р., коли новгородці визнали князя Всеволода Мстиславича (онука Володимира Мономаха) неспроможним захищати місто і прогнали його. Відтоді, у разі запрошення нового князя, із ним укладали спеціальну угоду — ряд. За цим договором князеві заборонялося втручатися у справи міського управління, несправедливо карати новгородців, змінювати посадових осіб і здобувати власність у новгородських землях. Князь остаточно перетворився на посадову особу, яка не мала вищої влади та була підпорядкована вічеві.

- Коли в Новгороді утвердилась республіканська форма правління?

Основними ворогами та суперниками Новгороду були племена балтів, прусів, угро-фінів, Ганза, Тевтонський орден, а також Московське царство, яке, зрештою, його і здолало.

► Поміркуйте, за що Новгород міг суперничати з Ганзою?

3. Велике князівство Московське

Через те, що монголи зруйнували, пограбували і знелюднили більшу частину Київської Русі, віднині політичний вплив здобули ті князівства, які найменше постраждали від монгольської навали. Одним з них було **Московське князівство**. Перша згадка про Москву датується 1147 р. Вона розташовувалася серед лісів та боліт, осторонь тогочасних густозаселених територій, тому менше постраждала від нападів монголів. Саме слово «москва» місцевою говіркою означає «болотиста місцевість».

Укріплення Москви на поч. XIV ст.
Малюнок XIX ст.

Самостійним Московське князівство стало у 70-х рр. XIII ст. Спочатку до нього входили околиці Москви радіусом 40 км, але дуже швидко московські князі змогли здійснити величезні територіальні надбання. Цьому сприяла слабкість сусідів, розорених монголами, а також гарні стосунки московських правителів з ханами Золотої Орди.

Свого найбільшого територіального зростання Велике князівство Московське (ця назва вперше з'явилась у XIV ст.) досягло за правління **Івана III** (1462–1505). Його військо захопило і пограбувало давні міста-суперники Москви — Новгород і Твер. У 1492 р. новгородський вічевий дзвін — символ незалежності міста — зняли й відвезли до Москви. Також Іван III перестав сплачувати данину монголам. На той час Золота Орда перебувала у занепаді, тому її хан не зміг нічого протиставити зміцнілому Великому князівству Московському.

За правління Івана III Велике князівство Московське перетворилося на централізовану державу. Спочатку вдалось упорядкувати систему управління князівством: видано єдину збірку законів — **«Судебник»**, а також створено органи управління державою — **прикази**. Частина з них відповідала за функціонування княжого двору, а решта — за організацію влади на новоприєднаних землях. Дорадчим органом при царі була **Дума** — зібрання **бояр** — аристократичної верхівки князівства.

Іван III прагнув, аби його вважали кимось на зразок імператора Священної Римської імперії. У 1485 р. він оголосив себе «государем всея Русі». Іван III

одружився з родичкою візантійського імператора для того, аби довести, що віднині Москва є спадкоємицею Візантії, а тому — центром східного християнства (православ'я). Щоб ще більше підсилити свої претензії, він присвоїв герб династії візантійських імператорів Палеологів — двоголового орла.

Зображення візантійського стяга з гербом Палеологів, XIV ст.

➔ Висновки

Монгольська навала середини XIII ст. дуже вплинула на подальший розвиток руських князівств. У наступний період досягли піднесення ті з них, які монголи не розорили через їхню віддаленість: і Москва, і Новгород стояли посеред лісів та боліт.

Новгород був торговельною аристократичною республікою, де справами міста завідувала верхівка з купців та бояр. Велике князівство Московське, навпаки, перетворилося на централізовану державу із сильною князівською владою. Визначну роль у цьому зіграло правління Івана III.

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Коли відбувалося нашествя монголів до Європи? Які це мало наслідки?
2. Хто такий Чингісхан? Завдяки чому він увійшов в історію?
3. Що було джерелом багатства Новгорода?
4. Яку функцію виконував князь у Новгородській республіці?
5. Поясніть, яку роль в організації влади виконували Дума та прикази.
6. Хто такий Іван III? Які перетворення він здійснив у Великому князівстві Московському?

Опрацюйте разом

1. За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення про долі різних країн та народів, які зачепила монгольська навала.
2. Як Чингісхан організував соціальний та військовий устрій монголів?
3. Порівняйте організацію влади і суспільства у Венеції та Новгороді.
4. Чому монгольська навала не зачепила Новгород?
5. Обговоріть у групах, чому Іван III прагнув перетворити Велике князівство Московське на спадкоємця Візантії. Що він зробив для досягнення цієї мети?
6. Доведіть, що Московське царство за правління Івана III було централізованою державою.

ТЕМА 5. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ

Пригадайте:

1. Пригадайте, де раніше вам вже траплялися згадки про турків-сельджуків?
2. Що таке іслам? Де він виник?

1. Утворення Османської імперії

У XI ст. біля кордонів Візантійської імперії поселилися турки-сельджуки. Вони відвоювали значну частину Малої Азії і заснували на цих землях Румський султанат. Його правитель називався **султаном**.

У XIII ст. монголи, рухаючись на захід, витіснили зі своїх кочовиць різні тюркські племена. Так ці племена опинилися біля кордонів Румського султанату. В обмін на військову допомогу у війнах проти Візантії тюрки отримали від султана право поселитися у його володіннях. Проте вже у 1299 р. один із тюркських вождів — **Осман** (1258–1324) — оголосив свої володіння незалежними, а себе — султаном. Його піддані почали називатися **турками-османами**. Так розпочалася історія Османської імперії, яка проіснувала до початку XX ст.

За правління Османа його народ перейшов із язичництва до ісламу. Завдяки новій релігії тюрки-османи ознайомилися з ідеями «священної війни» (джихаду). Так розпочалася боротьба турків-османів проти Візантії. Вони досить легко відвоювали у неї нові території. Візантійська імперія на той час не мала сил протистояти новій загрозі. До того ж османи, подібно до арабів, у завойованих землях стягували з населення значно менші податки, ніж за часів імперії.

Наступники Османа скористалися слабкістю сусідів і продовжили завойовницьку політику. Вони підкорили нові території в Малій Азії, переправилися

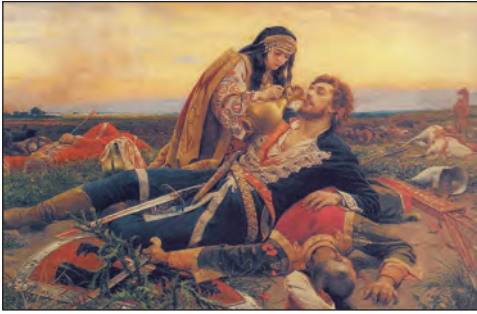

Мечеть в Бурсі — першій столиці Османської імперії (сучасний вигляд)

Героїчною та водночас надзвичайно трагічною сторінкою історії Сербії стала битва на Косовому полі 15 червня 1389 р. Через цю поразку Сербія втратила свій суверенітет і потрапила у залежність до Османської імперії; у битві загинув сербський князь та велика кількість знаті, але й сам султан її не пережив. За легендою, сербський патріот Мілош Обилич вбив султана Мурада.

Після битви на Косовому полі.
«Косівська дівчина».
Худ. Урош Предіч

У 1399 р. турки оточили Константинополь. Не сподіваючись узяти місто приступом, вони готувалися до тривалої облоги. Але сталося несподіване: від середньо-азійського правителя, нащадка Чингісхана, Тамерлана (Тимура) прийшла звістка про поразку під Анкарою султана Баязида, який потрапив у полон і, не витримавши приниження, помер. Османи відійшли від Константинополя, а їхня держава розпалася. Ця поразка османів продовжила життя Візантійської імперії на 50 років.

Османське військо. Фреска XV ст. з монастиря в Молдовиці, Румунія

через Босфор й опинилися на Балканах. Тут вони завоювали Македонію, Болгарію, частину Сербії та Албанії.

Завоювання османів занепокоїли Захід. Папа Римський оголосив проти них хрестовий похід. У 1396 р. військо хрестоносців, яке складалося з рицарів Франції, Німеччини, Угорщини, Польщі, Чехії, зустрілося у бою з османами біля міста Никополя (Болгарія) і зазнало нищівної поразки. Так Візантійська імперія опинилася віч-на-віч з османами. Із її колишніх територій залишилися тільки Константинополь з околицями. Всі намагання візантійських імператорів відшукати у Європі союзників виявилися марними.

У 1451 р. османський престол посів 16-річний султан **Мехмед II** (1444–1481), який продовжив завоювання. Зібравши 200-тисячне військо, він підступив до Константинополя. Щоб перешкодити надходженню підкріплень, султан наказав збудувати флот. Також турки спробували створити наймогутнішу в Європі артилерію. Для блокування Босфорської затоки в її найвужчому місці спорудили фортеці, які контролювали прохід.

Облога Константинополя почалася в квітні 1453 р., а вранці **29 травня 1453 р.** турецька армія пішла на штурм і за дві години вже увірвалася до міста. На три дні Мехмед II віддав Константинополь на розграбування своєму війську. 60 тис. жителів міста були продані в рабство. Мехмед II в'їхав у собор Святої Софії, наказав збити з нього хрест, установити півмісяць і перетворити цей храм у

найбільшу мечеть мусульманського світу.

Штурм Константинополя (сучасна діорама)

Падінням Константинополя завершився цілий період у європейській історії. Останній імператор Візантії Константин XI загинув у вуличних боях. Через більш як сто років Константинополь почали називати по-новому — Стамбулом. Християнська цивілізація втратила один зі своїх центрів. Це мало далекосяжні наслідки, особливо для регіону поширення православної гілки християнства. Єдиною православною країною, яка залишалася незалежною, була Московська держава.

Мехмед II не зупинився на захопленні Константинополя. Воно стало лише початком 30-річних військових походів султана, за які він отримав прізвисько Фатіх — «Завойовник». У 1469 р. турки вторглися в землі Священної Римської імперії, а 1477 р. вступили у володіння венеціанців. Кримське ханство стало васалом Османської імперії у 1475 р.

Свого найбільшого розквіту Османська імперія досягла дещо пізніше — у XVI ст.

1. Які держави і землі підкорили османи до кінця XIV ст.?
2. Хто був засновником Османської імперії?

2. Культура та суспільство Османської імперії

Османська імперія виникла завдяки стрімким завоюванням турків-османів. Османи були кочовиками, і навіть осівши на нових землях, вони продовжували зберігати старі традиції. Османи були перш за все кінними воїнами. Таких кінних воїнів називали **сипахами**. Кожен сипах отримував від держави у користування земельний наділ (уся земля в імперії була державною) — тімар, з якого мав жити і забезпечувати себе військовим спорядженням.

Кольчуга та шолом сипаха, XV ст.

Провінції (на початку XVI ст. їх було 16) поділялися на округи. Їхні правителі здійснювали як цивільні, так і військові функції: очолювали ополчення сипахів.

Така система управління імперією виявилася оптимальною на час, коли її територія зростала і землі було багато. Помірні податки із селян компенсувалися великою воєнною здобиччю, за рахунок якої утримувалось військо та державний апарат. Його верхівкою був **диван** — рада вищих чиновників при султані.

На території Османської імперії проживало багато різних народів, які сповідували різні релігії. Османи займалися виключно військовою справою.

Державним службовцем могла стати людина будь-якого етнічного походження, але вона обов'язково мала прийняти іслам. Торгівлею та ремеслом займалися майже виключно греки, вірмени та євреї. Християнське населення було переважно землеробським.

Немусульманське населення імперії мало сплачувати податок людьми: у визначений час встановлену кількість хлопців та дівчат забирали до столиці імперії. При дворі султана вони проходили навчання і відбір: частина хлопців ставала придворними службовцями (чиновниками) або зараховувалася до елітного пішого війська — **яничар**. Яничар повністю утримувала держава, але їм було заборонено одружуватися та мати власне господарство. Дівчат віддавали до султанського гарему, видавали заміж за придворних службовців або залишали служницями у палаці.

Султанський палац, збудований за Мехмеда II, називався **Топкапи**. Він був серцем всієї величезної імперії. Тут перебували султан з Диваном та гаремом, численні чиновники. Сюди приїздили іноземні послы та прагнули потрапити митці й учені.

► Що таке диван?

Яничар. Малюнок кінця XV ст.

Будівлі, що входять до комплексу султанського палацу Топкапи (сучасний вигляд)

➔ Висновки

Початком існування Османської імперії можна вважати 1299 р., коли Осман прийняв титул султана і заявив про незалежність своїх володінь. Він започаткував династію, яка правила імперією до початку ХХ ст. Нащадки Османа змогли завойовувати великі території у Малій Азії та на Балканах. У 1453 р. вони взяли Константинополь, чим поклали край існуванню Візантійської імперії.

В Османській імперії проживало багато різних народів, які сповідували різні релігії. Офіційною релігією у державі був іслам, проте іновірці не переслідувались.

? Закріпимо знання та вміння

Перевірте себе

1. Коли та за яких умов виникла Османська імперія? **2.** Як турки-османи отримали свою назву? **3.** Якими були наслідки битви під Никополем 1396 р.? **4.** Що означає прізвисько Мехмеда II Фатіх? Чому він його отримав? **5.** Назвіть дату взяття османами Константинополя. Історія якої держави завершилася з його падінням? **6.** Хто такі яничари та сипахи? Ким з них ставали турки-османи?

Опрацюйте разом

1. Як ідея джихаду сприяла виникненню Османської імперії? **2.** Висловіть власні припущення та обговоріть у малих групах, що було обов'язковим для того, аби стати чиновником у султанському палаці. **3.** Охарактеризуйте організацію суспільства в Османській імперії. **4.** Обговоріть у парах: чи було обтяжливим османське правління для підкорених народів у XIV–XV ст. Свою відповідь аргументуйте. **5.** У який спосіб держава утримувала сипахів? **6.** Як було влаштоване управління Османською імперією?

Практичне заняття № 5.

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
PZ5.pdf

Підготовка до оцінювання за матеріалами розділу V «Країни Центральної та Східної Європи в X–XV ст.»

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
UZ5.pdf

Завдання для тематичного оцінювання

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
TO5.pdf

РОЗДІЛ VI. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД: ІНДІЯ, КИТАЙ, ЯПОНІЯ

ТЕМА 1. СХІДНІ ДЕРЖАВИ: ІНДІЯ, КИТАЙ, ЯПОНІЯ (ОГЛЯДОВО)

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
r611.pdf

1. Особливості східного суспільства

На відміну від Європи, у таких країнах Сходу, як Індія, Китай та Японія не можна чітко прослідкувати епоху середніх віків. Коли в Європі відбувалися політичні, соціальні, культурні зміни, пов'язані з падінням Західної Римської імперії та становленням феодалізму, азійські країни розвивалися за власними законами, які сформувались у попередні століття.

У всіх державах Сходу суспільство було організоване приблизно однаково: його основу становили громади селян, які сплачували центральній владі визначений податок, але в усьому іншому жили за власними законами. Вони забезпечували стабільність суспільства. Той, хто порушував правила життя в громаді, міг бути покараним. Найгіршим покаранням було вигнання з громади.

Держава, крім збору податків, могла залучати селян до масштабних проєктів: будівництва каналів, доріг, храмів тощо. Представниками держави на місцях були чиновники. Вони жили з того, що забирали собі частину із зібраних для держави податків. Чим вищою була посада чиновника, тим більші прибутки він мав.

2. Індія

Ще зі стародавніх часів індійське суспільство поділялося на чотири великі групи — варни. Їх було чотири: брахмани (жерці), кшатрії (воїни), вайшії (землероби), шудри (слуги). У період, що відповідає європейському Середньовіччю, у межах варн сформувалися численні малі професійні групи. Європейці назвали їх **кастами**. Так, наприклад, серед брахманів виділилися аптекарі, лікарі, учителі тощо. Серед кшатріїв — воїни, чиновники тощо. Кожна каста мала свої особливі знаки, ритуали, прикраси, правила поведінки.

Людина народжувалась і помирала, належачи до певної касты — способів її покинути не існувало. Це було пов'язано з панівною в Індії релігією — **індуїзмом**. Індійці вірили, що після смерті людська душа народжується у новому тілі. Яким воно буде, залежало від того, наскільки праведною була людина у по-

передньому житті. Таким чином, з точки зору індійців належність до касті визначалась вищими космічними силами.

В Індії співіснувало три великі релігії:

- **Індуїзм** — віра у багатьох богів, серед яких найбільш шанованими були три: Вішну, Шива та Брахма.
- **Буддизм** виник у VI ст. до н. е. Будда вчив, що все життя людини — страждання. Для того, щоб їх позбутися, людина повинна звільнитися від бажань і прагнути до вищого спокою.
- З XII ст. з приходом завойовників-мусульман на півночі Індостану поширився **іслам**.

Крім згаданих релігій, в Індії були поширені ще сотні місцевих культів.

- ▶ Що таке касті?
- ▶ Які релігії були поширені в Індії?

Тривалий час на території Індії існувала величезна кількість дрібних державок, якими правили князі — **раджі**. У XII ст. мусульмани з Афганістану та Персії завоювали північ Індії і заснували там власну державу — **Делійський султанат**. Її столицею стало місто Делі. Державною релігією у султанаті проголосили іслам. Прибульці відтіснили від вла-

Кутб-Мінар — найвищий у світі цегляний мінарет, збудований у Делі за часів султанату. Його висота становить 73 м (сучасний вигляд)

Один із залів Аджанті (сучасний вигляд)

Храм Брахідеешварар, розташований на півдні Індії (сучасний вигляд)

Фреска в Аджанті (сучасний вигляд)

Індуїстський храм Лінгараджа в Бхубанешварі (сучасний вигляд)

Портрет Тимура — імператора із династії Юань

ди стару індійську знать і стали правити по-своєму. Султанові належала верховна влада, першим міністром був візир, а правосуддя відало мусульманське духовництво, яке судило відповідно до норм шариату.

Від кінця XIII ст. султанат постійно збільшував свою територію і до початку XIV ст. займав майже весь півострів Індостан. Найбільшої могутності ця держава досягла за правління Мухаммеда Туглака (1325–1351), який навіть планував завоювати Персію та Китай. Але постійні війни підірвали внутрішню могутність султанату. Тому він утратив значні території, став вразливим до нападів сусідів. Особливо небезпечними були набіги монголів. Так, у 1398 р. в Індію спрямував свій грабіжницький похід емір **Тимур** із Самарканда. 120-тисячна армія Тимура вогнем і мечем пройшла містами Північної Індії. Від столиці Делі залишилися лише руїни, з яких місто відроджувалося потому більш ніж століття, а Тимур повернувся до Самарканда з величезною здобиччю.

Після вторгнення Тимура Делійський султанат остаточно занепадає, хоч проіснував ще трохи більше ста років. Він виявився нездатним протистояти новим завойовникам — моголам на чолі з **Бабуром**. Завдяки перемозі у битві біля міста Паніпат у 1526 р. Бабур здобув контроль над Північною та Центральною Індією. Так виникла держава Великих Моголів.

Шедеврами індійської архітектури цієї доби є витесані у скелях буддійські храми. Одним із них є храм в **Аджанті** — цілий комплекс споруд, печер, що будувалися протягом дев'яти століть. 30 залів храму були розписані фресками (збереглися фрески лише в 16 пе-

черах), що відображають життя тодішньої Індії, сцени з життя Будди.

У місті Бхубанешвар було споруджене й обнесене могутнім муром ціле храмове містечко. Всередині індуїстські храми майже не прикрашали, зате ззовні вони були суцільно вкриті рельєфами, статуями і майстерно виконаним різьбленням по каменю.

Література середньовічної Індії створювалася переважно **санскритом** (найдавніша літературна мова аріїв). Ця мова виконувала ту саму роль, що й латина у Європі. Відомим поетом і драматургом тогочасної Індії був Калідаса. Після мусульманських завоювань індійські поети почали використовувати численні народні говірки, арабську та перську мови. Також у Індії винайшли гру в шахи, яка завдяки арабським купцям швидко дісталася і Європи.

► Якими були мета й наслідки походу Тимура до Індії?

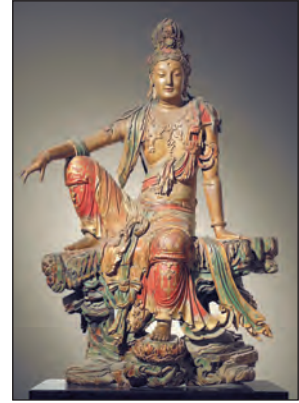
2. Китай

За своєю площею та населенням Китай можна сміливо порівнювати з усією середньовічною Європою. На межі XII–XIII ст. населення Китаю становило приблизно 100 млн осіб — більше, ніж у тогочасній Європі.

Централізована держава на чолі з імператором складалася в Китаї ще в III ст. до н. е. Імператора у Китаї називали **Синном Неба**, а саму державу — **Піднебесною**.

Його влада нічим не обмежувалася, адже імператор вважався не тільки володарем усіх людей, а й посередником між Небом і людьми. Правитель зобов'язаний дбати про підданих. Якщо він цього не робитиме, то накликає на себе та всю країну гнів Неба: землетруси, повені, вторгнення ворогів. Небо навіть може позбавити поганого імператора трону.

Для того, щоб керувати величезною імперією, у Китаї було створено розгалужений державний апарат з великою кількістю чиновників. Щоб стати чиновником, потрібно було скласти іспити. До них допускалися всі «добрі люди», які висловили це бажання. Така

Дерев'яна скульптура Гуань-їнь, виготовлена за часів династії Сун

Керамічна фігурка духа землі, V–VI ст.

Сучасна реконструкція вбрання придворних дам династії Тан

Основні періоди історії Китаю		
Династія	Роки правління	Характеристика
Доба Північних і Південних династій	420–589	Доба політичної роздробленості. Північні держави очолювали місцеві військові вожді, а південні — представники місцевої знаті
Суй	589–618	Об'єднання Китаю. Між головними ріками — Хуанхе та Янцзи — прокладено Великий канал завдовжки 1 тис. км, перебудовано Велику китайську стіну. Причиною падіння династії стали невдалі завойовницькі походи
Тан	618–907	У ході завоювань значно збільшено територію імперії. Вдосконалено систему державного управління. Створено єдиний збір законів. Було відкрито секрет виготовлення порцеляни. Наприкінці IX ст. країну охопило селянське повстання, яке й призвело до падіння династії
Сун	960–1279	Доба розквіту, яку перервали своїм вторгненням племена чжурчженів. Вони утворили державу Цзінь — Золоту (1115–1234). На півдні, куди вимушено переїхав китайський імператор, утвердилася династія Південна Сун (1117–1279). На підвладній їй території розташовувалися головні центри вирощування рису, чаю, виробництва шовку, виготовлення порцеляни, було винайдено порох, папір, книгодрукування та паперові гроші
Юань	1271–1368	Династія, заснована внуком Чингісхана Хубілаєм. Монголи поступово засвоїли китайську мову та традиції, хоча намагались не змішуватися з місцевим населенням і ставили себе вище за китайців. Завдяки приєднанню до системи монгольських держав Китай тісніше влився у світову торгівлю, зокрема на Великому шовковому шляху, котрий зв'язував Китай та Європу, що сприяло його економічному піднесенню. Було завойовано Тибет. Династія втратила владу у результаті антимонгольського повстання
Мін	1368–1644	Одного з керівників повстання — ченця Чжу Юаньчжана — проголосили імператором. Новою столицею стало місто Пекін. Було відновлено традиційну китайську систему управління та оподаткування. Значна увага приділялася розвитку ремесел, особливо виробництву порцеляни, шовку, паперу, скла — тому, що продавалося за кордон. Відкривалися китайські торгові поселення в Індокитаї та Індонезії, велися завойовницькі походи

► Визначте основні причини і механізм змін династій у Китаї.

Зображення імператора з династії Південна Сун

Текст, власноруч написаний Лі Бо

Щоб засвідчити свою велич, імператори династії Мін проводили активну зовнішню політику. Зокрема, під керівництвом адмірала **Чжен Хе** в 1403–1433 рр. організували сім морських експедицій до берегів Індії, Індонезії, Індокитаю, Малайзії, Східної Африки. Звідти він привіз жирафів як подарунок імператорові

Картина «Води та бамбукові будиночки» видатного живописця Ні Цзяня, 1343 р.

система забезпечувала доступ до влади талановитих людей з різних прошарків суспільства.

Китайське суспільство підкорялося суворій ієрархії, основи якої ще в середині I тис. до н. е. розробив учений **Конфуцій**. Головним правилом були послух та повага до старших. Крім того, добра людина мала демонструвати такі якості, як почуття обов'язку, доброту і співчуття. Конфуція називали «першим святим», «учителем 10 тисяч поколінь», «імператором без трону».

У Китаї, подібно до Індії, співіснувало кілька релігій. Вся країна дотримувалася вчення Конфуція, але його не можна вважати релігією. Поширеним був культ предків: китайці вірили, що померлі родичі допомагають живим. Але для цього покійних треба було забезпечити всім необхідним для потойбічного життя. Згодом справжні речі були замінені на паперові. Також у Китаї поширилися буддизм і даосизм. На основі поклоніння буддиським святим виникла віра у божества, наприклад — захисниці людей від бід богині Гуань-їнь.

У VIII ст. в країні відкрилася Академія наук, у XV ст. були створені багатотомні енциклопедії з історії, географії, медицини, мистецтва тощо. VIII–IX ст. називають «золотою добою» китайської поезії. Поет **Лі Бо** (701–762) написав близько 30 томів ліричних творів, у яких оспівував рідну природу. Інший поет — **Ду Фу** (712–770) мріяв про краще майбутнє, коли люди збудують величезний дім і в ньому знайдуть притулок «мільйони скривджених долею бідняків».

У середньовічній Європі уявлення про Китай сформувалося завдяки записам італійського купця **Марко Поло** (1254–1324), який нібито побував при дворі імператора з династії Юань. Проте донині точно не відомо, чи Марко Поло справді описував те, що бачив, чи переказував розповіді та щоденники інших мандрівників.

Значні здобутки мали архітектори Китаю. Вироблений ними стиль, ознакою якого були дахи із загнутими вгору краями, став своєрідною візитівкою країни. Цей стиль робив привабливими навіть похмурі будівлі фортець і палаців.

Тут зображено коня та людину, що стоять проти вітру. Малюнок виконали на папері у першій половині XIII ст.

Палацовий комплекс «Заборонене місто» (сучасний вигляд)

Однією з найвидатніших пам'яток середньовічного Китаю стало **Заборонене місто** — комплекс споруд особистої резиденції імператора, збудований упродовж 1406–1420 рр.

► Які винаходи були здійснені у Китаї в середні віки?

3. Японія

У період V–XV ст. Японія, з одного боку, розвивалася під сильним впливом Китаю, а з іншого — зберегла низку особливостей.

У VI–VII ст. японці перейняли з Китаю систему управління державою, складовими якої були:

- Верховний правитель — імператор;
- Розгалужений чиновницький апарат;
- Державна власність на землю. Селяни орендували її у держави, за що сплачували податки, а також були зобов'язані брати участь у громадських роботах;
- Загальна військова повинність;
- Регулярні переписи населення.

У Японії, на відміну від Китаю, не склалася система іспитів для отримання чиновницьких посад. Замість цього державні посади автоматично отримували повнолітні представники аристократичних сімей. Проста людина майже не мала шансів потрапити до апарату управління. Знатні роди змогли добитися того, що землі, які вони «орендували» у держави, фактично стали

Зображення імператора, XIII ст.

Йорімото Мінамото

Вхід до святилища камі Інарі — покровителя рисівництва (сучасний вигляд)

Самурай-вершник

їхньою спадковою власністю. Великі аристократи-землевласники відігравали значну роль у політиці Японії. Особливо могутнім став рід Фудзівара, який у X–XI ст. фактично правив країною замість імператорів.

Унаслідок жорстокої і тривалої внутрішньої боротьби між родами Мінамото і Тайра до влади прийшов Йорімото Мінамото. У 1192 р. він отримав титул військового правителя — **сьогуна**. Сьогуни правили Японією на власний розсуд, попри те, що офіційно країною продовжували правити імператори. Нерідко вони намагалися повернути собі всю повноту влади, або ж у боротьбу за неї вступали різні знатні роди Японії. Країна перебувала у стані політичної роздробленості аж до XVII ст.

Аристократичні роди утримували власні армії. Це сприяло появі замкнутого прошарку професійних воїнів — **самураїв**. Слово «самурай» походить від дієслова зі значенням «служити господарю». Ці воїни жили у відповідності зі строгим морально-етичним кодексом — бусідо («шлях воїна»). Головними рисами самураїв мали бути вірність господарю та стійкість.

Японія мала власну релігію — **Сінто**. Це була суміш культів предків, віри у надприродних істот та богів — камі. Для поклоніння богам та духам держава зводила численні храми, які утримувала, а також надавала їм у вічне користування землі та селян. З VIII ст. у Японії також поширився буддизм.

Попри складну політичну ситуацію та майже безперервні міжусобиці, у Японії розвивалися міське життя та культура. В XI ст. виникла власна азбука — кана, що стало поштовхом для розвитку літератури. Особливо популярним був жанр повісті — моноґатарі. Придворне життя описується в «Ісе моноґатарі», «Щоденниках» Ідзумі Сікібу та «Гендзі моноґатарі» авторства Мурасакі Сікібу. Пізніше розвинувся жанр дзуйхіцу — неформальних записок про все, що оточує автора. Перлиною цього жанру вважаються «Записки коло подушки» Сей Сьонагона.

- ▶ Хто такий сьогун? Чи заміняв він імператора на престолі?
- ▶ Хто такі самураї? Назвіть причини формування цього суспільного прошарку.

Башта-наґода в місті Оцу, X–XI ст.

Зображення Мурасакі Сікібу, виконане у XVII ст.

Мовою документа**Уривок із «Записок коло подушки» Сей Сьонагона (966–1017\1025)**

Те, що надокучає:

Гість, який без кінця просторікує, коли тобі ніколи. Якщо з ним можна не рахуватися, спроваджуєш його без довгих церемоній: «Потім, потім» ... Але яка ж бере прикрість, якщо гість — людина поважна і перервати її ніяково.

Людина, далеко не розумна, базикає про все на світі з дурною посмішкою на обличчі.

Заздрити іншим, скаржитися на свою долю, приставати з розпитуваннями з будь-якої дрібниці, а якщо людина не піде на відвертість, зі злості очорнити її.

Краєм вуха почути цікаву новину і потім усім розповідати з таким виглядом, ніби знаєш усі подробиці, — як це бридко!

Тебе хилить в сон, ти лягла і вже засинаєш, як раптом тонким-тонким голосом жалібно співає москіт, він кружляє над самим твоїм обличчям і навіть, такий маленький, примудряється навіювати вітерець своїми крильцями. Доведе до краю!

Людина, близька твоєму серцю, раптом починає хвалити до небес свою колишню кохану. Не дуже це приємно, навіть якщо мова йде про далеке минуле. Але, припустимо, він лише недавно розлучився з нею. Тут вже тебе зачепить за живе. Щоправда, у такому випадку легше судити, що до чого.

Коли собаки десь далеко хором здіймають протяжне виття, просто жаж бере, до чого неприємне відчуття!

Висновки

Країни Сходу у період, що відповідає європейському Середньовіччю, розвивалися за власними законами. Для них були характерними державна власність на землю, існування розгалуженого чиновницького апарату, стійкість структури суспільства попри політичні зміни, співіснування кількох релігій у межах однієї держави.

Закріпимо знання та вміння**Перевірте себе**

1. Хто здійснював державну владу на місцях у країнах середньовічного Сходу?
2. Якою була організація влади у Делійському султанаті?
3. Яким був внесок індійської культури у світову скарбницю?
4. Назвіть династії, що правили в Китаї в середні віки.
5. Якими були відмінності між організацією влади у Японії та Китаї?
6. Як була влаштована система управління середньовічного Китаю?

Опрацюйте разом

1. Обговоріть у групах: чи був в історії Сходу період середніх віків. Свою думку обґрунтуйте.
2. Перелічіть чинники стабільності східних цивілізацій.
3. Який поділ існував в індійському суспільстві? Що нового в цьому поділі сталося у середні віки?
4. Скільки років тривало монгольське панування в Китаї? До яких наслідків призвело монгольське завоювання Китаю?
5. Обговоріть у парах можливі причини постійних міжусобних війн у Японії.
6. Підготуйте презентацію на тему «Культурні здобутки країн Сходу у V–XV ст.».

**Запитання та завдання на узагальнення за розділом
VI «Середньовічний Схід: Індія, Китай, Японія»**

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
UZ6.pdf

Завдання для тематичного оцінювання

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
TO6.pdf

Словник термінів і понять

bohdan-books.com/
upload/data_files/
tmp_catalog/
SLV.pdf

ЗМІСТ

Вступ	4
Що таке історія середніх віків?.....	4
РОЗДІЛ I. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ	
Тема 1. Варварські королівства. Імперія франків	7
§ 1. Велике переселення народів. Утворення «варварських королівств»	7
§ 2. Розквіт та занепад Франкської держави	11
Тема 2. Візантійська імперія	17
§ 1. Візантійська імперія доби Юстиніана I. Організація влади та суспільства.....	17
§ 2. Візантія за Македонської династії та династії Комнінів. Культура	22
Тема 3. Мусульманський світ.....	27
§ 1. Виникнення ісламу	27
§ 2. Арабські завоювання та халіфати	30
§ 3. Розвиток арабо-мусульманської культури.....	33
Практичне заняття №1.....	37
Підготовка до оцінювання за матеріалами розділу I	
«Перші середньовічні держави»	37
Завдання для тематичного оцінювання	37
РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	
Тема 1. Феодалізм.....	38
Тема 2. Селяни у середні віки	44
Тема 3. Міське життя	49
§ 1. Розвиток міського життя	49
§ 2. Цехи та гільдії	52
Практичне заняття №2.....	56
Підготовка до оцінювання за матеріалами розділу II	
«Середньовічний світ Західної Європи».....	56
Завдання для тематичного оцінювання	56
РОЗДІЛ III. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV СТ.	
Тема 1. Скандинавія в добу Середньовіччя	57
Тема 2. Хрестові походи	63
§ 1. Хрестові походи	63
§ 2. Хрестоносці у Палестині. Результати Хрестових походів	69
Тема 3. Реконкіста.....	74
Тема 4. Франція у XI–XV ст.	79
§ 1. Феодальна роздробленість у Франції. Правління Капетингів.....	79

§ 2. Столітня війна. Завершення об'єднання Франції	84
Тема 5. Англія в XI–XV ст.	90
§ 1. Англія у ранньому Середньовіччі. Нормандське завоювання.....	90
§ 2. Англійський парламентаризм. Становлення нового суспільства.....	95
Тема 6. Священна Римська імперія.....	100
Тема 7. Італійські торговельні республіки	107
Практичне заняття № 3.....	111
Підготовка до оцінювання за матеріалами розділу III «Європейське суспільство і держави в X–XV ст.».....	111
Завдання для тематичного оцінювання	111
РОЗДІЛ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
Тема 1. Церква в середні віки	112
§ 1. Церква та релігія в середні віки	112
Тема 2. Середньовічні школи та університети	121
Тема 3. Архітектура і мистецтво. Наукові й технічні досягнення	126
Тема 4. Гуманізм та раннє Відродження	138
Практичне заняття № 4.....	141
Підготовка до оцінювання за матеріалами розділу IV «Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя»	141
Завдання для тематичного оцінювання	141
РОЗДІЛ V. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV СТ.	
Тема 1–2. Центральна-Східна Європа: Чеське, Угорське, Польське королівства, Велике князівство Литовське	142
Тема 3–4. Монгольська навала. Новгородська боярська республіка і Московське князівство	151
Тема 5. Османська імперія	157
Практичне заняття № 5.....	161
Підготовка до оцінювання за матеріалами розділу V «Країни Центральної та Східної Європи в X–XV ст.».....	161
Завдання для тематичного оцінювання	161
РОЗДІЛ VI. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД: ІНДІЯ, КИТАЙ, ЯПОНІЯ	
Тема 1. Східні держави: Індія, Китай, Японія (оглядово).....	162
Запитання та завдання на узагальнення за розділом VI «Середньовічний Схід: Індія, Китай, Японія»	172
Завдання для тематичного оцінювання	172
Словник термінів і понять	172

Список використаних джерел та ілюстрацій

1. Гісем О.В. Всесвітня історія : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / О.В. Гісем, О.О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2015. — 224 с. : іл.
2. Гісем О.В. Всесвітня історія : підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.В. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2015. — 304 с. : іл.
3. Мавзолей Теодоріха у Равенні. — <https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLx7> [с. 10]
4. Франкські прикраси часів Меровінгів. — <https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLEq> [с. 11]
5. Оборонні мури Константинополя. — <https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLJe> [с. 22]
6. Інтер'єр Айя-Софії. — <https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLJR>. [с. 25]
7. Мечеть «Купол скелі». — <https://web.archive.org/save/http://waking-up.org/religii-svitu/kupol-skeli/?lang=uk> [с. 28]
8. Арабський вершник. — Худ. М. Шишко. — <https://web.archive.org/save/https://www.pinterest.com/pin/132785888991165126/?lp=true> [с. 31]
9. Кафедральний собор в Палермо — <https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLme.org/save/http://bit.do/fnLpP> [с. 103]
10. Генуезька фортеця поблизу Судака. Фото А. Рікста — <https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLpP> [с. 109]
11. Башта Галата. — Фото І. Туркоглу. — <https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLqf> [с. 109]
12. Абатство Клоні. — <https://web.archive.org/save/https://jeanclaudegolvin.com/cluny/> [с. 115]
13. Ворота абатства Лорш. IX ст.— Фото Armin Kübelbeck. — <https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLqZ> [с. 126]
14. Замок Бодіам, Англія. — https://web.archive.org/save/http://www.worlds.ru/europe/great_britain/history-zamok_bodiam_bodiam_castle.shtml [с. 130]
15. Брюссельська ратуша, Бельгія. — <https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLrT> [с. 130]
16. Золотий релікварій — <https://web.archive.org/save/https://christianhistoryinstitute.org/blog/post/a-relic-is-a-reminder> [с. 132]
17. Собор Святого Віра у Празі. — <https://web.archive.org/save/https://weatlas.com/landmarks/33> [с. 143]
18. Корона Святого Іштвана. — <https://web.archive.org/save/https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLsN> [с. 145]
19. Мечеть в Бурсі — першій столиці Османської імперії. — <https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLuj> [157]
20. Штурм Константинополя. Сучасна діорама. — <https://web.archive.org/save/http://www.bishop.kharkov.ua/kursi-lekcij/zagalna-cerkovna-istoria/34-padinna-konstantinopola-j-dola-cerkvi-na-balkanah> [с. 159]
21. Кутб-Мінар — <https://web.archive.org/save/http://bit.do/fnLxs> [с. 163]

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			На початку року	В кінці року	

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна

ГІСЕМ Ольга Олександрівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

У підручнику використані фото та малюнки з Інтернет-джерел,
що є у вільному доступі: <https://uk.wikipedia.org>, <https://pixabay.com>

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Василь Герасимчук, Петро Ктитор*
Обкладинка *Ростислава Крамара*
Верстка *Івана Бліща*
Художній редактор *Ростислав Крамар*
Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 02.07.2020. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 14,30.
Умовн. фарбо-відб. 57,20. Обл.-вид. арк. 12,92.
Тираж 26 504 пр. Зам. 342/06

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №4221 від 07.12.2011 р.
Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
тел./факс (0352) 52-06-07; 52-05-48
office@bohdan-books.com   www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036
Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.

